

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Stykowość obszaru i jej wpływ na przebieg procesów społeczno-ekonomicznych na przykładzie południowej części województwa śląskiego

Author: Sławomir Sitek

Citation style: Sitek Sławomir. (2010). Stykowość obszaru i jej wpływ na przebieg procesów społeczno-ekonomicznych na przykładzie południowej części województwa śląskiego. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Stykowość obszaru i jej wpływ na przebieg procesów społeczno-ekonomicznych na przykładzie południowej części województwa śląskiego

**Stykowość obszaru
i jej wpływ na przebieg procesów
społeczno-ekonomicznych
na przykładzie południowej części
województwa śląskiego**

NR 2762

Sławomir Sitek

**Stykowość obszaru
i jej wpływ na przebieg procesów
społeczno-ekonomicznych
na przykładzie południowej części
województwa śląskiego**

Redaktor serii: Nauki o Ziemi
Andrzej T. Jankowski

Recenzent
Janusz Słodczyk

Publikacja będzie dostępna — po wyczerpaniu nakładu — w wersji internetowej:

Śląska Biblioteka Cyfrowa
www.sbc.org.pl

Spis treści

Wprowadzenie	7
1. Teoretyczne ujęcie regionu stykowego	17
1.1. Pojęcie regionu stykowego	17
1.2. Etapy rozwoju regionu stykowego	32
1.3. Bariery przestrzenne i granice a region stykowy	38
2. Metody badań regionu stykowego	45
2.1. Ogólne zasady regionalizacji	45
2.2. Metody i mierniki stosowane w regionalizacji	60
2.2.1. Metody	60
2.2.2. Mierniki	74
2.3. Koncepcja zastosowanej metody badawczej	78
3. Wybrane elementy analizy regionu stykowego	81
3.1. Rola i układ barier naturalnych	81
3.2. Identyfikacja ekonomicznych elementów regionu stykowego	87
3.2.1. Analiza układów liniowych	87
3.2.2. Społeczno-gospodarcza struktura obszaru — analiza podobieństwa	96
3.3. Społeczny wymiar stykowości obszaru	103
4. Określenie wpływu stykowości na życie społeczne i gospodarcze regionu	119
4.1. Ocena siły i kierunku zniekształceń	119
4.2. Identyfikacja najistotniejszych linii podziału	124
4.3. Modelowe ujęcie relacji społeczno-gospodarczych w regionie	128
Podsumowanie	133
Literatura	141
Summary	159
Zusammenfassung	161

Wprowadzenie

Przedmiotem niniejszej pracy jest zagadnienie **zmienności granic** i wynikające z niej pojęcie stykowości. Elementy te łącznie składają się na zakres tematyczny regionu stykowego. Problemy poruszane w niniejszej pracy mieszczą się w zakresie badań geografii społeczno-ekonomicznej. Badania regionu stykowego reprezentowane są w literaturze polskiej przede wszystkim przez P. Zarembę i Z. Ryklą. Analiza specyfiki regionu społeczno-ekonomicznego została przeprowadzona w kontekście potencjalnego wpływu granicy, która kształtuje jego charakter. Wspomniani autorzy zajmowali się powyższą problematyką na obszarze Piły (Zaremba, 1960) oraz Górnego Śląska (Rykiel, 1985b, 1991b). W zakresie niespójności regionu śląskiego wymienić można ponadto prace R. Hartshorne'a (1933) i J. Ziembry (1973).

Zagadnienia stykowości lub inaczej niespójności regionu poruszane były jeszcze w odniesieniu do obszarów Konin — Łęczyca — Inowrocław (Domąński, 1970), regionu kaliskiego (Domąński, 1977) i obszaru Bydgoszcz — Toruń (Szczepkowski, 1977). W skali kraju problem ten został podjęty w kontekście podziałów między byłe państwa zaborcze (Sobczyński, 1993), a także wzdłuż granicy zaboru pruskiego i rosyjskiego w Wielkopolsce (Rembowska, 2002; Schmidt, 1997).

W zagranicznych pracach badania regionów stykowych obejmowały między innymi: region Bilbao w Hiszpani (Aznar, 1974; Ferrer, 1979), region Belgradu (Vrišer, 1972, 1980), okolice Triestu we Włoszech — pogranicze włosko-słoweńskie (Klemencic, Bufon, 1991), pogranicze włosko-szwajcarskie (Leimgruber, 1991), region Bazylei (Leimgruber, 1983; Gallusser, 1991), pogranicze włosko-francuskie (Minghi, 1991), okolice Lipsk — Halle (Rykiel, 1987), wschodnie landy byłego RFN po zjednoczeniu Niemiec (Ante, 1991). Z terenów położonych poza Europą wymienić można dolinę Jordanu w Izraelu (Minghi, 1991), zachodnią Kanadę

(Ironside, Proudfoot, Shannon, Tracie, 1973), pogranicze kanadyjsko-amerykańskie (Reitsma, 1972) oraz pogranicze USA i Meksyku wzdłuż rzeki Colorado (Chappell, 1991).

Tematyką pokrewną regionom stykowym w kontekście pogranicza polsko-czeskiego zajmował się w Czechach T. Siwek (1996a, b; 1997). Z kolei zróżnicowanie mentalności społeczeństwa w obrębie województwa śląsko-morawskiego badali J. Kańok (2001a, b) oraz J. Kańok, T. Siwek (2001). Ze strony polskiej sprawy związane z tym pograniczem reprezentują prace W. Drobka, K. Heffnera (1996) oraz K. Heffnera (1998).

Jak już stwierdzono, przedmiotem niniejszej pracy jest zjawisko stykowości społeczno-ekonomicznej obszaru. Pod pojęciem „stykowość” należy rozumieć zespół przesłanek, w postaci różnego typu barier przestrzennych czy braku wewnętrznej spójności, determinujących charakter regionu społeczno-ekonomicznego w stopniu uniemożliwiającym określenie go mianem regionu zintegrowanego. Definicja ta powstała na potrzeby niniejszej monografii. W poszczególnych przypadkach stykowość może wynikać z odmiennych przesłanek, co stanowi podstawę różnicowania regionów stykowych.

W pracy wyróżniono **cel ogólny**, którym jest identyfikacja własności elementów regionu stykowego, uformowanego w specyficznych warunkach pogranicza państw i regionów administracyjnych. Traktując region stykowy jako zjawisko historyczne podlegające zmianom w czasie, należy określić „fazę” cyklu, w której się on znajduje, oraz ocenić kierunki i szanse rozwoju tego obszaru. W konsekwencji trzeba wskazać wydarzenia, które doprowadziły do powstania regionu stykowego. Przytoczone sformułowanie celu ogólnego obejmuje region stykowy nie tylko w stanie obecnym, ale również w sensie dynamicznym. Innymi słowy, osiągnięcie założonego celu pozwoli określić stopień integracji regionu, jak również charakter dalszych procesów zmierzających do pełnego zespolenia lub pojawienia się pewnych niespójności.

Wyróżniono ponadto trzy **cele szczegółowe**, tzn. cel poznawczy, cel metodyczny i cel aplikacyjny. Pierwszym z nich jest wyznaczenie roli stykowości obszaru w kształtowaniu procesów społeczno-ekonomicznych. W ramach celu metodycznego zaplanowano opracowanie metody badawczej, która umożliwi kompleksową analizę zjawiska stykowości. Realizacja tego zamysłu wymaga wnikliwej analizy dotychczas znanych metod z zakresu badań regionów stykowych (Rykiel, 1991b; Zaremba, 1960), jak również analizy procesów regionalizacji prezentowanej w różnych opracowaniach (Chojnicki, Czyż, 1972, 2000; Czyż, 1971; Domański, 1970; Rychłowski, 1967; Wróbel, 1956, 1965, 1967). Zakładając, że region stykowy jest regionem społeczno-ekonomicznym nie w pełni zintegrowanym, spektrum znanych metod znacznie się powiększa. Ostatnim celem szczegółowym jest cel aplikacyjny, którego realizacja umożliwi sformułowanie pragmatycznych wniosków skierowanych do różnego typu beneficjentów. Wyniki pracy powinny znaleźć

zastosowanie w pracach koncepcyjnych na temat przestrzennego zagospodarowania obszaru, jak również w opracowaniach strategicznych na wszystkich poziomach samorządów lokalnych. Mogą być również pomocne decydom w zakresie kształtowania polityki lokalnej i regionalnej oraz w procedurach delimitacji nowych jednostek podziału administracyjnego. Przedstawione materiały będą wskazówką dla innych podmiotów publicznych, jak związki komunalne czy euroregiony, w wyznaczaniu efektywnego zasięgu działalności. Wyniki badania świadomości regionalnej mieszkańców mogą także posłużyć podmiotom prywatnym do celów marketingowych.

Praca ma zweryfikować określone hipotezy badawcze, a w nawiązaniu do kluczowych zagadnień regionu stykowego wyróżniono trzy hipotezy:

- po pierwsze, zróżnicowanie struktur i procesów społeczno-ekonomicznych na badanym obszarze nawiązuje do przebiegu historycznych granic administracyjnych, przy czym największy wpływ wywiera historyczna granica między Śląskiem Cieszyńskim a Małopolską;
- po drugie, w nawiązaniu do byłych granic historycznych, na badanym obszarze występuje zróżnicowanie poziomu świadomości regionalnej, przy czym na obszarach tradycyjnych regionów jest ona większa i wykazuje zbieżność z przebiegiem historycznych granic;
- po trzecie, warunki naturalne, a w szczególności bariery przyrodnicze, w istotny sposób wpływają na poziom integracji społeczno-gospodarczej i podtrzymują odrębność poszczególnych terenów.

Hipoteza pierwsza nawiązuje do kwestii podstawowej, jaką jest określenie oddziaływania byłych granic na obecnie występujące powiązania. Przypuszcza się, że wpływ byłych granic nadal jest widoczny w obserwowanych wielkościach cech społeczno-gospodarczych. Wskazano również linię graniczną, która jak się przypuszcza w największym stopniu oddziałuje na omawianą stykowość. Oprócz niej bada się oddziaływanie granicy między ziemią pszczyńską a Śląskiem Cieszyńskim.

Kolejna kwestia to świadomość regionalna mieszkańców. Podstawą tej hipotezy są przeprowadzone na obszarze byłego województwa bielskiego badania świadomości regionalnej ludności, które wskazują na znacznie większą świadomość społeczeństwa na obszarze historycznego Śląska Cieszyńskiego (Domąński, Praweńska-Skrzypek, 1997). Na świadomość regionalną zwraca też uwagę Z. Rykiel (1991b).

Niebagatelną rolę w przypadku tego typu regionów odgrywają czynniki czysto geograficzne. Wyrazem uwarunkowań przyrodniczych jest hipoteza trzecia. W dobie postindustrialnej, przy nasilającym się zjawisku globalizacji oraz ciągłym postępie technicznym, rola oraz znaczenie przestrzeni i barier fizycznych są coraz mniejsze. Teza ta jest interesująca, pozwala bowiem zweryfikować sądy potoczne na małym obszarze, który na dodatek jest silnie zróżnicowany pod względem fizyczno-geograficznym.

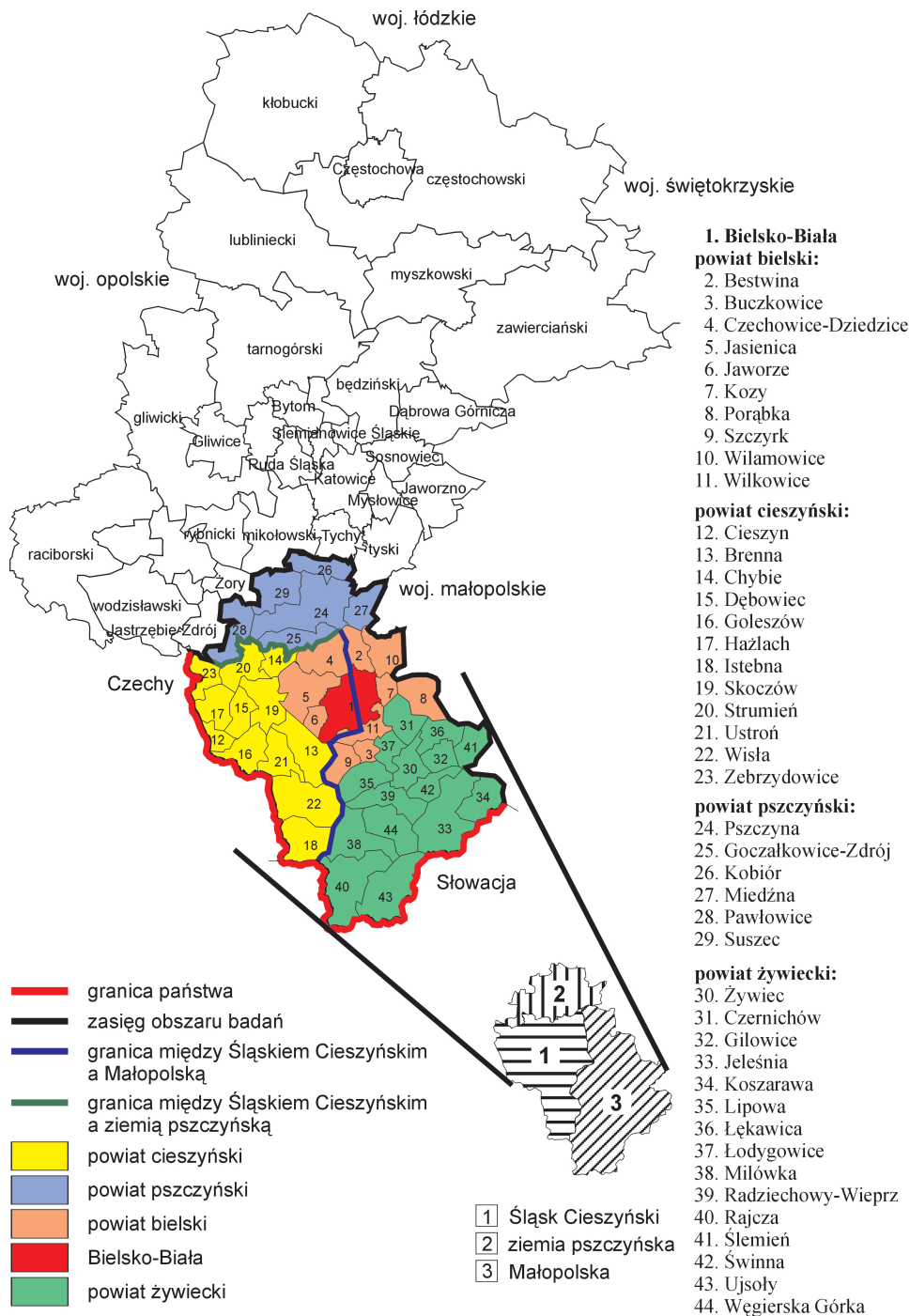
Niewątpliwe zagadnienie stykowości można badać w wielu miejscach Polski. Szczególne predyspozycje w tym kierunku wynikają z uwarunkowań historycznych, które wyrażały się zmiennością przebiegu granic, pociągając za sobą przynależność do różnych układów politycznych i regionalnych. I tak do dziś wyraźnie widoczny jest wpływ granic państw zaborczych. Identyfikacji różnic w zakresie morfologii działki siedliskowej, fizjonomii zabudowy wiejskiej oraz struktury użytkowania ziemi po różnych stronach granic zaborczych dokonał M. Sobczyński (1993). Stwierdził on, że „centralnie sterowany rozwój kraju po II wojnie światowej nie zdołał zatrzeć różnic w krajobrazie kulturowym, spowodowanych dawnymi podziałami politycznymi terytorium Polski” (Sobczyński, 1993, s. 91).

Obszarem badań w niniejszej pracy jest południowa część województwa śląskiego, obejmująca powiaty bielski, cieszyński, pszczyński i żywiecki oraz powiat grodzki Bielsko-Biała. W skład wymienionych powiatów wchodzi 44 gminy, w tym 6 typu miejskiego, 5 typu miejsko-wiejskiego i 33 typu wiejskiego (ryc. 1). Wytyczenie obszaru badań granicami współczesnych jednostek administracyjnych jest podyktowane względami praktycznymi i służy wyznaczeniu zasięgu obszarów, które są podzielone byłymi granicami.

Wskazany obszar jest szczególnie interesujący, gdyż można w jego obrębie wskazać strefę wpływów Śląska i Małopolski. W ramach pojęcia *Śląsk* wydzielamy Śląsk Cieszyński i Górny Śląsk, którego podział wynika z zasięgu Prus i Austrii, utrwalonych granicą między tymi państwami. Szczególną uwagę w części diagnostycznej poświęcono tym dwóm nieistniejącym już granicom, co zostało jednocześnie zasygnalizowane w hipotezie pierwszej.

Wspomniane linie graniczne w nieco bliższej przeszłości w znacznej mierze pokrywały się z granicami województw katowickiego i krakowskiego. Ponadto obszar ten w latach 1975–1998 w większości wchodził w skład województwa bielskiego, granica z województwem katowickim zaś po części — bez świadomego zamiaru decydenta (Chojnicki, Czyż, 2000; Gorzałak, 1999) — pokrywała się z granicą historycznego Górnego Śląska i Śląska Cieszyńskiego. Istnienie województwa bielskiego jako jednostki podziału administracyjnego może mieć duże znaczenie dla tego regionu, tym bardziej, że ostatnie zmiany jego podziału zachodziły przy licznych głosach krytyki ze strony społeczności lokalnych.

W świetle tych zmian region przestał istnieć, a znaczenie jego stolicy wraz z odebraniem funkcji wojewódzkich znacznie się zmniejszyło. Obszar byłego województwa bielskiego został podzielony granicą wojewódzką, a jego tereny zasiliły województwa śląskie i małopolskie. Ponadto przebieg dawnych linii granicznych znalazł obecnie odzwierciedlenie w przebiegu granic powiatowych, np. zachodnia rubież powiatu żywieckiego pokrywa się z historyczną granicą Śląska Cieszyńskiego i Małopolski.

Ryc. 1. Obszar badań — podział administracyjny — stan na dn. 1.01.1999 roku (opracowanie własne)

Interesujące zagadnienia stykowości są implikowane przez wymienione linie graniczne oraz ich zmiany. Pod pojęciem „zmiany” należy rozumieć nie tylko formalne ich przesunięcia, ale również wahania rangi, jaką miały (państwowe, wojewódzkie, powiatowe), występowanie w różnych okresach, a także długość ich trwania. W odniesieniu do badanego obszaru zmiany linii granicznej wpływały na przynależność do różnych państw czy województw, czego efektem były odmienne realia gospodarcze, legislacyjne, kulturowe itp. Podziały te w przeszłości miały charakter formalny, a obecnie wciąż kształtują ten region jako bariery nieformalne.

W wyniku przyjęcia do badania dwóch wskazanych linii granicznych cały ten teren dzieli się na 3 subregiony (ryc. 1). Są to: Śląsk Cieszyński, ziemia pszczyńska i Małopolska. Nazewnictwo to – chociaż w większości zgodne z historycznymi określeniami – jest pewnym uproszczeniem.

Zasięg wskazanego Śląska Cieszyńskiego jest zgodny z jego historycznymi granicami, ale obejmuje wyłącznie tereny aktualnie położone na terenie Polski. Ziemia pszczyńska reprezentuje Górny Śląsk (część zaboru pruskiego). Terytorialnie nie obejmuje całego zasięgu ziemi pszczyńskiej, niemniej jednak dotyczy obszaru, który obecnie w ten sposób jest nazywany. Ostatnim sektorem jest Małopolska, obejmująca wschodnią część badanego terenu. Użyto tu nazwy regionalnej o wysokiej randze, gdyż określenia mniejszych jednostek w tym wypadku byłyby bardzo nieprecyzyjne, terminy Żywiecczyzna czy Księstwo Oświęcimskie nie byłyby w pełni adekwatne.

Niniejsza praca dzieli się na trzy zasadnicze części. Pierwsza z nich – teoretyczna – obejmuje przegląd koncepcji dotyczących regionu stykowego oraz innych nawiązujących do tego zagadnienia. Ich weryfikacja posłużyła jako podstawa do stworzenia własnego modelu regionu stykowego. W ramach wspomnianej części monografii zaprezentowano również metody badań tego typu regionów, wraz z krytyczną oceną możliwości ich zastosowania. W kontekście układu całej pracy w tym miejscu można było zająć stanowisko w kwestiach teoretycznych, jak również wyjaśniono znaczenia istotnych pojęć.

Część drugą pracy poświęcono wynikom badań empirycznych. W jej strukturze można wyróżnić trzy zasadnicze składowe, obejmujące analizę barier naturalnych, identyfikację elementów regionu stykowego w sferze ekonomicznej, a także identyfikację elementów regionu stykowego w sferze społecznej.

W podrozdziale dotyczącym barier naturalnych zostały przedstawione typy występujących barier wraz z ich przebiegiem oraz stopniem „przepuszczalności”. Najwięcej miejsca poświęcono sprawie wpływu stykowości w sferze ekonomicznej regionu. Obejmuje ona głównie analizę układów liniowych oraz struktur społeczno-ekonomicznych. Szczegółowej analizie poddano cechy społeczno-gospodarcze tego obszaru. Te dwa podejścia wiążą się bezpośrednio z dwoma typami regionu, tzn. strefowego i węzłowego (m.in.: Domański, 1970; Kuciński, 1990, 1994; Whittlesey, 1954, 1957; Wróbel,

1965). Zastosowanie obu ujęć pozwoli uzyskać komplementarne informacje o tym regionie. W tym celu posłużono się grupą mierników, uwzględniających przygotowaną koncepcję badawczą.

Analiza wymiaru społecznego regionu stanowi odrębny fragment pracy. Zostały zaprezentowane wyniki badań ankietowych świadomości regionalnej ludności. Przestrzenna analiza różnicowań odpowiedzi w stosunku do przebiegu badanych granic umożliwi weryfikację trzeciej hipotezy, a tym samym da odpowiedź na pytanie, jak zróżnicowana jest świadomość regionalna mieszkańców.

Ostatnia część pracy to podsumowanie uzyskanych wyników. Przedstawiono poszczególne oceny wpływu stykowości obszaru zarówno na sferę społeczną, jak i gospodarczą, ze wskazaniem siły i kierunku zniekształceń oraz określeniem najistotniejszych linii podziału. Na podstawie rezultatów badań, jak również literatury przedmiotu podjęto próbę modelowego ujęcia relacji społeczno-ekonomicznych w analizowanym regionie stykowym.

Badanie regionów stykowych może okazać się bardzo interesujące w sytuacji zaniku granicy państwowej. Obecne obszary przygraniczne, a w tym również badany region, stały się nowymi regionami stykowymi w momencie wstąpienia Polski i innych krajów Europy Środkowej do Unii Europejskiej. Dokładne poznanie procesów zachodzących na tego typu obszarach, jak również ocena różnych czynników pod kątem ich wpływu na region stykowy mogą okazać się cenną wiedzą o charakterze aplikacyjnym.

Już dzisiaj na badanym obszarze zarysowuje się tendencja znana w całej Europie, a zmierzająca do konsolidacji regionów przygranicza i tworzenia tzw. euroregionów. Obecnie funkcjonują tu dwa euroregiony, tj. Śląsk Cieszyński i Beskidy. Obszary te stały się przedmiotem zainteresowań badawczych w zakresie możliwości rozwoju, jak również zmian zachodzących w okresie transformacji (Kłowski, 2003a; Runge, 2003a, b).

Oczywiście, problemów stykowości obszarów nie można utożsamiać — jak często ma to miejsce — wyłącznie z regionami przygranicznymi. Regiony stykowe mogą pojawiać się w obszarach centralnych państw, pod warunkiem, że były one podzielone innymi historycznymi granicami. Obszar Polski czy nawet Europy Środkowej (Kosmala, 1999) są doskonałymi miejscami, w których z dużą siłą zaznaczyły się te zjawiska, co niewątpliwie wynika z uwarunkowań historycznych, w tym głównie z dużej liczby granic oraz częstej ich weryfikacji. O zmienności granic w Europie Środkowej i Wschodniej G. Kosmala (1999, s. 51) pisze: „[...] szczególnie często zmiany te występowały w czasie ostatniego stulecia. [...] granice były już wtedy bardzo wyraźne w przestrzeni: ich przebieg wyznaczono dokładnie, by nie rzec — drobiazgowo, pilnie też były strzeżone”. Jeszcze szerzej zarówno o koncepcji granicy, jak i jej typach w różnych częściach kuli ziemskiej pisał S.B. Jones (1959). Z kolei M. Jerczyński (2002) przedstawił rozważania w zakresie zmienności funkcji granicy, podobnie czynili również S.W. Cushing (1920), określając

typy granic, oraz K.D. K r i s t o f (1959), próbując ustalić różnicę między granicą a barierą.

Temat niniejszej pracy nawiązuje do podejmowanych w ostatnim czasie zagadnień rozwoju dużych, silnych regionów i zmian administracyjnych w naszym kraju (K u k l i ń s k i, S w i a n i e w i c z, 1990). Pośrednim efektem pracy może być również ocena zgodności lub niezgodności nowych podziałów administracyjnych z faktycznym układem powiązań występującym w regionie. Wiele wątków pracy wychodzi od zagadnień peryferyjności obszarów (C i o k, 1990, 1994; H e f f n e r, 1998; S t a s i a k, 1986), które na płaszczyźnie społeczno-gospodarczej swą specyfiką kontrastują z innymi częściami kraju. Wraz ze zmianami gospodarczymi okresu transformacji coraz silniej zaznaczają się problemy społeczne, ujawniające się postępującą pauperyzacją społeczeństwa, a także nasilaniem się niekorzystnych zjawisk, takich jak bezrobocie czy demograficzne starzenie się społeczeństwa. W tym kontekście wyniki prowadzonych badań mogą stanowić podstawę dalszej analizy przyszłych szans rozwoju tego typu obszarów.

Kształtowanie się regionalizmów — jak podkreśla wielu autorów (G o r z e l a k, 1993; R e m b o w s k a, 2000; R o c h m i ń s k a, 2000) — może mieć dwie płaszczyzny — etniczną (historyczną) i gospodarczą. M. H e r m a n o w s k i, G. K o s m a l a (2003) sygnalizują, że najsilniejszy regionalizm w Polsce występuje na obszarach położonych wzdłuż granic sprzed II wojny światowej, oddalonych generalnie od Warszawy. Cechami regionalizmu w Polsce są silne poczucie odrębności, generowane przez odmienne dzieje historyczne (zaborzy), jak również powojenne zmiany administracyjne. Według M. H e r m a n o w s k i e g o i G. K o s m a l i (2003), Śląsk Cieszyński i ziemia pszczyńska należą do obszarów silnego regionalizmu, a pozostała część badanego regionu została zaklasyfikowana do terenów będących pod wpływem silnego regionalizmu.

Podjęcie prac w obszarze południowej części województwa śląskiego umożliwi zmniejszenie niedoboru opracowań, który jest charakterystyczny dla tego obszaru, jak również stanowi nawiązanie do prac prowadzonych z drugiej strony granicy państwowej. Ponadto obszar ten nigdy nie był przedmiotem takich analiz, mimo że Z. R y k i e l (1991b) wymienił region bielski jako przykład regionu stykowego o charakterze pośrednim. W gronie nielicznych pozycji dotyczących przestrzeni społeczno-ekonomicznej badanego regionu można wymienić prace: M. A d a m c z y k a, T. K u d ł a c z a (1994), I. B u k o w s k i e j - F l o r e ń s k i e j (1997), I. K a n t o r - P i e t r a g i (1994), F. K ł o s o w s k i e g o, J. R u n g e g o (1999), F. K ł o s o w s k i e g o, J. R u n g e g o, R. P r o k o p a (1999) oraz Z. Z i o ł y (1987).

Niewątpliwą zaletą niniejszej publikacji jest geograficzne podejście do tematu w szerokim znaczeniu tego słowa. Oznacza to, że badania nie zawężają się tylko do podziałów administracyjnych, ale odnoszą się także do innych linii

rozgraniczających, takich jak: wododziały, rzeki, układy grzbietów górskich czy podziały fizyczno-geograficzne. Nie zapomniano też, że badania regionów stykowych muszą dotyczyć zarówno części ekonomicznej, jak i społecznej. W tym celu oparto się nie tylko na informacjach statystycznych, ale również zapytano mieszkańców o odczucia i wyobrażenia na temat regionu, w którym mieszkają. Zadbano także, aby zarówno metody, jak i wybrane mierniki wносиły istotną informację o regionie i jego zróżnicowaniu.

1.

Teoretyczne ujęcie regionu stykowego

1.1. Pojęcie regionu stykowego

Region społeczno-ekonomiczny. Zasadniczym pojęciem pojawiającym się w pracy jest „region stykowy”. Jego zdefiniowanie stanowi podstawę dalszych działań, a skuteczność podjętych badań zależy w dużym stopniu od jego prawidłowego rozumienia.

Termin „region” jest jednym z najbardziej kontrowersyjnych pojęć w geografii. Jak się jednak okazuje, największym problemem nie jest kwestia zdefiniowania i rozumienia tego pojęcia, lecz przede wszystkim zasady delimitacji jego zasięgu. Popularność tego terminu sprawiła, że w geografii wyróżniono wiele koncepcji teoretycznych próbujących w sposób kompleksowy ująć zakres i rozumienie tego pojęcia.

W literaturze polskiej bardzo często omawiano badania regionu, szczególnie cenne koncepcje teoretyczne z tej dziedziny powstały w latach 60. i 70. XX w.

Wśród prac wnoszących największy wkład w rozwój koncepcji i teorii regionu ekonomicznego można wymienić między innymi opracowania: Z. Chojnickiego (1988, 1993, 1996, 1999), T. Czyż (1986, 1996), R. Domańskiego (1970, 1987, 1993), K. Dziewońskiego (1961, 1967), A. Fajferka (1964, 1966), B. Jałowieckiego (1990), K. Kucińskiego (1990), S. Leszczyckiego (1965), S. Liszewskiego (1996), B. Rychłowskiego (1967) i A. Wróbla (1956, 1960, 1965, 1967). Próby klasyfikacji sposobów wyjaśniania regionów prezentowały prace Z. Rykła (1991b, 2001a, b). W grupie prac zagranicznych, które miały ogromny wpływ na rozwój geograficznej myśli regionalnej, wymienić można: pracę D. Whittleseya (1957), prezentującą koncepcję regionu strefowego i węzłowego, pracę A. Paasiego (1986, 1991), która znalazła

zastosowanie w koncepcji systemowej Z. Chojnickiego (1996), czy też prace P. Dumolarda (1980), A. Fremonta (1976), R. Hartshorna (1933, 1961).

Prezentacja ujęć regionu ekonomicznego nastrocza pewnych trudności, gdyż występujące koncepcje w wielu przypadkach są niespójne lub wręcz sprzeczne z sobą. Jak podkreśla Z. Rykiel (2001b), nie ma jednej powszechnie przyjętej koncepcji regionu. Przyczyna tych rozbieżności wynika z zasadniczych różnic filozoficzno-światopoglądowych, co prowadzi do odmiennych wzorców wyjaśniania w geografii.

Intuicyjnie pojęcie regionu jest utożsamiane z powierzchnią o ostrych, wyraźnie zdefiniowanych granicach. Rozumienie to nawiązuje do definicji, która głosi, że region to obszar wyróżniający się od pozostałych obszarów pewną wspólną cechą czy cechami. W tym kształcie silnie wiąże się z pojęciem przestrzeni geodezyjnej i geograficznej, które łącznie tworzą przestrzeń genomiczną. Ten typ przestrzeni stanowi podstawowy układ odniesienia (Dziwowski, 1967). Podobną funkcję odniesienia pełniły wyróżnione w literaturze przestrzenie abstrakcyjne i banalne (Perroux, 1950).

Traktując region jako część przestrzeni, pod pojęciem „region ekonomiczny” będziemy rozumieć część bądź całą podprzestrzeń ekonomiczną (Dziwowski, 1967). Jedną z definicji, pochodzącą z lat 40. ubiegłego wieku, głosi, że region ekonomiczny to obszar o wzajemnie powiązanych czynnościach i wspólnych interesach organizacji (Dickinson, 1945). Jest on jednością ludzkich stosunków przestrzennych, zachodzących przez układ sieci komunikacyjnej i centra miejskie. Region taki obejmuje kompleks ściśle współzależnych powiązań, na które składa się zarówno przepływ dóbr materialnych, jak i rozdział usług, wiadomości i idei (Dickinson, 1945).

Przyjęte w niniejszej pracy założenia teoretyczne regionu opierają się na kompilacji różnych koncepcji prezentowanych w literaturze. W kwestii podstawowej dotyczącej funkcjonowania regionu uznaje się, że jedynym regionem dającym się obiektywnie określić jest region administracyjny. Regionom wyznaczonym przez różnych badaczy nie odmawia się racji bytu, gdyż odwzorowują pewne faktyczne powiązania i struktury. Nie będą one jednak obiektywne, są bowiem efektem (indywidualnego) subiektywnego podejścia badaczy. Subiektywizm ten wyraża się w wyborze pewnej koncepcji badawczej (metody delimitacji), prezentowanej w zestawie specjalnie przygotowanych mierników. Cel takiego wydzielenia również decyduje o kształcie wyodrębnionych regionów. Jednoznaczne określenie granic regionów węzłowych i strefowych praktycznie jest niemożliwe z uwagi na ciągłą ich zmienność.

Za błędne uznano poglądy z nurtu klasycznego głoszące, że regiony są bytami niezmiennymi w czasie (Rykiel, 2001b). Nie może być mowy o regionach wydzielonych raz na zawsze, gdyż przekreślalibyśmy także możliwość zmiany ciążenia i struktury, co z oczywistych względów jest absurdalnym założeniem.

Reasumując kwestię charakteru regionu, należy podkreślić, że oprócz obiektywnie występującego regionu administracyjnego, nie można wskazać jednoznacznie zasięgu innych regionów społeczno-ekonomicznych, nie negując jednak ich obiektywnego funkcjonowania. A zatem pogląd R. Hartsborne'a (1961, s. 588), że geografowie konstruują regiony należałoby uznać za prawdziwy w sytuacji, gdy badacze próbując odkrywać regiony obiektywnie, tworzą pewne konstrukcje przestrzenne nieweryfikowalne pod względem obiektywności.

Wyróżnienie jednostek podziału administracyjnego może być traktowane jako proces rejonizacji administracyjnej, czyli specyficznego podziału opartego na kryterium administracyjnym. Region taki domyka się w 100% w zakresie powiązań administracyjnych. Powiązania te pojawiają się skokowo i są bezpośrednim efektem danego aktu podziału administracyjnego.

W skali zarówno naszego kraju, jak i kontynentu europejskiego poziom regionalny utożsamia się z województwem (Gorzela, 1997; Kukliński, Swianiewicz, 1990). Uznano, że inne powiązania gospodarcze i społeczne niekoniecznie muszą się domykać w obrębie takich regionów. Z faktu tego wynika ciągła potrzeba badania powiązań i struktur, a także ich konfrontacji z regionami administracyjnymi.

Uzyskane w badaniach zasięgi regionów węzłowych i strefowych, opartych np. na koncepcji D. Whittleseya (1957), czy delimitacja regionu kompleksowego (Wróbel, 1960; Rychłowski, 1967; Kuciński, 1990) są odbiciem pewnych relacji i faktów, ale nie mają charakteru obiektywnego. Spełnienie warunku pełnej obiektywności delimitacji takich regionów nie jest możliwe, gdyż nie uda się przenieść i zbadać wszystkich elementów determinujących te powiązania i określających ich charakter. W efekcie próby delimitacji podejmowane przez różnych badaczy przynoszą często wyraźnie różniące się wyniki, co potwierdza subiektywność takich podziałów. Tworzenie regionów administracyjnych i ich delimitacja powinny być w jak największym stopniu dopasowane do zasięgu faktycznych powiązań. Oczywiście, pełne dopasowanie jest praktycznie nieosiągalne, w związku z tym każdy nowy podział administracyjny wykazuje pewną niespójność i przechodzi fazę regionu stykowego. Jak pisał K. Dziewoński (1967), każdy region wytwarza swą formę materialną z pewnym opóźnieniem, co stanowi również przesłankę ciągłej zmienności regionów.

Podstawę obiektywności regionu administracyjnego stanowią jasno określone granice, zdefiniowany status prawny oraz ustalona struktura organizacyjna. Oczywiście, uzyskanie tej obiektywności nastąpiło na drodze arbitralnej decyzji politycznej, która jednoznacznie zdefiniowała przymioty regionu, o których była już wcześniej mowa.

Przekonanie o obiektywności regionu polemizuje z grupą poglądów niepodzielających tego stanowiska. Zwolennikami funkcjonowania obiektywnego

regionu ekonomicznego są między innymi: A. Fajferek (1964, 1966), A. Wróbel (1960, 1965), B. Rychłowski (1965, 1967). Większość autorów prezentację swych założeń zaczyna od wyrażenia opinii na temat obiektywności regionu. We wstępie pracy A. Fajferka (1966, s. 11) czytamy: „[...] region jest obiektywną kategorią geograficzno-ekonomiczną”.

Znacznie bardziej współczesna koncepcja, traktująca region jako terytorialny system społeczny (Chojnicki, 1996), również uznaje obiektywność istnienia regionu. Z. Chojnicki (1996, s. 9) w koncepcji przedmiotowej regionu ujmuje go „jako realny obiekt społeczny lub składnik rzeczywistości społecznej w postaci pewnej całości wyodrębnionej przestrzennie”. Podobnie uważa P. Dumolard (1980, s. 21), zdaniem którego „regiony istnieją niezależnie od badaczy, muszą oni odkrywać je, a nie tworzyć”.

Podobną opinię wyraża również K. Kuciński (1994), który twierdzi, że dyskusja, czy region ekonomiczny jest kategorią obiektywną, czy subiektywną jest bezprzedmiotowa, gdyż w istocie mamy do czynienia nie z subiektywnymi regionami ekonomicznymi, lecz z subiektywnym odkrywaniem obiektywnej rzeczywistości, a więc obiektywnie istniejących regionów ekonomicznych.

W grupie zwolenników traktowania regionu jako kategorii obiektywnej jest także K. Dziewoński (1961), który wskazuje na teorię gospodarki przestrzennej A. Lösch'a (1961), twierdząc, że „nawet w przestrzeni nie zróżnicowanej w zakresie środowiska geograficznego gospodarka człowieka byłaby zróżnicowana przestrzenie” (Dziewoński, 1961, s. 600). W zakresie obiektywności regionu dowodzi, że „udowodnienie tej tezy musi być częścią teorii przestrzeni ekonomicznej, natomiast dla teorii regionu ekonomicznego teza ta stanowi jedynie założenie, aksjomat wyjściowy” (Dziewoński, 1961, s. 601).

Znane są także poglądy negujące obiektywne istnienie regionu. D. Whittlesey (1954) sądzi, że regiony nie występują w rzeczywistości, a funkcjonują jedynie ich pojęcia. W tym nurcie mieści się też pogląd autorstwa R. Hartshorne (1961, s. 588), że „geografowie konstruują regiony”. *Notabene* twierdzenie to jest zaprzeczeniem wizji proponowanej przez P. Dumolarda (1980).

Region administracyjny. Większej uwadze należy poddać kategorię regionu administracyjnego. „Z prawnoadministracyjnego punktu widzenia region administracyjny [...] to jednostka podziału terytorialnego kraju, wydzielona na podstawie odpowiednich aktów prawnych z zamiarem jej trwałości i wyposażona w określony zespół zadań i kompetencji” (Czerny, Kaczmarek, Lisocka-Jagermann, Matykowski, 1998, s. 65). Koncepcja regionu administracyjnego w ostatnich latach w coraz większym stopniu znajdowała szersze odzwierciedlenie w badaniach naukowych (Czyż, 2000; Gorzelak, 1997; Ilnicki, Siłka, 2001; Jałowiecki, 1991; Kaczmarek, 1999; Kukliński, Swianiewicz, 1990; Parysek, 1996).

Z. Chojnicki (1996) jako przejaw trzeciego stadium rozwoju regionu wymienia jego instytucjonalizację. Proces ten odzwierciedla się w wyposażeniu instytucjonalnym regionu, jak również w podziale kraju na jednostki terytorialne. Regiony administracyjne charakteryzują się następującymi wspólnymi cechami (Muir, 1983, za: Chojnicki, 1996, s. 36):

- „są jednostkami terytorialnymi o dobrze określonych granicach;
- zostały wprowadzone przez rząd centralny w formie regionów funkcjonalnych (węzłowych) dla pełnienia jednej lub wielu usług administracyjnych;
- są odrębne od rządu centralnego (i jeśli taki istnieje), od federalnego podziału państwa;
- posiadają administrację o ściśle określonych kompetencjach, i która ma swoje własne miejsce w całościowym systemie terytorialnej organizacji”.

K. Dziewoński (1967, s. 35) podkreślał znaczenie regionu administracyjnego, uważając, że „podział administracyjny nabiera charakteru zasadniczego podziału ogólnej przestrzeni społeczno-ekonomicznej — w rezultacie co najmniej częściowo regiony ekonomiczne identyfikuje się z regionami administracyjnymi. W grupie trzech kategorii, ujmującej region jako narzędzie analizy, działania oraz poznania (Dziewoński, 1967), wymieniony tu region administracyjny odpowiadał kategorii regionu narzędzia działania. W związku z tym często przyjmuje się *a priori*, że pewien obszar, tj. kraj czy województwo, jest regionem ekonomicznym.

Region administracyjny jest zasadniczo regionem ujętym przedmiotowo, a więc wyodrębnioną częścią terytorium państwa, stanowiącą najwyższy szczebel jego administracyjnego podziału (Hausner, Kudłacz, Szlachta, 1998). Drugie ujęcie podmiotowe traktuje region jako część przestrzeni fizycznej, wyodrębnionej w następstwie koordynacji działań podmiotów świadomie dążących do jej odpowiedniego zagospodarowania. Rozwój obszarów umożliwia podejście podmiotowe, gdyż uwzględnia ono zdolność myślenia i działania strategicznego.

Koncepcje regionu społeczno-ekonomicznego. Kwestią najistotniejszą dla całego układu pracy jest jej szkielet teoretyczny. W jego ramach odwołano się do trzech koncepcji, a mianowicie do koncepcji autorstwa Z. Chojnickiego (1996), K. Dziewońskiego (1967) i D. Whittleseya (1957). Jako ostatni zostanie zaprezentowany pogląd Z. Rykła (2001b), dotyczący klasyfikacji teorii regionu społeczno-ekonomicznego i nurtów jego wyjaśniania w świetle literatury polskiej i zagranicznej.

Przewodnią koncepcją przyjętą w niniejszej pracy jest sposób rozumienia regionu autorstwa D. Whittleseya (1957), wyróżniający regiony jednorodne (strefowe, strukturalne) i węzłowe (nodalne, funkcjonalne), który następnie był modyfikowany i uzupełniany przez wielu autorów (m.in. Domański, 1970; Dziewoński, 1967; Kuciński, 1990, 1994). D. Whittlesey (1957) wymienił wiele cech charakterystycznych zarówno dla regionu ogólnie,

jak i dwóch wyróżnionych kategorii. Cechami odnoszącymi się do wszystkich kategorii regionu są:

- jednorodność w zakresie kryteriów delimitacji;
- zależność kryteriów od współwystępowania w przestrzeni cech, między którymi zachodzą związki przyczynowe;
- istotność uwzględnionych kryteriów z punktu widzenia rozwiązywanego problemu;
- swoistość nie tylko w zakresie własności, ale i położenia;
- trójwymiarowe ujęcie przestrzeni geograficznej;
- skorelowanie cech określających jednorodność;
- określenie charakteru własności regionu przez jego warunki naturalne oraz przeszłość;
- adekwatny do kategorii regionu wybór kryteriów jego delimitacji;
- istnienie hierarchii regionalnej i miejsce w niej każdego regionu (za J. P a - r y s k i e m, 1982, s. 147).

Samo pojęcie regionu zdefiniowano jako „zwarty przestrzennie obszar o pewnej jednorodności w obszarze zewnętrznym (tj. w rdzeniu), a bez ściśle określonych granic, cechy stanowiące o jednorodności są przy tym nie zawsze wyraźnie wymieniane” (W h i t t l e s e y, 1957, s. 101).

D. W h i t t l e s e y (1957) rozróżnia dwie kategorie regionu, określając region jednolity jako mający ten sam charakter na całym obszarze, w przeciwieństwie do regionów węzłowych, które są jednorodne ze względu na wewnętrzną strukturę lub organizację (W h i t t l e s e y, 1957, s. 121, 122).

W grupie specyficznych własności regionów jednorodnych wymieniono:

- względny charakter jednorodności, wynikający z generalizacji własności regionu;
 - zróżnicowanie wartości cech stanowiących kryterium delimitacji regionu, zwiększające się w miarę posuwania się w górę hierarchii regionalnej.
- Analogicznie specyficzne własności regionów węzłowych obejmują:
- unikalny charakter jednorodności (w zakresie przepływów);
 - występowanie ogniska (lub ognisk) stanowiącego ośrodek więzi przestrzennej (generatora przepływów).

D. W h i t t l e s e y (1957) nie wskazuje jednak jednoznacznie na komplementarne znaczenie regionów węzłowych i jednorodnych. Wymienia co prawda pojęcie regionu całkowitego, ale nie widzi w nim większej wartości dla badań regionalnych. Pojawiająca się kategoria krainy „obejmuje, na mocy definicji, mniej zjawisk niż występuje w całkowitej przestrzeni, uwzględnia ona jednak wszystkie elementy środowiska naturalnego i społecznego, które są funkcjonalnie związane z wykorzystaniem ziemi przez człowieka” (W h i t t l e s e y, 1957, s. 134).

Bardziej współczesną interpretację i definicję tych kategorii regionu, nadającą się do procedur klasyfikacji przestrzennej, przedstawił J. P a r y s e k

(1982). Scharakteryzował on region jednorodny jako taką klasę przestrzenną, która składa się ze spójnych przestrzennie elementów o określonym przedziale poziomu skalarnej, wielowymiarowej właściwości V (V_A , V_B , ..., V_G). Według tego autora, region węzłowy to taka klasa przestrzenna, która składa się ze spójnych przestrzennie elementów cechujących się właściwością wektorową.

Dualne rozumienie regionu za pomocą koncepcji węzłowej i strefowej rozważane jest przez innych autorów pod kątem zgodności strefy powiązań z obszarem kompleksu terytorialno-produkcyjnego. I tak A. Fajferrek (1964, s. 12) jest zdania, że „strefa wymiany miasta z zapleczem pokrywa się w wielu punktach z granicami obszaru-kompleksu”.

Do wyodrębnionych przez D. Whittleseya (1957) regionów jednorodnych i węzłowych odniósł się K. Dziewoński (1967), grupując te dwa typy jako regiony skalarne i wektorowe.

Najbardziej współczesnym rodzajem jest region o charakterze kompleksowym (Domąński, 1970; Chojnicki, 1996; Kuciński, 1990) lub zintegrowany (Dziewoński, 1967), który uwzględnia oba te elementy. Region pojawił się jako element łączący te dwie koncepcje. Poszukiwanie macierzy przedstawiającej łącznie dane o powierzchni i jej obrazie stanowić będzie sedno syntezy regionów powierzchniowych i węzłowych. Macierz ta spaja regiony obu kategorii (Domąński, 1970).

Rozwinięciem poglądów D. Whittleseya (1957) jest stanowisko K. Kucińskiego (1990, 1994), opierające się na pojęciach strefowości i węzłowości. Pod pojęciem „region ekonomiczny” rozumie on stanowiący część większej całości, i zdecydowanie się z niej wyodrębniający, geograficznie zwarty zespół elementarnych jednostek przestrzennych, mających pewne wspólne lub uzupełniające się cechy oraz wyraźnie ukształtowany lub kształtujący się układ ekonomiczny, którego elementy powiązane są z sobą i ze środowiskiem przyrodniczym relacjami współwystępowania i współzależności, a z otoczeniem zewnętrznym — relacjami współzależności o dużym nasileniu (Kuciński, 1994, s. 175).

W świetle przytoczonej definicji można wyróżnić trzy zasadnicze pojęcia regionu ekonomicznego, a mianowicie:

- **region strefowy** (powierzchniowy, homogeniczny), czyli obszar pod pewnym względem lub pewnymi względami jednorodny;
- **region węzłowy** (nodalny), czyli obszar ciężarów lub powiązań ekonomicznych z pewnym ośrodkiem centralnym dla danego regionu;
- **region kompleksowy**, czyli terytorialnie wykształcony kompleks produkcyjny (układ ekonomiczny) o określonej (jedno- lub wielokierunkowej) specjalizacji produkcyjno-usługowej (Kuciński, 1994, s. 176).

Historycznie najstarsza z trzech wymienionych jest koncepcja regionu strefowego, zwanego także jednorodnym (znanym z koncepcji D. Whittleseya), wywodząca się z geografii fizycznej, gdzie wyróżnia się przykładowo regiony

leśne, stepowe lub wyżynne. Innymi słowy, regiony strefowe to zdecydowanie różniące się od obszarów sąsiednich, wewnętrznie jednorodne tereny o wyraźnej dominacji określonego rodzaju działalności społeczno-ekonomicznej, przy czym jest to na ogół działalność o charakterze powierzchniowym.

Mówiąc o regionach jednorodnych, trzeba jednak podkreślić, że ich homogeniczności nie można utożsamiać z jednolitością. Regiony strefowe są homogeniczne w sensie genetycznym, tzn. wywodzą się z jednej podstawowej cechy (lub pewnej kombinacji cech), która nadaje regionowi charakter oraz określa jego funkcję w całej strukturze przestrzennej gospodarki. Oprócz pierwotnej funkcji regionu strefowego, często rozwijają się inne funkcje pochodne uzupełniające strukturę ekonomiczną tego regionu, nadające mu charakter heterogeniczny. Można zatem dokonać typologii regionów strefowych w zależności od stopnia ich jednolitości, wyróżniając:

- regiony specjalne (jedna cecha wyróżniająca);
- regiony grupowe (kilka rodzajów działalności, ale związanych z pierwotną funkcją regionu);
- regiony uniwersalne (wiele różnych funkcji; obok funkcji pierwotnej i związanych z nią funkcji wtórnych, pojawiają się zupełnie nowe autonomiczne funkcje) — (K u c i ń s k i, 1994, s. 176, 177).

Odmienny charakter ma region węzłowy, w którym szczególną uwagę zwraca się na ciążenia elementarnych jednostek przestrzennych ku pewnym ośrodkom stanowiącym centra życia społecznego i ekonomicznego. „Uważa się, że region węzłowy jest to obszar wokół większego miasta lub zespołu miast, związany z nim układem stałych wzajemnych powiązań i ciążień, czyli obustronnej wymiany ludzi, dóbr, usług lub (i) informacji” (K u c i ń s k i, 1994, s. 177).

Istotą regionów węzłowych, zwanych także regionami ciążenia usługowych, jest zatem występowanie powiązań między obszarami koncentracji działalności społeczno-gospodarczej a zasilającymi je i korzystającymi z dostępnych na ich terenie dóbr i usług obszarami peryferyjnymi (obszarami ciążenia, strefami wpływów, zapleciami). Wiodącą rolę w tej koncepcji odgrywa część centralna regionu węzłowego, która charakteryzuje się relatywnie wysokim poziomem rozwoju i zagospodarowania. Bardzo istotne dla regionu węzłowego jest to, że są to jednostki o zróżnicowanej strukturze wewnętrznej, a zatem poszczególne ich części mogą pełnić różne funkcje (W i n i a r s k i, 1976).

Ostatnim wyróżnionym typem jest region kompleksowy (m.in. W r ó b e l, 1960; R y c h ł o w s k i, 1967; K u c i ń s k i, 1990), który opiera się na występowaniu zespołu wzajemnie powiązanych elementów sił wytwórczych. Układ ten ma charakter zbioru niedomkniętego, tzn. takiego, w którym istnieją wprawdzie wyraźne granice, ale nie stanowią one bariery dla powiązań międzyregionalnych związanych z przepływem dóbr, ludzi, środków pieniężnych i informacji oraz powiązań usługowych wyższego rzędu. Wyróżnikiem regionów

kompleksowych jest specjalizacja i kompleksowość. Kompleksowość regionu wyraża się w zachowaniu proporcji i wszechstronnego rozwoju poszczególnych działów oraz gałęzi gospodarki. Pod pojęciem „specjalizacja” należy rozumieć zarówno określoną funkcję dóbr i usług, jak i swoisty układ elementów branżowo-przestrzennej struktury gospodarczej regionu. W takim układzie cechą specjalizacyjną regionu jest niepowtarzalny porządek proporcji kompleksu produkcyjnego (Fajferk, 1966).

Interesująca jest próba generalizacji problematyki regionów przez Z. Chojnickiego (1996), traktowana jako terytorialny system społeczny. W jej ramach można wymienić dwa ujęcia: analityczne i przedmiotowe (Chojnicki, 1996). Według pierwszego z nich, region będzie traktowany jako jednorodny obszar występowania pewnej cechy. W tym świetle regionalizacja będzie czynnością polegającą na wyodrębnieniu regionu w formie zbiorów lub klas przestrzennych za pomocą metod analizy wielozmiennej.

Podejście drugie — przedmiotowe — ujmuje region jako realny obiekt społeczny i składnik rzeczywistości społecznej w postaci pewnej całości wyodrębnionej przestrzennie (Chojnicki, 1996). Koncepcja przedmiotowa wyróżnia dwie główne orientacje regionu: społeczną i systemową. Pierwsza rozpatruje region w kontekście społecznym jako element struktury i rozwoju społecznego, druga — w ujęciu systemowym.

Ujęcie społeczne analizuje region na gruncie nauk społecznych i traktuje jako wytwór działalności i rozwoju społeczeństwa. W świetle orientacji społecznej pojawia się definicja regionu, rozumianego „jako stale zmieniające się i społecznie znaczące historycznie i geograficznie formacje, które mieszkańcy interpretują i reagują na zdarzenia i procesy w szczególnie sposób, będący konsekwencją unikalnego kontekstu społecznego i fizycznego, w którym się znajdują. Z kolei interpretacje i relacje te stopniowo przekształcają zarówno szersze zdarzenia i procesy, jak i regiony pochodzące z nich. Dla badaczy tych regiony nie są kulisami lub lokalizacjami, lecz składowymi częściami społeczeństwa” (Murphy, 1991, cyt. za: Chojnicki, 1999, s. 329).

Orientacja systemowa ujmuje region w postaci realnej jednostki przestrzennej lub terytorialnej, złożonej z różnych elementów powiązanych z sobą (Chojnicki, 1999). Próba połączenia orientacji społecznej i systemowej w koncepcji terytorialnego systemu społecznego traktuje region jako terytorialny system społeczny. Terytorialne systemy społeczne występują w postaci trzech rodzajów jednostek terytorialnych: państw narodowych, regionów terytorialnych i lokalnych systemów terytorialnych. Koncepcja regionu terytorialnego obejmuje analizę głównych aspektów regionu, podsystemów regionu, a także procesów i stadiów kształtowania się przemian regionu.

W ramach głównych aspektów regionu Z. Chojnicki (1996) wymienia: skład regionu (zbiorowość ludzi i terytorium), otoczenie, strukturę relacyjną oraz strukturę przestrzenną. Z kolei w obrębie podsystemów regionu wyróżnia:

systemy funkcjonalne oraz osadnicze, przy czym w ramach pierwszej kategorii wymienia podsystem ekonomiczny, kulturowy i polityczny.

Najistotniejszą kwestią w koncepcji terytorialnego systemu społecznego są procesy i stadia kształtowania się regionu. Stąd wynika, że regiony powstają i kształtują się w wyniku działalności różnych procesów i czynników. Decydujące znacznie odgrywają tu procesy różnicowania i integracji (Chojnicki, 1989, s. 114). Przejawem pierwszych są procesy decentralizacji, a drugich — łączenie poszczególnych jednostek w celu utworzenia bardziej złożonej jednostki.

Według koncepcji A. Passiego (1986, 1991, cyt. za: Chojnicki, 1999, s. 345), można wyróżnić cztery stadia instytucjonalnego kształtowania się regionu: rozwoju świadomości i kształtu terytorialnego, rozwoju kształtu conceptualnego, rozwoju sfery instytucji oraz stabilności regionu jako części systemu regionalnego i świadomości regionalnej. Z. Chojnicki (1999) wydzielił nieco inne fazy uprzedmiotowienia regionu. Są to: krystalizacja przestrzenno-materialna, rozwój świadomości regionalnej, rozwój instytucjonalny regionu oraz stabilizacja regionu. „Podstawowym przejawem krystalizacji regionu zarówno w zakresie układu węzłowo-osadniczego, jak i domykania się działalności ekonomicznej jest formowanie się granic regionu” (Chojnicki, 1996, s. 33).

Przedstawiona koncepcja prezentuje nowoczesne podejście do zagadnienia regionu. Jej zaletą jest kompleksowość ujęcia, a także wyraźne zaakcentowanie elementów społecznych. Z. Chojnicki (1996) przez instytucjonalizację regionu skłania się również wyraźnie ku regionom administracyjnym, tak istotnym dla przedmiotu niniejszej pracy.

Cytowane tu definicje podkreślają wieloaspektowość zagadnienia, dlatego próba systematyki regionu zostanie zaprezentowana w konwencji autorstwa Z. Rykła (1991b, 2001a, b). Wspomniany autor wyróżnił w polskiej geografii społeczno-ekonomicznej sześć wzorców wyjaśniania: klasyczny, dogmatyczny, pozytywistyczny, dialektyczny, personalistyczny i realistyczny.

Zasadniczym celem **klasycznego ujęcia regionalizacji** jest kwestia odkrycia jedyne go obiektywnie występującego i niezmiennego podziału naturalnego powierzchni Ziemi na regiony. Istniejący w naturze podział „przyrodzony” przeciwstawiano podziałom „sztucznym”, tj. ustanowionym przez człowieka i uzewnętrzniającym się w przebiegu granic politycznych (Janiszewski, 1959).

Podział na regiony „naturalne” i „sztuczne” jest zbieżny ze współczesnym podziałem na regiony fizyczno-geograficzne i ekonomiczne. W koncepcji regionu naturalnego silnie akcentowano determinizm geograficzny.

Wyróżniającą cechą tradycyjnego ujęcia regionalizacji jest jego ahistoryczność. Zwolennicy tradycyjnego ujęcia regionalizacji ignorują historyczność regionu, nie dostrzegając, że historycznie zmienna jest liczba regionów na danym obszarze, ich granice oraz skala przestrzenna powiązań społeczno-prze-

strzennych. Jako przedstawiciela badaczy nurtu klasycznego Z. Rykiel (2001a, b) wymienia J. Szczępkowskiego (1977), który regionalizację „historyczną” przeciwstawia zarówno ekonomicznej, jak i przyrodniczej.

Tradycyjne ujęcie regionalizacji opiera się zatem na założeniach:

- nominalizmu pojęciowego, który w geografii przejawia się pod postacią ekscepcjonalizmu, według którego przedmiotem badań geograficznych są obiekty jednostkowe, w tym regiony;
- determinizmu geograficznego, którego rezultatem jest koncepcja naturalnego regionu geograficznego;
- ahistoryzmu, którego przejawem jest koncepcja niezmienności regionu i układu regionów;
- ścisłego związku między pozytywnym a normatywnym składnikiem wiedzy;
- konserwatyzmu założeń aksjologicznych;
- braku precyzji terminologicznej.

W świetle tego nurtu społeczne i ekonomiczne elementy regionu są w tradycyjnym ujęciu współzależne oraz zależne od elementów przyrodniczych (Rykiel, 2001a, b).

Podejście dogmatyczne w dużej mierze ma podstawę polityczną (Rykiel, 2001a, b). Poglądy reprezentowane przez przedstawicieli tego nurtu były podobne do wizji badaczy z krajów socjalistycznych (Ałampijew, 1960; Beresowski, 1960; Fajferek, 1966; Rychłowski, 1967). Region ekonomiczny traktuje się jako byt rzeczywisty i samoistny, którego wyrazem jest kompleks terytorialno-produkcyjny. Szczególnym wyznacznikiem tego nurtu jest zasada prymatu produkcji (Rychłowski, 1965).

Ujęcie trzecie, pozytywistyczne, opiera się na koncepcji D. Whittleseya (1957), która wyróżnia region strefowy i węzłowy, nie traktując regionu jako kategorii obiektywnej. Inne istotne założenia tego nurtu zawierają się w takich przesłankach, jak:

- konceptualizm, według którego regionalizacja jest konstruowaniem z punktu widzenia określonego celu;
- ujmowanie regionalizacji jako klasyfikacji przestrzennej, zbieżność koncepcyjna regionów fizycznych i społeczno-ekonomicznych;
- wymóg ciągłości przestrzennej regionu;
- analiza węzłowości i jednolitości jako odrębnych typów regionu oraz rozróżnianie regionów jedno- i wielo cechowych.

Nurt dialektyczny wyróżniają następujące założenia:

- region występuje obiektywnie, niezależnie od czyjejkolwiek woli i świadomości, o tyle jednak, o ile istnieją konkretnie funkcjonujące i wzajemnie powiązane regiony;
- region jest systemem;
- regionalizacja jest procesem ukazywania rzeczywistego układu regionalnego, którego nie można odkryć raz na zawsze;

- regiony społeczno-ekonomiczne są regionami węzłowymi; w przeciwieństwie do regionów fizycznych, które są jednolite, jednolitość regionów społeczno-ekonomicznych jest kwestią generalizacji;
- węzłowość i jednolitość regionu warunkują się;
- region społeczno-ekonomiczny charakteryzują powiązania, a nie ciągłość przestrzenna;
- podział danego terytorium na regiony społeczno-ekonomiczne nie musi być rozłączny, regiony są zbiorami rozmytymi;
- podział danego terytorium na regiony społeczno-ekonomiczne nie musi być wyczerpujący;
- delimitacja regionu opiera się na swoistej lokalnej maksymalizacji domknięcia powiązań charakteryzujących ten region;
- region społeczno-ekonomiczny jest zjawiskiem historycznym — wytworem kapitalistycznych stosunków pracy.

Próba umiejscowienia niniejszej pracy w grupie wyróżnionych kategorii wymaga odwołania się do wzorców wyjaśniania. Ujęcie klasyczne jest jednym z mniej przydatnych, a ahistoryzm regionu lansowany na tym gruncie jest nie do przyjęcia, gdyż wyklucza stykowość regionu. Elementem, z którego korzystano, jest determinizm geograficzny, który kłóci się z założeniem uwzględnienia w pracy postępu technicznego. Na badanym terenie zachodzi jednak potrzeba sprawdzenia ewentualnego wpływu środowiska geograficznego. Zasadność uwzględnienia tego kryterium oparta jest na silnym zróżnicowaniu przyrodniczym tego obszaru.

Znaczące założenia metodologiczne zasadzają się na tezach reprezentowanych przez nurt pozytywistyczny. Przyjęta koncepcja badawcza ma za podstawę teorię D. Whittleseya (1957), wyróżniającą region strefowy i węzłowy. Rozbieżności dotyczą traktowania regionu jako kategorii obiektywnej, której to obiektywności region się nie doczekał w tej klasyfikacji. Autor w tej kwestii skłania się do obiektywności regionu administracyjnego.

Ujęcie dialektyczne w wielu punktach jest zbieżne z wizją autora, w innych zaś jest tematem dyskusji. Zasadniczym punktem wspólnym jest traktowanie węzłowości i jednolitości w sposób komplementarny. Z tego punktu widzenia region administracyjny nie może być zbiorem rozmytym, a podział przestrzeni w tym względzie musi być wyczerpujący. Uznając jednak, że mogą funkcjonować regiony społeczno-ekonomiczne niezgodne z regionem administracyjnym, należy zgodzić się ze stwierdzeniem, że regiony występują niezależnie od czyjejkolwiek woli i świadomości.

Realistyczne koncepcje regionu, uznające go za system, wydają się najbardziej zbieżne z podjętym tematem badawczym. Decydującym atutem tej linii wyjaśniania są silnie akcentowane kwestie społeczne regionu, marginalizowane w innych ujęciach bądź wręcz pomijane, jak np. w nurcie dogmatycznym. Minusem wizji systemowej jest brak precyzyjnych narzędzi badawczych, co

skłania do sięgnięcia po metody znane w innych opracowaniach. Uwzględniając założenie koncepcji realistycznej, głoszącej, że region jest zjawiskiem fazowym, podjęto również próbę analizy dynamicznej.

Z tego względu podjęte badania będą uwzględniać elementy traktujące region jako terytorialny system społeczny, niemniej jednak organizacja badań będzie podporządkowana koncepcji D. Whittleseya (1957). Należy podkreślić, że działania autora tej pracy nie zmierzają do delimitacji regionu społeczno-ekonomicznego, a jedynie mają na celu określenie ewentualnych nieśpójności regionu.

Większość koncepcji regionu w polskiej literaturze przedmiotu powstawała w okresie gospodarki centralnie planowanej, gdy wyraźnie podkreślano prymat produkcji (m.in.: Berezowski, 1959, 1960; Dziewoński, 1967; Fajferek, 1964, 1966; Rychłowski, 1967; Wróbel, 1960). Współcześnie w badaniach regionu powinno się uwzględniać realia rynkowe, kształtujące rzeczywistość społeczno-gospodarczą w Polsce od lat 90. ubiegłego wieku, oraz znaczący postęp technologiczny, który wyraźnie zmienił życie społeczne w ostatnich latach.

Krótko zostaną przedstawione wpływy tych elementów na gospodarkę regionów. Procesy i powiązania zachodzące w gospodarce rynkowej kształtują się w sposób znacznie bardziej swobodny, co prowadzi do większego rozmycia kierunków ciążenia. W efekcie ustalenie tych powiązań staje się bardzo trudne, gdyż są one zależne wyłącznie od decyzji tych podmiotów. Jak pisze C. Ponsard (1988), odbiorcy nie mają określonych współrzędnych geograficznych. Firmy cechują powiązania opierające się na kryterium zysku, tzn. kupują produkty i usługi tam, gdzie jest to najkorzystniejsze, a sprzedają swe wyroby tam, gdzie znajdują się ich klienci, ewentualnie tam, gdzie mogą uzyskać najwyższe ceny (Hurst, 1978). Ponadto w strukturze podmiotów gospodarczych dominują wyraźnie prywatne jednostki, co pozostawia jeszcze większe pole niepewności co do zachowania przestrzennego tych podmiotów. Ponadto mechanizmy rynkowe szybko modyfikują powiązania, a to prowadzi do regularnej aktualizacji powiązań i zależności. W gospodarce centralnie planowanej występowanie dużych podmiotów o własności państwowej powodowało, że powiązania mogły mieć charakter względnie trwałe, a także można było je planować ze względu na koncentrację własności w rękach państwa (Dziadek, 1979).

Wymienione podstawy decyzji podmiotów gospodarczych nie wiążą się z zasięgiem regionów. W tym kontekście próba regionalizacji da nam region będący wtórnym odbiciem takich powiązań. Podobnie jest w przypadku decyzji przestrzennych konsumenta, który kieruje się głównie najlepszym i najtańszym zaspokojeniem swych potrzeb. Zachowania ludzi wiążące się z kategorią zasobów ludzkich świadczących usługi pracy również uległy daleko idącym zmianom. Pojawienie się nieznanych wcześniej zjawisk, między innymi bezrobocia, doprowadziło do zmiany podejścia i wymusiło znacznie większą mobilność pra-

cowników. Ludzie zmuszeni trudną sytuacją życiową podejmują pracę, która może wiązać się z dłuższymi dojazdami, a także częściej zmieniają miejsce pracy.

W tej sytuacji na strukturę powiązań wpływ będzie mieć obecna sieć transportowa nieograniczająca się tylko do infrastruktury, ale również wyrażająca faktycznie dostępne połączenia komunikacyjne. Jednocześnie obserwuje się tendencję do spadku zorganizowanych przewozów pasażerskich, która jest kompensowana przez wzrastający udział własnych środków transportu. Zmiana tych proporcji, wyrażająca się przesunięciem akcentu z komunikacji masowej na indywidualną, ogranicza możliwość pomiaru przemieszczeń i związanych z nimi powiązań. To właśnie te aspekty, ukształtowane pod wpływem praw rynkowych, determinują współczesny zasięg obecnych regionów.

Region stykowy. Po przedstawieniu różnych definicji i teorii regionu społeczno-ekonomicznego można przejść do zagadnienia regionu stykowego. W przeciwieństwie do pojęcia regionu ekonomicznego, region stykowy nie doczekał się wielu definicji. Praktycznie w literaturze polskiej pojęcie to zdefiniowało tylko dwóch badaczy — Z. Rykiel (1985b, 1987, 1991b) i P. Zaremba (1960). Pojęcie regionu stykowego pojawiło się także: w pracy R. Domańskiego (1970) dotyczącej obszaru Konin — Łęczyca — Inowrocław, w monografii S. Ciołka (1990, 1994) omawiającej problemy obszarów przygranicznych, jak również w opracowaniu K. Heffnera (1998) z zakresu pogranicza polsko-czeskiego. Inni badacze podejmowali to zagadnienie, niemniej jednak nie definiowali go w kategoriach regionu stykowego. W grupie tej można wymienić prace: M. Grabani (1960), K. Heffnera (1998), T. Siwka (1997), M. Sobczyńskiego (1993), J. Szczepkowskiego (1977), A. Wróbla (1960, 1967) czy A. Zagóźdzona (1980).

W ujęciu chronologicznym można uznać, że próbę zdefiniowania regionu stykowego podjął P. Zaremba (1960), głosząc, że stanowi on całość funkcjonalną, chociaż formalnie podzielony jest między kilka województw (Zaremba, 1960, s. 7).

Według Z. Rykla (1991b), „region stykowy” to region historycznie nowy, którego powstanie i rozwój były wynikiem rewolucji przemysłowej; rozwinął się na styku regionów tradycyjnych. Koncepcja ta kładzie nacisk na inercję, czyli opóźnienia w integracji wewnętrznej regionu. Definicja ta zakłada, że region historycznie może nie być w pełni zintegrowany gospodarczo, a opóźnienia w tym względzie są szczególnie widoczne zwłaszcza w strukturach społecznych. W tych dziedzinach dawne podziały i granice regionalne wciąż funkcjonują i są widoczne (Rykiel, 1991b, s. 7).

Należy podkreślić, że zarówno definicja P. Zaremby (1960), jak i ujęcie zastosowane w pracy dotyczącej regionu Piły należą do grupy bardziej pragmatycznej, dotyczącej powiązań przestrzennych regionu i jego układu funkcjo-

nalnego. Wspomniany autor w mniejszym stopniu odnosił się do istniejących teorii, nie przedstawiając prawidłowości ani mechanizmów kształtowania się takich regionów. W jego pracy możemy za to znaleźć tezy wskazujące, jak region stykowy można integrować, a przede wszystkim, jak neutralizować jego niekorzystne następstwa (Zaremba, 1960). Z kolei prace Z. Rykła (1990, 1991b) przedstawiają problem bardziej w aspekcie teoretycznym, wyróżniając typy, określając warunki powstania i zaniku, a także przedstawiając jego powinowactwo z różnymi teoriami.

Informacje te uznano za szczególnie istotne, gdyż definicje podane przez dwóch wcześniej wymienionych autorów znacznie się różnią, co mogłoby rodzić wątpliwości na temat przyczyn rozbieżności, a wynikających z odmiennego charakteru prac.

W świetle przytoczonych definicji nasuwa się kilka kwestii, które dotyczą szerszego rozumienia regionu stykowego. Pierwszą z nich jest pytanie, kiedy region można nazwać stykowym. W literaturze przedmiotu zauważono, że region nie staje się zintegrowany w wyniku jednego wydarzenia. K. Dziewoński (1967) zwraca uwagę, że każdy region wytwarza skryształizowaną formę materialną, ale jej powstanie jest funkcją czasu. Występowanie zjawiska interwału, opóźnienia w czasie między tworzeniem się treści podprzestrzeni społeczno-ekonomicznej a rozwojem odpowiadających im form materialnych, ma kluczowe znaczenie dla teorii regionu ekonomicznego jako zjawiska historycznego. Powstający w swej treści nowy region ekonomiczny musi bowiem nie tylko wytworzyć (z pewnym opóźnieniem) swą specyficzną formę materialną, lecz również adaptować do swego układu formy starsze, reprezentujące dawniejsze, często już nieistniejące struktury regionalne i regiony.

K. Dziewoński (1961) jako czynnik wzmacniający procesy integracyjne w regionie wymienia rozwój społeczny terytorialnego podziału pracy. Podobnie w tej kwestii wypowiada się Z. Chojnicki (1996), który mówi o procesach integracyjnych polegających na wzajemnym uzależnianiu, łączeniu i wiązaniu jednostek w systemy społeczne i systemów w bardziej złożone, szersze całości, tj. nadsystemy. Pojęcie „proces” samo w sobie zawiera element upływającego czasu.

Uznano, że mianem regionu stykowego można określić obszar, w stosunku do którego wysuwamy podejrzenia o brak wewnętrznej spójności. Przesłankami uzasadniającymi takie założenie jest analiza częściowych badań ekonomicznych lub społecznych bądź znajomość historii licznych zmian administracyjnych na badanym terenie. Faktycznie jednak prawo do nazwania jakiegoś regionu stykowym ugruntujemy sobie wówczas, gdy sprawdzimy i udowodnimy jego niespójność. Każdorazowo stwierdzenie takiego faktu musi zostać odpowiednio umotywowane obiektywnymi danymi. Należy przy tym pamiętać, że wymaga to zarówno analizy sfery ekonomicznej, jak i społecznej regionu. Dodatkowym utrudnieniem może być różnica w zaawansowaniu procesów integracji w obu

tych płaszczyznach, na co w swej koncepcji zwracał uwagę Z. Rykiel (1991b).

Reasumując, między regionem społeczno-ekonomicznym a regionem stykowym nie ma zasadniczej różnicy, gdyż region stykowy jest tylko fazą, etapem przejściowym w rozwoju regionu ekonomicznego. Oczywiście, nie każdy region ekonomiczny musi przejść etap stykowy; nie jest to element obligatoryjny. Jak wynika z przytoczonego założenia, region stykowy ma również cechy charakterystyczne dla tradycyjnego regionu społeczno-ekonomicznego i musi go wyróżniać pewne domknięcie typowe dla regionów społeczno-ekonomicznych.

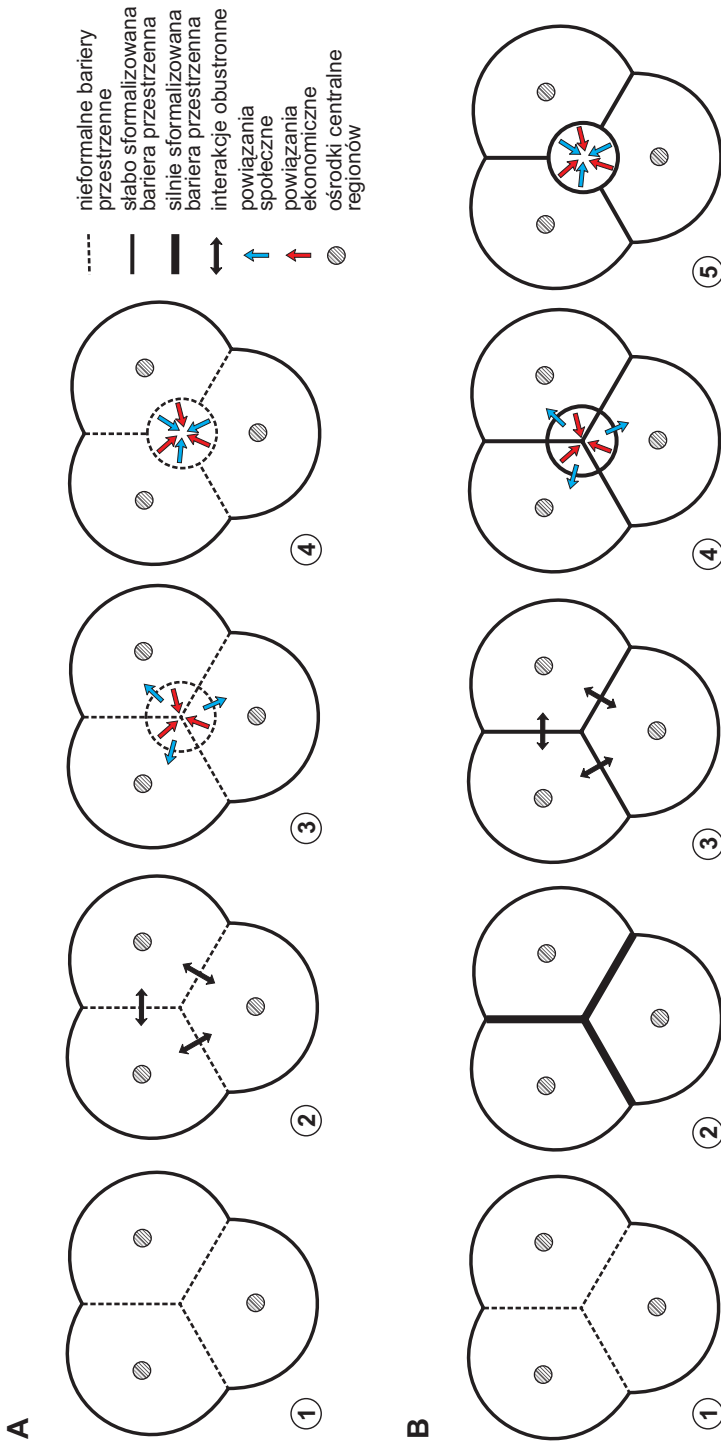
1.2. Etapy rozwoju regionu stykowego

Biorąc pod uwagę różne koncepcje regionu społeczno-ekonomicznego, prześledźmy możliwe sposoby tworzenia się regionów stykowych. Region stykowy może powstać w dwojaki sposób. Wersja pierwsza zakłada, że kształtuje się on w sytuacji, gdy pewien obszar wchodzący w skład różnych regionów zaczyna wyróżniać się powiązaniami o kierunkach przeciwnych do tych w dotychczasowym układzie. Sytuację taką przedstawił P. Zaremba (1960), prezentując region Piły. Istotnym elementem tego podejścia jest pojawianie się ośrodka, który ma na tyle duży i wykształcony potencjał, że może on tworzyć swój wyraźny obszar obsługi. Sytuację tę można odnieść do praw fizyki, kiedy to ciało niebieskie, mając odpowiednią masę krytyczną, może wytworzyć własne pole grawitacyjne przyciągające inne elementy. W gronie autorów opierających się na modelu potencjału jako podstawie regionalizacji można wymienić między innymi: Z. Chojnickiego (1996), T. Czyż (1996) czy R. Andrzejewską i T. Strykiewicza (1986).

Bardziej szczegółowo procesy rozwoju i zaniku regionów stykowych przedstawił Z. Rykiel (1991b). Wyróżnił on dwa podstawowe typy regionów stykowych, tj. formalne i nieformalne, w zależności od rodzaju bariery, która była podstawą niespójności (ryc. 2).

Według tego autora, początek regionów stykowych wywodzi się genetycznie z obszarów peryferyjnych. W odróżnieniu od układów rdzeniowych, obszary peryferyjne położone są poza strefą najwyższej aktywności gospodarczej i charakteryzują się niskimi i malejącymi na zewnątrz wskaźnikami rozwoju (Zagożdżon, 1980). Z. Rykiel (1991b) dodaje, że malejące wartości wskaźników dotyczą zarówno poziomu rozwoju, jak i jego tempa.

W kontekście wieloregionalnym, tzn. w przypadku występowania wielu układów rdzeń — peryferia, problematyka obszarów peryferyjnych staje się problematyką obszarów stykowych. Obszar stykowy jest obszarem styku kilku re-

Ryc. 2. Sposoby formowania się regionów stykowych (opracowanie własne wg Z. Rykiel, 1991):
A — region stykowy nieformalny, **B** — region stykowy formalny

gionów, tj. obszarem, na którym zbiegają się granice tych regionów (R y k i e l, 1991b). Obszary stykowe wchodzące w skład różnych regionów są rozdzielone słabo sformalizowanymi lub nieformalnymi międzyregionalnymi barierami przestrzennymi, a interakcje społeczne i gospodarcze między podobszarami obszaru stykowego są słabe lub sporadyczne (ryc. 2 A1). Jeżeli jednak dojdzie do intensyfikacji powiązań między podobszarami obszaru stykowego, to pojawią się przesłanki do tworzenia się regionu stykowego (ryc. 2 A2). W ten sposób powstający region, leżący po przeciwnych stronach słabo sformalizowanej bariery przestrzennej, stopniowo prowadzi do erozji jej wpływu wraz ze wzrostem procesów integracyjnych.

Należy jeszcze wyjaśnić, dlaczego dochodzi do wzrostu powiązań między obszarami stykowymi. Według Z. R y k l a (1991b), czynnikiem sprawczym są tu zmiany popytu na poszczególne dobra, co wymusza zmiany czynników lokalizacyjnych i odmiennie kształtuje dostępność poszczególnych ośrodków. Efektem tych zmian są przemieszczenia w hierarchii ośrodków regionalnych. Jeżeli nowy ośrodek „przechwyci”, oprócz części regionu tradycyjnego, także części innych sąsiednich regionów tradycyjnych, to dojdzie do powstania nieformalnego regionu stykowego (ryc. 2 A3). W tej sytuacji nastąpi reorientacja przestrzennego układu wraz ze zmianą części ciążen. W pierwszym etapie zmianie ulegną powiązania społeczno-gospodarcze, które są wyrazem nowego regionu i które powodują jego domknięcie.

Powiązania społeczno-przestrzenne, których wyrazem są powiązania rodzinne, małżeńskie czy towarzyskie, pozostają niezmiennione, stając się podstawą stykowości. Podstawę tę stanowi rozbieżność między tradycyjnym układem przestrzennym jednych powiązań społeczno-gospodarczych a przekształconym układem innych powiązań.

Prześledźmy drugą z możliwości tworzenia regionów zaprezentowaną przez Z. R y k l a (1991b) — (ryc. 2). Punkt wyjścia jest zbieżny — jak w pierwszym przypadku — z obszarami stykowymi powstającymi na terenach peryferyjnych (ryc. 2 B1). W sytuacji sformalizowania granicy obszar peryferyjny stanie się obszarem pogranicznym, czyli będzie takim obszarem pogranicznym, który leży w sąsiedztwie formalnej bariery przestrzennej, tj. granicy. Granica ta determinuje jego rozciągłość. Rozpatrując obszary pograniczne w kontekście wieloregionalnym, przechodzimy w zakres obszaru przygranicznego. Wyróżnikiem takich obszarów jest silnie sformalizowana granica dzieląca obszary stykowe, jak również asymetria jego części, która wyraża się tym, że każdy podobszar pogranicza charakteryzuje się silniejszym powiązaniem z rdzeniem własnego terytorialnego układu społeczno-gospodarczego niż z pozostałymi częściami obszaru przygranicznego (ryc. 2 B2).

Występowanie obszarów przygranicznych jest uzależnione od występowania silnie sformalizowanej granicy, która jest przyczyną słabych powiązań społeczno-gospodarczych (ryc. 2 B3). W momencie zmiany warunków politycznych

granica ta może stać się źródłem korzyści wynikających z przepływu przez nią pracowników, kapitału i dóbr, jak również wynikających z braku chwilowej równowagi rynkowej poszczególnych dóbr po każdej stronie granicy. W tej sytuacji, wraz z nasileniem się przepływów i powiązań, istnienie granicy staje się istotnym czynnikiem lokalizacyjnym, co łącznie prowadzi do wzrostu integracji i wytworzenia się regionu przygranicznego (ryc. 2 B4). Od momentu domknięcia relacji społeczno-ekonomicznych obszar przygraniczny staje się regionem przygranicznym. Mimo wciąż istniejącej granicy, stanowi całość z punktu widzenia rozpatrywanych relacji.

Kolejnym etapem jest stopniowe przekształcanie się regionu przygranicznego z obszaru peryferyjnego w układ rdzeniowy. U podstaw tych przekształceń leży występowanie formalnej, lecz słabo sformalizowanej granicy jako atrakcyjnego czynnika lokalizacyjnego działalności gospodarczej. Po przekroczeniu pewnej krytycznej masy inwestycji dany odcinek granicy, zazwyczaj w pobliżu większego ośrodka miejskiego, staje się ośrodkiem wzrostu, którego polaryzujące oddziaływanie rozprzestrzenia się po obu stronach granicy (R y k i e l, 1991b).

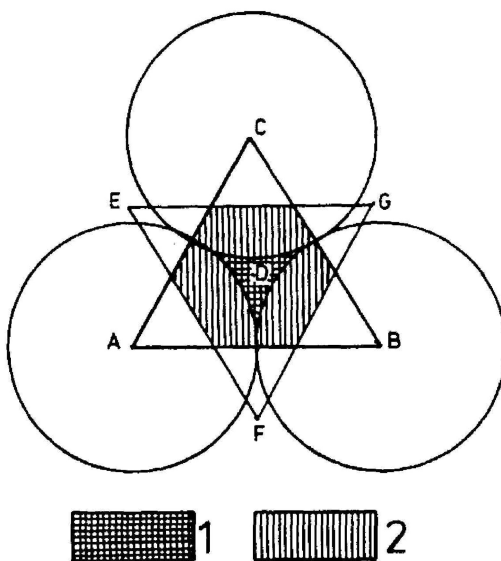
Ostatecznie w wyniku formalnego scalenia regionu przygranicznego przez zniesienie granicy powstaje formalny region stykowy. Faktyczny zanik granicy nie oznacza, że region staje się w pełni zintegrowany. Wpływ nieformalnej bariery przestrzennej jest wciąż widoczny. Miara osiągniętego poziomu integracji społeczno-gospodarczej jest stopień reorientacji przestrzennego układu powiązań.

Proces integracyjny rozkłada się w czasie i jest generowany przede wszystkim w sferze gospodarczej, gdzie przemiany te zachodzą szybciej. Struktury społeczne i psychospołeczne wykazują w tej dziedzinie pewną inercję i bezwładność, która wciąż utrudnia pełną integrację regionu. Wraz ze wzrostem powiązań ekonomicznych zwiększa się również potrzeba przemieszczeń ludności, co prowadzi do konfrontacji odmiennych postaw zachowań i systemów wartości. Właśnie struktury świadomościowe, tj. więź psychiczna mieszkańców regionu, wykazują największą inercję (D i c k i n s o n, 1945).

Ostatnim etapem przemian — który wiąże się równocześnie z końcem funkcjonowania regionu stykowego — jest powstanie regionu zintegrowanego, który należy rozumieć jako region, w którym dawne bariery przestrzenne zostały całkowicie zdegradowane i nie wywierają już jakiegokolwiek wpływu na żaden rodzaj integracji (ryc. 2 A4, B5).

Zarówno w procesie kształtowania się formalnego i nieformalnego regionu pojawia się moment, w którym w wyniku zmiany znaczenia granicy powstają wzdłuż niej miejsca charakteryzujące się dodatkowymi korzyściami położenia. O sytuacji takiej mówi teoria ośrodków centralnych W. Christallera (1963, s. 42): „[...] często zdarza się, że ośrodek centralny powstaje przy granicy państwowej (ośrodki handlowe, punkty celne, porty)”. W związku z trudno-

ściami i podrożeniem towaru przy przekraczaniu granicy część dóbr różnego rodzaju pozostaje po jednej stronie granicy. Powoduje to, że obszar poza granicami przestaje być obszarem uzupełniającym dla swego ośrodka centralnego. Obszar uzupełniający przybiera postać zniekształconą. [...] Wszelkie czynności przygraniczne związane z działalnością handlową, magazynowaniem i cleniem towarów przysparzają miastu granicznemu korzyści i zwiększają jego znaczenie” (Christaller, 1963, s. 43). Teoria ta obejmuje pojęcie luki stanowiącej obszar, „który nie może być efektywnie (opłacalnie) obsłużony przez żaden z istniejących ośrodków regionalnych” (Marshall, 1971, cyt. za: Rykiel, 1991b, s. 22) — ryc. 3.

Ryc. 3. Rozwój regionu stykowego wokół obszaru stykowego (według teorii ośrodków centralnych), (Z. Rykiel, 1985b, s. 59):

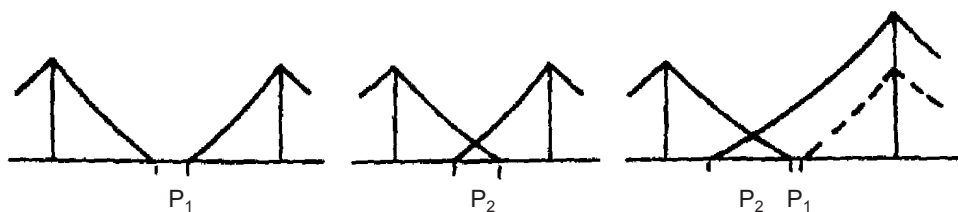
1 — obszar stykowy, 2 — region stykowy

Z. Rykiel (1991b) podkreśla także, że region stykowy opiera się na dwóch zasadniczych koncepcjach:

- regionu społeczno-ekonomicznego, którego nie można zredukować do regionu ekonomicznego;
- nierównomiernego rozwoju, implikującego strukturalne opóźnienie rozwoju formy regionalnej w stosunku do treści regionalnej, a także rozwoju społecznego w stosunku do rozwoju gospodarczego.

Analizując zgodność strefy peryferyjnej z przebiegiem granic politycznych, możemy również stwierdzić istnienie regionu stykowego. Dochodzi do tego w sytuacji braku przestrzennej zbieżności między strefami peryferyjnymi, granicami politycznymi i administracyjnymi. „Wyraźnie kolizyjny charakter prze-

biegu granic ma miejsce np. w przypadku ich wtórnego przeprowadzenia w stosunku do wcześniej istniejącej struktury regionalnych sieci” (Z a g o Ź d Ź o n, 1980, s. 821). Jak twierdzi A. Z a g o Ź d Ź o n (1980), niestabilność podziałów terytorialno-administracyjnych może przyczynić się do obniżenia dynamiki rozwoju regionalnego. Równie niekorzystne jest jednak nakładanie się stref peryferyjnych na terytoria przygraniczne, gdyż utrwała i pogłębia pewne niekorzystne zjawiska z punktu widzenia rozwoju regionalnego. Wyznaczenie przebiegu granicy w sposób „dzielący wcześniej uformowane struktury doprowadzić może nie tylko do spadku aktywności działalności w samej strefie przygranicznej, ale również do poważnego regresu układu osadniczego rozdzielonego pomiędzy różne terytoria” (Z a g o Ź d Ź o n, 1980, s. 821). Dokładne położenie stref peryferyjnych i granic między układami ilustruje model profilowy (ryc. 4).

Ryc. 4. Miejsce stref peryferyjnych w modelu profilowym (A. Z a g o Ź d Ź o n, 1980, s. 821): P_1 — obszar zerowy aktywności (zagospodarowania) w niestycznych polach oddziaływania ośrodków, P_2 — peryferia nakładających się zasięgów w warunkach równej i różnej rangi ośrodków

A. Z a g o Ź d Ź o n (1980) zauważa również, że jeżeli nawet zostaną usunięte niefortunnie wyznaczone granice, to przez dłuższy czas dostrzegalne będą one zarówno w szerszej, jak i lokalnej skali. Jako dowód przytacza fakt, że wiele „wskaźników społeczno-gospodarczych załamuje się na znacznym obszarze wzdłuż granic dawnych zaborów do dziś” (Z a g o Ź d Ź o n, 1980, s. 822).

Uwzględniając wszystkie wymienione przesłanki, przyjęty obszar badawczy należy traktować jako formalny region stykowy, powstały w wyniku zniesienia granicy. Jak wynika z postawionej na wstępie hipotezy, najistotniejszą nieistniejącą już barierą przestrzenną jest granica między Śląskiem Cieszyńskim a Małopolską. Należy przy tym pamiętać, że do 1975 roku pokrywała się ona w dużej części z granicą województw katowickiego i krakowskiego. A zatem linia ta w różnych okresach miała różną rangę. Drugą istotną linią podziału w badaniach jest nieistniejąca bariera przestrzenna między ziemią pszczyńską a Śląskiem Cieszyńskim, która do 1998 roku pokrywała się w znacznej mierze z granicą województwa bielskiego i katowickiego.

Odłąbną kwestią jest fakt likwidacji województwa bielskiego, a zatem podzielenie już istniejącego regionu nową granicą, mającą jednak historyczne uzasadnienie. Proces ten ma odwrotny kierunek, gdyż z teoretycznie zintegrowanego regionu — uznając za taki administracyjny region województwa bielskiego

— utworzono region stykowy z obszaru tego województwa, dzieląc go granicą i wcielając do dwóch różnych województw — śląskiego i małopolskiego. Likwidując zaś granicę między województwem katowickim i bielskim, mamy także do czynienia z regionem stykowym, wciąż jeszcze nie w pełni zintegrowanym, szczególnie biorąc pod uwagę odrębność kulturową, ukształtowaną w zupełnie odmiennych okolicznościach.

Specyficzne położenie przygraniczne zmusza do ustosunkowania się do ewentualnego znaczenia i wpływu tego sąsiedztwa na rezultaty badań. W pracy badano zjawisko stykowości wyłącznie na obszarze Polski, co wynika przede wszystkim z ograniczonych możliwości korzystania z informacji dla obszaru Czech i Słowacji. Sam fakt, że mamy do czynienia z regionem nadgranicznym pozwala wyróżnić inne przesłanki stykowości, do których należy chociażby znana kwestia podziału Śląska Cieszyńskiego granicą państwową. Z historycznego punktu widzenia to właśnie ten region był jednostką najlepiej zintegrowaną, ukształtowaną kilkunastowiekową tradycją, charakteryzującą się trwałością granic. Z kwestią Śląska Cieszyńskiego nierozzerwalnie wiąże się rola dwóch ośrodków, tj. Bielska-Białej i Cieszyna, jako miast pełniących funkcje centralne w swych regionach. Podstawą tworzenia takich ośrodków jest położenie na styku tradycyjnych regionów społeczno-ekonomicznych lub regionów fizyczno-geograficznych (G e d d e s, 1949). Namiastką ponownej integracji tego regionu jest Euro-region Śląsk Cieszyński, który próbuje odtworzyć jego spójność. Wyjątkowo — paradoksalnie — można przypuszczać, że szczególnie chodzi tu o więzi gospodarcze, gdyż społeczne powiązania są wciąż silne. Odnosząc to do teorii inercji struktur społecznych, można dodać, że ma miejsce w obu przypadkach, tzn. trudniej ugruntowują się więzi społeczne i są one zapóźnione w stosunku do procesów gospodarczych, ale przecież ich trwałość jest większa aniżeli powiązań ekonomicznych.

1.3. Bariery przestrzenne i granice a region stykowy

W przypadku regionu stykowego niezwykle istotną rolę — generującą zjawisko stykowości — odgrywają funkcje granic i barier przestrzennych. To właśnie te elementy, występujące wcześniej na tym obszarze, są czynnikami sprawczymi, decydującymi o niespójności wewnętrznej badanego regionu. Od charakteru granicy zależy sposób kształtowania się regionów po przeciwnych jej stronach, jak również decyduje ona o możliwości rozwoju regionów przygranicznych. Aby zachować porządek terminologiczny, należy dodać, że pojęcia barier przestrzennych i granic są z sobą powiązane, przy czym granice są pojęciem węższym i należy je traktować jako jeden z rodzajów barier.

Podstawowa definicja granicy rozpowszechniona w geografii politycznej, a będąca pojęciem prawnym, określa ją jako „powierzchnię prostopadłą do powierzchni ziemi, oddzielającą terytorium jednego państwa od terytorium innych państw lub obszarów niemających niczyjej suwerenności. Granica państwa oddziela także strefy: podziemną i powietrzną” (O t o k, 1997, s. 77). Istotą każdej granicy jest rozdzielenie dwóch różnych obszarów, szczególne zadanie granicy państwowej zaś „polega na określeniu zasięgu terytorialnej zwierzchności poszczególnych państw i niedopuszczeniu do działań na własnym suwerennym terytorium władzy i praw innego państwa” (O t o k, 1997, s. 78). Mówiąc o granicy, M. S o b c z y ń s k i (1993, s. 6) proponuje rozumieć ją jako „uściślenie w sensie geometrycznym pojęcia granicy, [...] a jej sens istnienia tkwi w występowaniu po obu stronach całych obszarów zróżnicowanych pod określonym względem”.

Samo pojęcie granicy wskazuje na jej interdyscyplinarny charakter, gdyż uwzględnia aspekt geograficzny, prawny, polityczny, ekonomiczny, socjologiczny i militarny (K a ł u s k i, 1983). Granice stanowią niezbędny komponent suwerennego państwa, a także są istotnym elementem współczesnej gospodarki światowej. Są wytworem bardzo zróżnicowanych procesów historycznych i geograficznych.

Współczesny charakter granicy ukształtował się dopiero w XIX wieku, kiedy to w wyniku intensyfikacji powiązań uległy zawężeniu strefy przygraniczne, co doprowadziło do zastąpienia ich liniami granicznymi. Pierwsze granice miały charakter rozległych stref kresowych lub pasów przygranicznych o nieokreślonej przynależności. Z reguły zajmowały tereny pustkowi, gór lub bagien, a więc obszarów trudno dostępnych (B a r b a g, 1987).

W literaturze wyróżnia się wiele koncepcji granicy, niestety ogromna ich większość poddana jest szerokiej krytyce i — podobnie jak w przypadku regionu — nie można tu wydzielić jednego syntetycznego poglądu. Jeden z najstarszych podziałów wyodrębnia dwie grupy granic naturalnych i sztucznych (M o n t e s q u i e u, 1957); w drugiej z nich znajdują się wszelkie konwencjonalne granice-linie niebędące wytworem przyrody. W gronie koncepcji granic naturalnych można wyróżnić między innymi pojęcie granic historycznych — opartych na argumentach tradycji, koncepcje „granic naturalnych” *sensu stricto* — opartych na „prawach natury”, niemiecką koncepcję granic „narodowych” — opartych na języku i „rasie”, oraz francuską koncepcję granic „narodowych opartych na rasie”.

Z kolei inną klasyfikację granic naturalnych zaproponował R. H a r t s - h o r n e (1933), wyróżniając pięć ich typów:

- naturalne granice obronne,
- granice stworzone przez przyrodę,
- granice chorograficzne — granice obszarów naturalnych,

- granice organiczne lub harmoniczne, tj. granice obszarów powiązanych gospodarczo,
 - granice krajobrazów kulturowych.
- Kontynuując, ten sam autor zauważa, że:
- nie ma różnicy między granicami „naturalnymi” a „sztucznymi”, gdyż wszystkie są stworzone przez człowieka;
 - wszystkie granice można w pewnym czasie zakwestionować, tak że problem ten jest względny;
 - problemy granicy są problemami stworzonymi przez człowieka;
 - kwestie graniczne mają na ogół niewielkie znaczenie dla krajów, których dotyczą, są natomiast istotne dla ludzi, których przebieg granicy bezpośrednio dotyczy.

Jak podkreśla M. J e r c z y ń s k i (2002), koncepcja granicy cechuje się dwoistością. Granica jest zarówno czynnikiem separacji między odrębnymi systemami instytucjonalno-politycznymi, jak i czynnikiem kontaktu między różnymi zbiorowościami a społeczeństwami. Podobnie o funkcjach granicy pisze Z. R y k i e l (1987), wskazując na jej funkcje dzielące i łączące.

Jedna ze współczesnych koncepcji rozpatruje granicę jako stałą lub ruchomą w wymiarze czasowym oraz jako linię bądź strefę w wymiarze przestrzennym (R a t t i, 1996, cyt. za: J e r c z y ń s k i, 2002). Wyróżniona na tej podstawie typologia przedstawia cztery koncepcje granicy odpowiadające różnym fazom historycznym:

- kategoria A — wyznaczona według cech „granicy linii” i „granicy stałej”, stanowi tę dziedzinę granic instytucjonalnych i stosunków międzypaństwowych, które są typowe dla historycznej fazy konstrukcji państw narodowych;
- kategoria B — ta kombinacja cech właściwych „granicy linii” z cechami „granicy ruchomej” odwołuje się do dziedziny geopolitycznej, ze swymi zmiennymi strefami wpływu i zmiennymi sojuszami politycznymi;
- kategoria C — dotyczy związku między granicą postrzeganą jako „granica ruchoma” i przeżywaną jako „granica-strefa”; ujmuję dziedzinę obyczajów i granic kulturowych, uwzględniając zarazem pluralizm struktur tożsamości;
- kategoria D — odwołuje się do sytuacji, w której granica występuje w roli linii demarkacyjnej (granica stała) między jednostkami polityczno-instytucjonalnymi a granicą w roli strefy kontaktu między społecznościami; ujmuję kwestię granic społeczno-terytorialnych i problematykę współpracy transgranicznej; sytuacja ta dotyczy fazy aktualnej konstrukcji UE (J e r c z y ń s k i, 2002, s. 60).

Z punktu widzenia niniejszej pracy istotne są nie tylko genetyczne typy granic, ale przede wszystkim funkcje, jakie one pełnią. „Niezwykle istotnym przy ocenie funkcji granic jest uwzględnienie czynnika czasu, tj. okresu istnienia granicy. Czas odgrywa ogromną rolę w wykształceniu się różnic krajobrazowych po obu stronach granicy. Różnice krajobrazowe można stwierdzić nawet

na obszarach, przez które kiedyś przebiegała granica, a obecnie już nie istnieje” (Gallusser, 1983). Podobnego zdania jest A.L. Sanguin (1983), który twierdzi, że „granica pozostawia trwałe ślady i im dłużej istnieje, tym trudniej ślady te zatrzeć” (Sanguin, 1983, cyt. za: Rykiel, 1991b, s. 12). Trwałość granic można rozumieć w dwojaki sposób. „Po pierwsze, jako fakt utrzymywania się granicy na określonym odcinku w historycznie znacząco długim okresie, z czym wyraźnie wiąże się różnicowanie pograniczy pod względem kulturowym, gospodarczym, a przeważnie też etnicznym. [...] Po drugie, jako fakt istnienia różnicowania pograniczy, pomimo ustania pełnienia przez granicę roli bariery politycznej” (Sobczyski, 1993, s. 7).

Podkreślając doniosłą rolę granicy państwowej jako bariery i złącza, Z. Chojnicki (1999) wymienia dwa zasadnicze jej elementy — przenikalność i sąsiedztwo przygraniczne. W zakresie przenikalności można rozpatrzeć aspekt fizyczno-techniczny oraz prawno-polityczny. Pierwszy wyraża się liczbą i lokalizacją przejść granicznych, zakresem kontroli granicznej, jak również układem sieci transportowej oraz usług transportowych. Dodatkowe trudności przenikalności mogą wynikać także z naturalnego charakteru granicy, mającej charakter rzeki, grzbietu górskiego, jeziora itp. Kwestia prawno-polityczna odnosi się do regulacji prawnych normujących charakter i wielkość ruchu oraz wymiany transgranicznej, której wyrazem są taryfy celne, normy sanitarne.

Wymienione wcześniej sąsiedztwo przygraniczne kształtuje rolę granicy w zależności od komplementarności obszarów po obu jej stronach, a także przenośności. Pierwszy element wyraża obopólną wymianę, motywowaną popytem na dobra zlokalizowane po przeciwnej stronie granicy. Z kolei przenośność wyraża niskie koszty transportu, wynikające z małych odległości, a zatem decyduje o ekonomicznej opłacalności takiej wymiany.

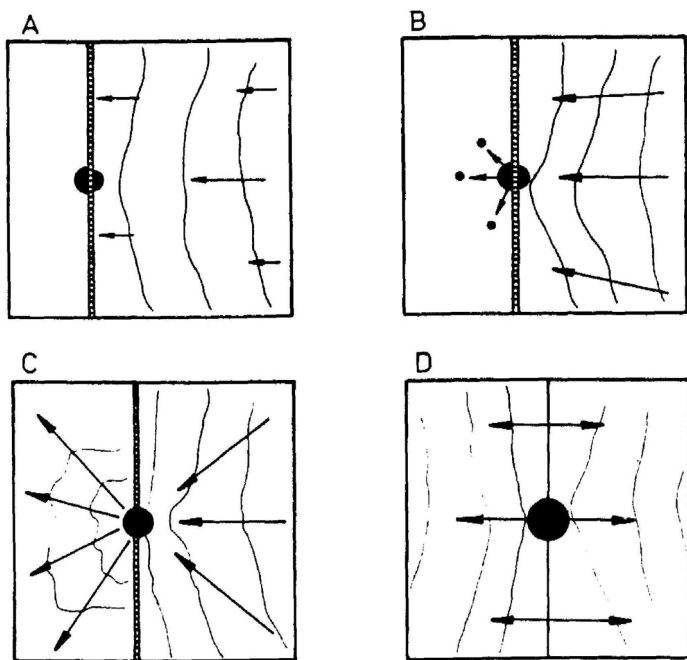
Granice polityczne są pewną formą rzeczywistości społecznej, powstającą w drodze ewolucji (Barbag, 1987). Jednym z najbardziej widocznych efektów granicy jest ich „nieprzepuszczalność”, mająca swe odzwierciedlenie w przepływie ludzi, towarów, pieniądza itp. W koncepcji dyfuzji można wyróżnić następujące typy barier (Yull, 1965, cyt. za: Ciok, 1990, s. 12):

- typ I — superabsorbująca — wchłania informacje i niszczy źródło transmisji,
- typ II — absorbująca — wchłania informacje, nie niszcząc źródła transmisji („nadajnik”),
- typ III — odbijająca (refleksyjna), która nie wchłania informacji, ale pozwala na przesłanie nowej informacji w tym samym odcinku czasu,
- typ IV — odbijająca, która nie wchłania informacji, ale skierowuje ją do najbliższego dostępnego miejsca (komórki) w pobliżu nadajnika.

Wyniki badań wykazały, że czas potrzebny do odtworzenia fali dyfuzji był krótszy w sytuacji, gdy bariera była usytuowana na drodze fali w sposób zmu-

szający ją do ominięcia. Generalnie szybkość odtworzenia się fali dyfuzji zależy od typu i długości bariery.

Interesujący schemat zmiany funkcji granicy-bariery w czasie przedstawił S. C i o k (1990). Zakłada on stopniowy wzrost przepuszczalności granicy do momentu, w którym w wyniku wzrostu powiązań gospodarczych, społecznych, politycznych i kulturalnych dojdzie do zupełnego zaniku utrudnień generowanych wcześniej przez tę linię (ryc. 5). Należy podkreślić, że taka ewolucja granicy (bariery przestrzennej) ma bezpośredni wpływ na strefy położone przy granicy.

Ryc. 5. Schemat zmian funkcji granicy i strefy przygranicznej (S. C i o k, 1990, s. 14):

A — etap I (granica nieprzepuszczalna), **B** — etap II (granica częściowo przepuszczalna), **C** — etap III (granica znacznie przepuszczalna), **D** — stan najdalej posuniętej integracji (granica całkowicie przepuszczalna)

Mówiąc o „efekcie granicy”, wielu badaczy podejmowało próbę zmierzenia jej efektu, dającego się uchwycić we wzroście odległości społecznej w stosunku do fizycznej (L ö s c h, 1961), zmianie preferencji mieszkaniowych (G o u l d, L a f o n d, 1979) lub przez porównanie interakcji teoretycznych z rzeczywistą liczbą powiązań (R y k i e l, 1981).

W większości wyróżnionych typów barier przestrzennych możemy spotkać się z efektem zarówno redukcji, jak i deformującego wpływu granicy na przebieg wielu zjawisk ekonomicznych. „Oddziaływanie granic nie sprowadza się jednakże do ilościowej redukcji mas komunikacyjnych. W pewnych wypadkach

zachodzi odkształcenie kierunku ruchu, niektóre bowiem granice można przekraczać nie wszędzie, lecz tylko w wybranych miejscach” (D o m a ń s k i, 1970, s. 163). Bardzo istotne rozróżnienie oddziaływania granic administracyjnych poczynił R. D o m a ń s k i (1970), który stwierdził, że „przejawia się [ono] z niejednakową siłą w poszczególnych dziedzinach życia społecznego i ekonomicznego. Jest [...] silniejsze w tych dziedzinach, które są zorganizowane mniej lub więcej konsekwentnie według zasady terytorialnej, a słabsze lub w ogóle bez znaczenia w dziedzinach zorganizowanych według zasady gałęziowej” (D o m a ń s k i, 1970, s. 166).

Dychotomiczny podział barier przestrzennych, uwzględniający również rolę granicy, zaproponował Z. R y k i e l (1986, s. 397). Jego zdaniem, „bariery przestrzenne można podzielić na formalne i nieformalne. Można je różnicować w sposób ciągły — z punktu widzenia stopnia ich sformalizowania — wyróżniając granice bardziej i mniej sformalizowane, lub w sposób skokowy, wyróżniając granice sformalizowane i niesformalizowane”. Wyodrębnioną kategorię barier formalnych autor ten dzieli „dodatkowo na słabo i silnie sformalizowane, [...] przy czym granicom silnie sformalizowanym towarzyszy kontrola graniczna” (R y k i e l, 1991b, s. 17). Jako przykład granic barier nieformalnych wydzielono bariery fizjograficzne i kulturowe, barierami typu formalnego są granice polityczne, w tym administracyjne (R y k i e l, 1986, 1991b).

Różnie kształtuje się wpływ poszczególnych barier na funkcje zrejonizowane i niezrejonizowane. Innymi słowy, funkcje zrejonizowane napotykać opór na linii granic sformalizowanych niezależnie od stopnia formalizacji, przechodzą natomiast przez bariery nieformalne. Z kolei funkcje niezrejonizowane przechodzą „gładko” przez granice słabo sformalizowane i załamują się na granicach silnie sformalizowanych oraz nieformalnych barierach przestrzennych.

W rzeczywistości często może dochodzić do sytuacji, w których bariery przestrzenne obu typów nakładają się na siebie. Jednakże gdy likwidacji ulegnie granica polityczna, bariera zmieni się powtórnie na nieformalną, pozostanie jednak nie tylko granicą fizjograficzną, lecz również kulturową, społeczną, ekonomiczną itd. (R y k i e l, 1986). Świadczy to, że zanik granic formalnych nie dokonuje się skokowo, lecz jest procesem wymagającym czasu.

Bardzo podobną klasyfikację, dotyczącą funkcji barier przestrzennych, przedstawił R. H a r t s h o r n e (1933), który wyróżnił bariery antecendentne oraz subsekwentne. Bariery antecendentne są pierwotne w stosunku do form zagospodarowania przestrzennego, a bariery subsekwentne są późniejsze w stosunku do otaczających je form zagospodarowania (H a r t s h o r n e, 1933). Za o wiele bardziej sztuczne należy uznać bariery subsekwentne, „gdyż rozdzielają one jednorodne terytorialnie systemy społeczno-gospodarcze o długiej tradycji współwystępowania, znacznym stopniu integracji wewnętrznej i intensywnym niekiedy zagospodarowaniu przestrzennym oraz ukształtowane (»naturalne«) układy powiązań” (R y k i e l, 1991b, s. 19).

Sformułowanie to dobrze nawiązuje do poglądów autora, że granica wyznacza przede wszystkim podległość administracyjną, a dopiero w drugiej kolejności wywiera wpływ na kwestie gospodarcze i społeczne. Zdecydowanie jednak uznaje się redukcyjny wpływ granicy, który uwidacznia się nawet po okresie jej występowania i jest podstawową przesłanką formowania regionów stykowych — nie w pełni zintegrowanych. Sam fakt oddziaływania granicy nawet po okresie jej występowania podkreślało wielu badaczy, jeśli chodzi o linie graniczne państw zaborczych na terenie Polski (S o b c z y ń s k i, 1993).

2.

Metody badań regionu stykowego

2.1. Ogólne zasady regionalizacji

Zagadnienia badania regionu stykowego należy rozpatrywać w ramach regionalizacji gospodarczej oraz analizy struktur społeczno-gospodarczych regionu.

Nierozerwalnie z pojęciem regionu wiąże się kwestia regionalizacji. Problem z przedstawieniem tego zjawiska polega na tym, że nigdy nie było jednej powszechnie akceptowanej koncepcji regionu i nawiązujących do niej metod regionalizacji (Rykiel, 2001a, b). G. Kimble (1957, s. 22) twierdzi nawet, że efemeryczność zjawisk regionalnych w większym stopniu wskazuje raczej na tendencje zmierzające do integracji niż do regionalnego rozdrobnienia.

Podejście do zagadnienia regionalizacji jest następstwem zdefiniowania pojęcia regionu, gdyż od tego zależy procedura jego wyselekcjonowania. Z tego też względu regionalizacja jest wyrazem podstawowej metody badawczej, właściwej wszystkim naukom geograficznym (Rychłowski, 1965). Rozpatrywanie kryteriów i metod regionalizacji gospodarczej poprzedzić zatem musi prześledzenie różnych sposobów teoretycznego ujmowania tego zjawiska, co związane jest zarówno z rozwojem geografii ekonomicznej i nauk pokrewnych, jak i z problemem celów i funkcji społecznych takich podziałów na różnych etapach rozwoju społeczno-gospodarczego (Wróbel, 1956).

W nurcie badań z zakresu regionalizacji można spotkać wiele prac zarówno o charakterze teoretycznym (Berezowski, 1980; Chojnicki, 1988, 1996, 1999; Czyż, 1967, 1971, 1986, 1996; Domański, 1972; Drobek, Heffner, 1980; Fajferek, 1964, 1965, 1966; Kuciński, 1990; Leszczycki, 1965; Michalski, 1991; Parysek, 1982; Piskozub, 1967; Rychłowski, 1965, 1967; Runge, 1999; Rykiel, 1999; Szczepkowi, 1977; Szyrmer, 1987; Wróbel,

1956; ZagóŹdżon, 1980), jak i podejmujących temat w odniesieniu do konkretnych regionów (Czyż, Churski, Spychała-Szyska, 1996; Dębski, 1983; Domański, 1970; Grabania, 1960; Matczak, 2003; Matulewicz, Parysek, Wojtasiewicz, 1989). Na uwagę zasługują również prace rozważające kwestie delimitacji centrum miasta (Śleszyński, 2002), a także badające system osadniczy (Rykiel, Żurkova, 1984; Eberhard, 1986). Powstało też wiele prac podejmujących próbę delimitacji regionów, między innymi: P. Eberhardta (2002), E. Iwanickiej-Lyry (1969), Z. Kaczmarka, J. Paryska (1986) czy T. Koralewskiego, H. Rogackiego (1986). W literaturze zagranicznej znaczące miejsce zajmuje dorobek geografów radzieckich (Ałampijew, 1960; Kabo, 1960; Kołosowski, 1960), mający często podstawę ideologiczną wykorzystywaną w celach politycznych. Tematyce regionalizacji poświęcone są także liczne prace badaczy zachodnich, między innymi: W. Isarda (1965), P.E. Jamesa (1957), G. Kimble'a (1957). Nie wymieniono tu prac dotyczących analizy społecznej części regionu.

Należy też zasygnalizować istotne rozróżnienie między regionalizacją a rejonizacją. O ile regionalizacja odnosi się do całej gospodarki danego obszaru, o tyle rejonizacja ma charakter branżowy i dotyczy tylko jednego działu gospodarki narodowej lub jednej gałęzi produkcji (Kuciński, 1994; Ryckiowski, 1967).

Z. Rykiel (2001b) wyróżnił dwa podstawowe znaczenia terminu regionalizacja:

- regionalizacja jako proces (regionalizowanie),
- regionalizacja jako pewien stan, wynik tego procesu.

Według Z. Rykła (2001b), w obu wypadkach regionalizację można rozpatrywać w kontekście ontologicznym lub epistemologicznym (tabela 1). W kategoriach ontologicznych rozważanie regionalizacji jako procesu oznacza tworzenie się regionów lub regionu albo proces planowego tworzenia (projektowania) układów regionów. Rozpatrywanie regionalizacji jako wyniku tego procesu równoważne jest analizie obiektywnie występującego układu regionów (układu regionalnego). W kategoriach epistemologicznych z kolei ujmowanie regionalizacji jako procesu oznacza analizę procedury regionalizacyjnej, podczas gdy rozpatrywanie regionalizacji jako wyniku tego procesu utożsamiane

Tabela 1. Znaczenie terminu regionalizacja (Z. Rykiel, 2001b, s. 62)

Kontekst	Regionalizacja jako	
	proces	stan (wynik procesu)
Ontologiczny	tworzenie się regionów	układ regionalny
Epistemologiczny	procedura regionalizacyjna	podział regionalny

jest z analizą podziału regionalnego jako formy klasyfikacji lub typologii przestrzennej (R y k i e l, 2001b).

Podział ten umożliwi wstępną systematykę pojęcia „regionalizacja” i jest szczególnie potrzebny jako element poprzedzający prezentację innych sposobów regionalizacji. Najbardziej interesujące, z punktu widzenia niniejszej pracy, jest ujęcie epistemologiczne rozpatrywane w kategorii procesu. Dotyka ono bowiem kwestii metod regionalizacyjnych, na podstawie których można wyróżniać i delimitować zasięgi regionów. W kontekście stykowości poznanie zasad i kryteriów wydzielania regionu umożliwi weryfikację stopnia integracji badanego obszaru.

Ogólna definicja regionalizacji gospodarczej charakteryzuje ją jako czynności podziału przestrzeni geograficznej na podstawie elementów innych niż przyrodnicze, odgraniczając w ten sposób zakres badań od zagadnienia regionalizacji fizyczno-geograficznej (W r ó b e l, 1956). Ścisłej rzecz ujmując, regionalizacja „definiowana jest jako specyficzny rodzaj klasyfikacji przestrzennej, w której jednostki terytorialne należące do danej klasy spełniają warunek ciągłości przestrzennej (sąsiadują z sobą)” (R u n g e, 1999, s. 35).

Innym interesującym sposobem ujęcia regionalizacji jest definicja mówiąca o tym, że „polega ona na zredukowaniu nieskończonej liczby indywidualnych miejsc na ziemi do pewnej skończonej liczby jednostek przestrzennych” (H a r s t h o r n e, 1961, s. 588). K. K u c i ń s k i (1990, s. 13) definiuje regionalizację jako „specjalny rodzaj systematyki naukowej takich przedmiotów i zjawisk, które tworzą prawidłowe całości terytorialne i których właściwości zależą od ich położenia geograficznego oraz genezy”.

Regionalizacja administracyjno-polityczna. W rozdziale pierwszym sporo uwagi poświęcono zagadnieniom regionu administracyjnego. Kontynuując ten wątek, należy podkreślić odmiennność i złożoność procesów wpływających na delimitację takich właśnie regionów.

Za pierwszy podział regionalny na terenie Polski można uznać podział ziem polskich przez Bolesława Krzywoustego na dzielnice. W XIV w. funkcjonował jednolity system administracji państwowej z wyróżnionymi w strukturze województwami i powiatami. Okres rozbiorów narzucił na ziemiach polskich podziały struktur administracyjnych państw zaborczych. W tej sytuacji przetrwały właściwie tylko struktury powiatowe, które zlikwidowała reforma administracyjna z 1975 r., mająca na celu umocnienie władzy centralnej i osłabienie regionalnych ogniw władzy politycznej (P a r y s e k, 1996, s. 212).

Zupełnie inne spojrzenie na kwestię regionalizacji wywołały ostatnie zmiany administracyjne w kraju. Jak piszą K. H e f f n e r i A. R o c h m i ń s k a (2000, s. 130), „w naukach geograficznych przez regionalizację rozumie się w ujęciu dynamicznym proces dokonywania pewnych podziałów (główny nacisk kładzie się tu na metody delimitacji) oraz w ujęciu statycznym — określenie istniejącego w rzeczywistości zróżnicowania przestrzennego. Natomiast podej-

ście prawno-administracyjne do zagadnień regionalizacji kładzie nacisk na upodmiotowienie regionów w wyniku procesów delimitacji”. Efektem takiej regionalizacji są regiony mające status prawny. W przypadku regionalizacji politycznej mamy do czynienia z decentralizacją władzy państwowej, a w sytuacji regionalizacji administracyjnej — z decentralizacją władzy wykonawczej państwa (Chorąży, 1991). Przeprowadzone reformy administracyjne były nową regionalizacją Polski. Z punktu widzenia geografii dokonano regionalizacji geograficznej, polegającej na zmianie podziału przestrzeni kraju na jednostki administracyjne. Z kolei w ujęciu prawno-administracyjnym nowo utworzone województwa powstały w wyniku regionalizacji polityczno-administracyjnej oraz decentralizacji administracyjnej (Rochmińska, 2000).

Tworzenie nowego podziału administracyjnego jest celowe wtedy, gdy:

- zapewnia lepsze warunki organizacji terytorialnej państwa i sprawowania władzy centralnej;
- likwiduje bariery rozwoju regionalnego i lokalnego;
- tworzy lepsze warunki rozwoju społecznego w nawiązaniu do regionalnych i lokalnych właściwości środowiska przyrodniczego i społeczno-ekonomicznego;
- czyni bardziej efektywne funkcjonowanie układu osadniczego kraju jako całości oraz jego regionalnych i lokalnych składowych;
- prowadzi do lepszego wykorzystania budżetu państwa oraz zwiększenia dochodów własnych struktur samorządowych;
- tworzy warunki współpracy międzyregionalnej, w tym także międzynarodowej, i ułatwia tę współpracę (Parysek, 1996, s. 214).

„Strukturę wewnętrzną regionu, a zarazem jego spójność (zwartość), określają różnego rodzaju powiązania ośrodka węzłowego z innymi ośrodkami w regionie oraz wzajemne powiązania tych ośrodków” (Parysek, 1996, s. 214). Mając na uwadze spójność, wydzielone regiony powinny cechować:

- ukształtowana struktura powiązań wewnętrznych układu osadniczego;
- wysoki poziom integracji społecznej i kulturowej;
- wysoki stopień samoorganizacji;
- określony stopień domknięcia w ramach ustalonych granic (Chojnicki, Czyż, 1992).

Wszystkie te elementy mają zapewnić skuteczne działanie wydzielonych regionów. Ponadto każdy z regionów tego samego szczebla powinny charakteryzować takie same właściwości. Oddzielną kwestią jest liczba poziomów struktury hierarchicznej systemu regionalnego.

Sprawą najistotniejszą, a zarazem najtrudniejszą jest wskazanie ośrodków regionalnych i przyporządkowanie im obszarów obsługi. W procedurze regionalizacji musimy podjąć pewne kluczowe decyzje umożliwiające przeprowadzenie takiego podziału. Są nimi odpowiedzi na następujące pytania (Parysek, 1996, s. 216):

- Ile poziomów hierarchicznych uwzględniać powinna struktura regionalna kraju?
- Jakie funkcje winny być brane pod uwagę przy wyborze ośrodków regionalnych poszczególnych poziomów?
- Jakie oddziaływania zostaną uwzględnione przy określaniu zasięgów regionów?
- Ile regionów poszczególnych poziomów należy wydzielić?
- Jaka powinna być wielkość regionów.

Oczywiście, wymienione tu uwagi nie wyczerpują tematu regionalizacji administracyjnej, a raczej zaledwie sygnalizują najważniejsze jej założenia. Wydaje się jednak, że przesłanki te mają szczególny wpływ na kwestie regionów stykowych. Wymienione kryteria mają doprowadzić do eliminacji błędów regionalizacyjnych, a zatem do redukcji występowania w przestrzeni regionów stykowych.

Regionalizacja ekonomiczna. W nawiązaniu do koncepcji regionu strefowo-funkcjonalnego, węzłowo-strukturalnego oraz kompleksowego podjęto również próbę wyróżnienia poszczególnych podejść do regionalizacji. I tak geografowie badający region w pierwszej koncepcji z reguły pytają „dlaczego” powstała taka, a nie inna funkcja regionalna. Z kolei w ujęciu regionu węzłowego badania zbliżają się do strukturalizmu, pojętego jako metodologiczny kierunek poznawczy. W założeniu regionu kompleksowego badania muszą dotyczyć zarówno funkcji, jak i struktur, a oba zakresy powinny doprowadzić do syntetycznego ujęcia regionów (B e r e z o w s k i, 1980). Zatem badania winny być prowadzone zarówno metodą opisu słownego, jak i metodą systemową podejścia cybernetyczno-matematycznego. W podejściu systemowym wszystkie elementy gospodarki z jej wielostronnymi powiązaniami techniczno-ekonomicznymi i społeczno-ekonomicznymi powinny być przedstawione i analizowane za pomocą wielkiego systemu ekonomicznego, składającego się z wielu podsystemów (B e r e z o w s k i, 1980).

Jak wskazuje A. W r ó b e l (1956), proces regionalizacji może mieć na uwadze trojaki cel:

- syntetyczne, przestrzenne klasyfikowanie faktów i zjawisk,
- stworzenie podstawy do pogłębionej syntezy naukowej,
- cele praktyczno-organizacyjne.

W zależności od tego, jakie czynniki uznawano za kryteria wyróżnienia i jakimi metodami operowano, posługując się tymi kryteriami, można wyróżnić dwa podstawowe typy ujęcia:

- kierunek ekonomiczno-statystyczny,
- kierunek geograficzny, a w jego ramach kierunek antropogeograficzny i regionalistyczny.

Kierunek ekonomiczno-statystyczny pomijał badanie związków między elementami stanowiącymi kryteria wyróżnienia. Zwracano przy tym uwagę

wyłącznie na jednorodność, w świetle której region przybiera postać obszaru maksymalnie jednorodnego z uwagi na możliwie największą liczbę czynników. Delimitowany w ten sposób region uzyskuje się przez nakładanie na siebie kartogramów obrazujących rozmieszczenie poszczególnych zjawisk. Mankamentem tego podejścia jest częsty brak związku między zjawiskami, co powoduje występowanie bardzo rozległych stref przejściowych, bądź różnice w zależności od podejścia autora. Nieścisłości te są efektem subiektywizmu na etapie doboru kryteriów, jak również doboru wartości przedziałów statystycznych, w jakich poszczególne cechy-kryteria są grupowane.

Kierunek antropogeograficzny niewątpliwie charakteryzuje się również — oprócz wyraźnie dającego się zauważyć determinizmu geograficznego — także eklektyzmem, tkwiącym w koncepcji krajobrazu kulturowego. Połączenie w tym ujęciu kryteriów fizyczno-geograficznych oraz wprowadzenie dodatkowego elementu życia gospodarczego, rozpatrywanego przez pryzmat krajobrazu kulturowego, a także zaakcentowanie wspólnoty układu psychicznego mieszkańców, to wyznaczniki tego podejścia. Dla twórców antropogeografii sam podział terytorium na regiony nie był sprawą najistotniejszą, gdyż kładli oni głównie nacisk na metodę regionalną, regiony zaś stanowiły dla nich syntezę szczegółowych studiów jednostek przestrzennych.

Ruch regionalistyczny nawiązuje do argumentów geograficznych, w których przejawia się tendencja do szukania „naturalnych regionów” jako podstawy podziałów administracyjnych — „naturalnych” w sensie realnie istniejących powiązań i wspólnoty interesów dawnego obszaru. Zgodnie z założeniami tego ruchu, podjęto liczne próby reform administracyjnych we Francji, w Anglii, Niemczech, a także w Polsce w latach międzywojennych. W licznej grupie kryteriów podziału znalazły się przesłanki uwzględniające specyficznie podziały organizacyjne, polityczne i wojskowe, również momenty ciężenia gospodarczego czy więzi psychiczne.

Kolejna koncepcja, tzw. ogniskowa teoria regionu gospodarczego, akcentuje znaczną rolę ośrodka regionalnego, miasta pełniącego funkcję organizatora życia gospodarczego i kulturalnego regionu. Zagadnienie stolicy regionu prowadzi do rozwoju teorii regionu gospodarczego, pojętego jako „obszar ciężen”, czyli „region obsługowy”.

Podejście to generowało popyt na nowe badania dotyczące dostępności miast, jak również ujęcia pod kątem tendencji do lokowania władz administracyjnych w ośrodkach faktycznej koncentracji funkcji usługowych i równoczesnego ujednolicenia sieci placówek. Badania dotyczyły również widzenia interesów wielkich przedsiębiorstw pod kątem najkorzystniejszego rozmieszczenia przez nie sieci swych placówek. Większy udział prac historyków i socjologów w badaniach nad regionem doprowadził do rozwoju zagadnień „ekologii człowieka”, które hołdowały badaniom „stosunków człowieka do człowieka”, a nie „stosunków człowieka do środowiska geograficznego”. W ramach prac

„szkoły ekologicznej” posługiwano się takimi kryteriami wyznaczania regionów, jak:

- zasięg rynków handlu hurtowego;
- wskaźniki wykupionych biletów kolejowych (w miastach objętych granicą regionu ponad 50% biletów sprzedawanych jest do ośrodka regionalnego);
- zasięg cyrkulacji lokalnych dzienników (w granicach regionu wszystkie miasta otrzymują ponad 50% gazet z ośrodka oznaczonego jako stolica regionu) (Mc KENZIE, 1947).

Ogniskowa teoria regionu gospodarczego wyraźnie nawiązywała do teorii sieci osadniczej W. Christallera (1933) i A. Lösch (1961). W koncepcji tej podstawową konstrukcją regionu są przede wszystkim powiązania gospodarcze i społeczne, wynikające z dominaty jednego lub kilku przemysłów, a także powiązania wyrażające się w wymianie dóbr i usług oraz układzie sieci komunikacyjnej, koncentrującej się w pewnych punktach (ośrodkach regionalnych), a ukształtowane w wyniku rozwoju historycznego. Wtórny efekt w stosunku do powiązań gospodarczych jest poczucie wspólnoty, „wiedzy psychicznej”, mieszkańców regionu. Konsekwencją takiego rozumienia regionu jest to, że są to nie tyle jednostki o ściśle określonych granicach, ile raczej centra przestrzennych powiązań, grupujące się zazwyczaj wokół miasta lub aglomeracji miejskiej oraz obszary coraz luźniej z nimi związane w miarę oddalania się od nich.

Punktem wyjścia socjalistycznej teorii regionalizacji gospodarczej było traktowanie regionu jako kompleksu terytorialno-produkcyjnego o możliwie pełnym i wszechstronnym rozwoju gospodarczym, mającym mu zapewnić względną samowystarczalność. W pojęciu regionu zawierały się między innymi następujące elementy:

- określony profil produkcji (specjalizacja);
- więź gospodarcza;
- wspólny ośrodek życia społeczno-gospodarczego;
- własna baza surowcowa i energetyczna;
- możliwie wszechstronny rozwój gospodarki lokalnej, umożliwiający częściowe bilansowanie produkcji i usług w granicach regionu.

Regionalizacja w tym ujęciu opierała się na dwóch kryteriach, tj. przesłankach historycznie ukształtowanych podziałów regionalnych, jak również nawiązywała do przyszłego rozwoju w warunkach gospodarki planowej. Szczególnie w kontekście przyszłych okresów rozpatrywano bazę surowcową i energetyczną, a także rozważano funkcjonowanie i przewidywano rezerwy siły roboczej oraz rozwijające się więzi regionalne.

Uznając region za byt rzeczywisty, A. Rychłowski (1965, s. 30) uważa, że „podstawą wszelkiej regionalizacji powinny być fakty i procesy występujące w obiektywnej rzeczywistości, a punktem wyjścia każdego regionalnego podziału ekonomicznego powinna być jego zgodność z rzeczywistością”. Istota

regionalizacji ekonomicznej zawiera się w sferze zjawisk społeczno-ekonomicznych, obejmujących wszystkie momenty obiegu dóbr materialnych w toku procesu ich wytwarzania, przemieszczania i użytkowania. Koncepcja ta silnie nawiązuje w ujęciu przestrzennym do rozmieszczenia miejsc produkcji i konsumpcji.

Najistotniejsza jest jednak odpowiedź na pytanie, jakiego rodzaju aspekty życia społeczno-ekonomicznego decydują o jakościowej odrębności regionów i jakie w związku z tym powinny być kryteria ich wyodrębniania. Integralny charakter regionalizacji ekonomicznej wymaga, oczywiście, uświadomienia sobie i objęcia analizą wszystkich podstawowych faktów oraz współzależności przestrzennych występujących w życiu gospodarczym (R y c h ł o w s k i, 1965). Przyjęcie produkcji jako podstawy do określenia jakościowej odrębności gospodarczej poszczególnych obszarów stwarza możliwość jednoznacznego wytyczenia granic zewnętrznych regionów ekonomicznych. Prymat produkcji wynika z faktu, że określa ona funkcje gospodarcze danego obszaru oraz jego powiązania ekonomiczne z obszarami sąsiednimi. W efekcie decyduje o wewnętrznej spójności i wpływa w sposób decydujący na układ granic zewnętrznych danego obszaru. Najistotniejsze znaczenie odgrywa tu jedność funkcjonalna jako zasadniczy czynnik decydujący o jakościowej odrębności i wewnętrznej spójności regionu.

Pisząc o granicach w tak rozumianej regionalizacji, A. R y c h ł o w s k i (1965, s. 34) stwierdza: „[...] granice między poszczególnymi regionami ekonomicznymi powinny być przeprowadzone nie tam, gdzie ulegają zmianie ilościowe wielkości wskaźników statystycznych, lecz tam, gdzie wewnętrznie zróżnicowany, ale jednolity funkcjonalnie układ przestrzenno-gospodarczy jest zastąpiony przez układ innego rodzaju”.

Struktura integralnego regionu ekonomicznego jest pewną specyficzną organizacją przedmiotów i zjawisk, przy tym stanowi cechę regionu i nadaje mu jakościową odrębność. Ciągłe zmiany struktury prowadzą do zmiany jego treści, a jego rozwój wiąże się przede wszystkim ze wzbogaceniem w nowe cechy i dalszym różnicowaniem struktury.

Oprócz integralnych regionów ekonomicznych, można również wyróżnić rodzajowe regiony ekonomiczne, które kształtują się na podstawie specyficznych działów produkcji. Treści takich regionów tworzą zespolone w określonym porządku miejsca produkcji jakiegoś jednego działu lub gałęzi produkcji. Regiony takie mają obiektywny charakter, gdyż wyrażają dany kompleks zjawisk rzeczywistości. Regionalizacja regionów rodzajowych jest o wiele bardziej selektywna, odzwierciedla bowiem strukturę przestrzenną miejsc produkcji określonego działu czy gałęzi produkcji.

Konsekwencją wydzielenia regionów integralnych i rodzajowych jest wyróżnienie regionalizacji rodzajowej i integralnej. Regionalizacji tych można dokonać niezależnie od siebie, gdyż obie mają samodzielne znaczenie, a także prze-

prowadzone są odrębnymi metodami i wypełniają odmienne zadania. Zasadnicza różnica między wymienionymi typami regionalizacji wynika z faktu niejednakowego rozmieszczenia zjawisk podległych analizie. W przypadku całościowego ujmowania produkcji materialnej niemal cała powierzchnia zagospodarowana przez człowieka stanowi obszary związane z jakimś procesem produkcji, gdy poszczególne działy produkcji są rozmieszczone nierównomiernie. W rezultacie, regiony integralne mają charakter ciągły i wyczerpują całą badaną powierzchnię, podczas gdy regiony rodzajowe występują w sposób nieciągły, wykazując charakter skokowy. Cechą wspólną jest ciągłość terytorialna w przypadku obu wyróżnionych kategorii regionu. Wynika to z zasady wewnętrznej organizacji regionu, z pojmowania regionu jako pewnego obszaru o wewnętrznym powiązaniu swych elementów rodzajowych i przestrzennych części składowych.

W przypadku regionów rodzajowych może zachodzić sytuacja wzajemnego nakładania się na siebie takich obszarów. W efekcie granice tych regionów mogą się pokrywać, chociaż częściej możemy obserwować rozbieżności między regionami wyodrębnionymi na podstawie różnych elementów produkcji. Jak podkreśla A. Rychłowski (1965, s. 37), „rozbieżność w przebiegu poszczególnych regionów rodzajowych, przecinających dane terytorium w różnych kierunkach, ogromnie utrudnia proces integralnej regionalizacji ekonomicznej, której zadanie polega m.in. na określeniu głównych granic ekonomicznych, tj. tych granic, które rejestrują jakościową zmianę całokształtu funkcji produkcyjnych danego obszaru”. Granice regionów integralnych mogą w znacznej mierze pokrywać się z granicami regionów rodzajowych, ale rzadko może zachodzić pełna zbieżność. Regiony rodzajowe są cenną wskazówką dla integralnej regionalizacji ekonomicznej, jednakże regiony integralne nie są sumą poszczególnych regionów rodzajowych.

Wymiana dóbr materialnych w procesie reprodukcji społecznej wyraża się w aspekcie przestrzennym. W konsekwencji między obszarami produkcji a miejscami konsumpcji występują określone powiązania przestrzenne, które pozwalają mówić o regionalizacji obrotu dóbr materialnych w toku procesu ich podziału, wymiany i użytkowania. W nawiązaniu do takiej regionalizacji zostają wygenerowane regiony zbytu i regiony zaopatrzenia. Regiony pierwszego typu opierają się na stosunku między jednym producentem a wszystkimi konsumentami danego produktu, w drugim przypadku zaś region opiera się na więzi między producentami różnych dóbr a jednym konsumentem zbiorowym.

Regionalizacja wymiany odzwierciedla ruch dóbr materialnych, przemieszczanie ich między różnymi, określonymi miejscami produkcji i konsumpcji. Istotą tego procesu jest ustalenie dróg przebiegu towarów w przestrzeni, a więc wyznaczenie systemu powiązań między dostawcami a odbiorcami lub odwrotnie. Celem takiej regionalizacji jest minimalizacja nakładów pracy i czasu, niezbędnych do przemieszczania dóbr materialnych z miejsca ich produkcji do

miejsz konsumpcji. Koncepcja regionów zbytu i konsumpcji wymusza po-
niekąd strefy ciężenia, zwane również zapleczem, co wiąże się z teorią regio-
nów węzłowych.

B. R y c h ł o w s k i (1965) wyróżnia także regiony świadczenia usług, któ-
re mają cechy identyczne z regionami zaopatrzenia i zbytu. Podstawą bytu ta-
kich regionów jest jednak odpowiednia baza materialna, którą można nazwać
środkami świadczenia usług.

Ostatnia kategoria regionu, tzw. region transportowy, opiera się na systemie
cyrkulacji, który jest środkiem realizacji powiązań i wymiany dóbr między po-
szczególnymi obszarami. Transport w swym układzie przestrzennym tworzy re-
giony, które mają zarówno swoiste cechy regionów produkcji, jak też cechy re-
gionów sfery cyrkulacji.

Regionalizacja jest początkowym studium porządkowania i formułowania
generalizacji przestrzennych. Umożliwia wykrycie elementów składowych prze-
strzeni społeczno-ekonomicznej, które tworzą specyficzną strukturę regionalną.
Definicja regionu D. W h i t t l e s e y a (1957) ujmując go jako zwarty obszar,
jednorodny w zakresie określonych kryteriów odnoszących się do współwystę-
powania pewnego zespołu cech, między którymi zachodzą związki przyczy-
nowe.

W świetle tej definicji kryterium wydzielenia regionów oparte było na jed-
norodności przestrzennej występowania danych zjawisk społeczno-ekonomicz-
nych. Z czasem koncepcja ta kierowała się w stronę podejścia opierającego się
na powiązaniach przestrzennych. Pojawia się także propozycja ujmowania regio-
nalizacji jako formy klasyfikacji, tym samym regionalizację należy traktować
jako proces wyodrębniania klas w wyniku czynności klasyfikacji lub podziału
logicznego (C z y ż, 1971, s. 10—11). „Jako odpowiednik klasyfikacji przy-
jmuje się regionalizację syntetyczną, a jako odpowiednik podziału logicznego —
regionalizację analityczną”.

Regionalizacja syntetyczna, która ma zastosowanie przede wszystkim do ma-
łych obszarów, jest procedurą grupowania mającą na celu wyodrębnienie
ciągłych zbiorów jednolitych podstawowych jednostek przestrzennych. Punktem
wyjścia regionalizacji jest podstawowa jednostka przestrzenna, która zwykle sta-
nowi najmniejszą jednostkę podziału administracyjnego. Nie uwzględnia się
zmienności zjawisk w obszarze jednostki podziału administracyjnego i traktuje
się go jako punkt. W celu precyzyjnego uchwycenia granic regionalnych siatka
analizowanych jednostek przestrzennych powinna być gęsta. Procedurę grupowa-
nia obiektów według wzajemnych różnic i podobieństw identyfikuje się na pod-
stawie klasyfikacji typologicznej. W analizie przestrzennej typologię tę nazwano
typologią przestrzenną, a więc grupującą jednolite obiekty przestrzenne bez za-
chowania ciągłości przestrzennej. Jeżeli w wyniku zastosowania typologii obiek-
ty jednorodne będą zachowywać ciągłość przestrzenną, to również będziemy
mieć do czynienia z regionalizacją.

Regionalizacja jest więc specyficzną typologią przestrzenną grupowania z pewnymi ograniczeniami, wynikającymi z przymusu ciągłości przestrzennej klas. Traktując regionalizację jako procedurę dwustopniową, można wyróżnić właściwą typologię przestrzenną oraz analizę rozmieszczenia geograficznego typów, która prowadzi do delimitacji zwartych jednostek wyższego rzędu, czyli regionów.

Regionalizacja rozumiana jako procedura jednostopniowa może prowadzić do regionów ogólnych lub regionów specyficznych (G r i g g, 1965). W pierwszym przypadku sprowadza się do agregacji jednostek podobnych i przyległych przestrzennie, w drugim podejściu zaś chodzi o uzyskanie unikalnych i specyficznych jednostek przestrzennych wyższego rzędu.

Traktując układ regionalny jako model, regionalizację można określić jako procedurę budowy modeli. Podejście to wynika z faktu, że region jest abstrakcją rzeczywistości. A zatem żeby przedstawić rzeczywistość opisowo lub za pomocą symboli, trzeba upraszczać, nie można reprodukować wszystkich cech przestrzeni społeczno-ekonomicznej. Przyczyną tego jest wielość uwarunkowań i powiązań przyczynowo-skutkowych zjawisk społeczno-ekonomicznych.

Największe znaczenie ma jednak regionalizacja ogólnoeconomiczna, gdyż realizuje postulat całkowitego i strukturalnego ujmowania rzeczywistości społeczno-gospodarczej w jej przestrzennym aspekcie. Dopiero regionalizacja kompleksowa prowadzi do odwzorowania przestrzennego zróżnicowania całej rzeczywistości gospodarczej i jako taka stanowi narzędzie syntezy geograficznej (C z y ż, 1971; K o s t r o w i c k i, 1967; R y c h ł o w s k i, 1965).

Na ciągłość przestrzenną obszarów w metodzie regionalnej zwraca również uwagę A. W r ó b e l (1967), który podkreśla, że region rozumiany jest jako obszar ciągły. Dokonując klasyfikacji regionalnej, stajemy przed trudnością, która jest efektem różnicy między liczbą obszarów jednorodnych a liczbą wyróżnionych przestrzennie ciągłych zgrupowań, czyli regionów. Jeżeli chcemy dokonać podziału, to musimy zastosować pewne arbitralne rozstrzygnięcia, którymi zdaniem A. W r ó b l a (1967, s. 81) mogą być:

- zwiększenie stopnia generalizacji przez przyjęcie większych jednostek przestrzennych lub szerszych przedziałów klasowych;
- zastosowanie pewnych reguł co do niebrania pod uwagę pojedynczych jednostek przestrzennych o odrębnych cechach względnie zgrupowań mniej niż n takich jednostek, jeżeli występują one jako enklawy w większych zgrupowaniach o innych cechach, oraz co do zaliczania takich małych zgrupowań do jednego z większych zgrupowań.

Rozwiązania te, mimo arbitralnego charakteru, umożliwią zwiększenie stopnia generalizacji, co pozwoli na uzyskanie bardziej jednoznacznych wyników.

Wspomniany autor wymienia również tzw. kryteria zewnętrzne, zgodne z założonymi celami regionalizacji, które mogą wykraczać poza proste ujawnie-

nie układów jednorodności cech obszarów. W grupie tej znajdują się między innymi:

- wymogi co do dopuszczalnego zróżnicowania wielkości wyróżnionych regionów, maksymalnej lub minimalnej ich wielkości, maksymalnej lub minimalnej liczby;
- wymogi sformułowane co do pewnych wielkości zagregowanych w regionach (np. liczba ludności, dochód, wielkość produkcji, zasoby);
- wymogi co do kształtu regionu.

Zastosowanie kryteriów wewnętrznych i zewnętrznych może doprowadzić do tego, że podział regionalny będzie niejednoznaczny, tzn. że więcej niż jeden system podziału regionalnego może odpowiadać takiemu zespołowi kryteriów.

Mówiąc o metodzie regionalnej, A. Wróbel (1967) wskazuje, że polega ona na podziale obszarów ze względu na przestrzenne zróżnicowanie cech obszarów. Każdy podział wyraża pewne zróżnicowanie przestrzenne; problem tkwi w zgodności dokonanego podziału z rzeczywistością. Dokonując podziału, musimy przeprowadzić pewne arbitralne rozstrzygnięcia, a ich słuszność można rozpatrywać w zależności od celu delimitacji. W metodzie regionalnej arbitralne decyzje dotyczą wyboru takich kryteriów, jak:

- dobór jednostek przestrzennych,
- ustalenie przedziałów klasowych wartości cech,
- określenie metod generalizacji związanych z zabezpieczaniem ciągłości przestrzennej regionów.

Autorem interesującego spojrzenia na sprawy regionalizacji jest J. Parysek (1982), rozpatrujący regionalizację jako klasyfikację przestrzenną. Jest to możliwe z uwagi na konkretną definicję regionu i przypisanie mu pewnych właściwości przez D. Whittleseya (1957). „Własności te, a zwłaszcza jednorodność w zakresie uwzględnionych i istotnych z punktu widzenia prowadzonych badań cech, a także spójność (pewnego rodzaju całościowość regionu), pozwalają traktować region tak, jak klasę w klasyfikacji” (Parysek, 1982, s. 148). Ponadto procedura regionalizacyjna jest bardzo podobna do klasyfikacji pojmowanej jako działanie zmierzające do wydzielenia klas.

Przyjęcie przytoczonych założeń sprawia, że regionalizację traktuje się jako formę klasyfikacji przestrzennej, co prowadzi do zastosowania w tej procedurze metod klasyfikacyjnych lub do przyjęcia klasyfikacji jako modelu regionalizacji (Czyż, 1971, s. 9, 10).

Nawiązując do wymienionych w rozdziale pierwszym wzorców objaśniania regionów (Rykiel, 2001b), należy odnieść ich przydatność jako podstawy regionalizacji (tabela 2). Wynika z tego, że najbardziej wartościowe z punktu widzenia regionalizacji są koncepcje dialektyczne i realistyczne. Podobną ocenę uzyskały te nurty wyjaśniania w kwestii definiowania regionu (Rykiel, 2001b).

Tabela 2. Przydatność poszczególnych ujęć regionu jako podstaw regionalizacji (Z. Rykiel, 2001b, s. 59)

Ujęcie regionu	Przydatność dla regionalizmu	Przyczyny przydatności
Klasyczne	raczej dla grup opiniotwórczych niż dla zbiorowości regionalnych	werbalny historyzm
Dogmatyczne	żadna	ruchy regionalistyczne ideologicznie podejrzane
Pozytywistyczne	nikła	region nie istnieje obiektywnie; regiony historyczne odrębne koncepcyjnie od współczesnych
Dialektyczne	dobrze narzędzie wyjaśniania zjawiska; słaba podstawa legitymizacji ideologii regionalistycznej	rzeczywisty historyzm słaby związek z mitologią regionalną
Realistyczne	dobrze narzędzie opisu zjawiska; słaba podstawa legitymizacji ideologii regionalistycznej	dynamizm zamiast werbalnego historyzmu

Regionalizacja w aspekcie społecznym. Podstawą wyznaczania regionów społecznych jest fakt istnienia regionalizmu. Podobnie jak ma to miejsce w przypadku definicji regionu, kategoria ta w literaturze ma wiele alternatywnych określeń.

Zagadnieniom odbioru społecznego regionu poświęcono wiele prac. Większość z nich wchodzi w zakres badawczy geografii behawioralnej i dotyczy różnych kwestii, jak: badanie świadomości terytorialnej mieszkańców, wyobrażeń i preferencji przestrzennych (Bartnicka, 1989; Libura, 1988; Matczak, 1999; Matykowski, 1996, 1997; Piotrowski, 1999; Praweńska-Skrzypek, 1991; Radzik, 1999; Runge, 1999; Rykiel, 1985a, b, 1988, 1991; Siwek, 1997; Słodczyk, 1982, 1984; Sołdra-Gwiżdż, 1996; Starosta, 1999; Szczepański, 1999) czy badań stereotypów przestrzennych (Jałowiecki, 1996; Rykiel, 1989, 1991b). O wiele mniej autorów prac zmierza w kierunku określenia zasięgu regionów na podstawie opinii ich mieszkańców (Matczak, 1999; Matykowski, 1996, 1997; Domański, Praweńska-Skrzypek, 1997). Zagadnienia regionalizmu mają interdyscyplinarny charakter i współwystępują zawsze z kwestiami kulturowymi, etnicznymi, narodowościowymi czy językowymi.

Jak stwierdzają Z. Chojnicki i T. Czyż (1992), regionalizm dotyczy zarówno świadomości społecznej, jaka dominuje w zbiorowości mieszkańców regionu, jak i w działaniach gospodarczych, kulturowych i politycznych tej zbiorowości. Pojęcie „regionalizm” generuje pojawianie się rozbieżnych stanowisk, co oznacza, że:

- powiązania emocjonalne zbiorowości ludzkiej z terytorium miasta czy gminy nazywa się regionalizmem;

— identyfikację zbiorowości mieszkańców z odpowiednio dużym terytorium można uznać za regionalizm (Czerny, Kaczmarek, Ligocka-Jaegermann, Matykowski, 1998, s. 62).

Wyrazem regionalizmu jest identyfikacja zbiorowości mieszkańców z danym terytorium, a zarazem zaznaczanie się różnic wobec innych zbiorowości. Efektem tego procesu jest uznanie przez daną zbiorowość typowych dla regionu wartości, norm i wzorców zachowań.

Z kolei E. Czio mer i L.W. Zy blik i e w i c z (2000, s. 238) wyodrębniają pięć różnych rodzajów regionalizmów. Jedną z kategorii zawiera się w treści: „[...] regionalna świadomość i tożsamość: mieszanka historycznych, kulturowych i socjalnych tradycji prowadzi do »podzielanego wspólnie postrzegania« przynależności do szczególnej wspólnoty”.

Zgodnie z tą definicją, regionalizm opiera się przede wszystkim na dwóch trudno definiowalnych pojęciach, tj. świadomości regionalnej i tożsamości regionalnej. Podstawą umożliwiającą posłużenie się tymi kategoriami w delimitacji regionów jest stwierdzenie, że „oba zjawiska cechują się zróżnicowaniem przestrzennym zarówno w skali lokalnej, jak i regionalnej. Zakres świadomości/tożsamości lokalnej nie musi być przy tym taki sam, jak w przypadku świadomości/tożsamości regionalnej” (Runge, 1999, s. 37). Szerzej na temat świadomości regionalnej pisali między innymi: B. Jałowicki (1999), P. Starosta (1999), M.S. Szczepański (1999), W. Wrzesiński (1999).

Świadomość regionalną można określić jako część świadomości społecznej, która odnosi się do poczucia odrębności własnego regionu lub własnej grupy regionalnej. „Jednym z wymiarów świadomości regionalnej są wyobrażenia przestrzenne o regionie, które mogą odnosić się do układów: o charakterze liniowym (np. granic regionu), o charakterze powierzchniowym (np. jednostek podziału administracyjnego, które w pełni lub częściowo należą do regionu), o charakterze punktowym (np. układu najważniejszych miast zaliczonych do regionu)” (Matykowski, 1996, s. 127).

Bardziej ogólna klasyfikacja wskazuje na inne wymiary świadomości regionalnej (Czerny, Kaczmarek, Ligocka-Jaegermann, Matykowski, 1998, s. 64), między innymi na:

- identyfikację z obszarem zamieszkania,
- wyobrażenia przestrzenne o regionie,
- stereotypy, symbole i właściwości, które przypisywane są regionowi jako całości.

Z. Rykiel (1991b), opisując składowe elementy świadomości regionalnej, wymienia:

- poczucie przynależności i przywiązania do własnej ziemi,
- przekonanie, że ziemia ta ma pozytywnie oceniane właściwości,

- przekonanie, że zamieszkująca ją społeczność tworzy lub stworzyła w przeszłości określone wartości wchodzące w skład oryginalnej kultury,
- poczucie identyfikacji z tą społecznością i jej kulturą,
- świadome uczestniczenie w życiu publicznym, czego efektem są zarówno specyficzna przestrzeń relacji społecznych, jak i typ zagospodarowania oraz akceptowane wzory zachowań.

Pojęcie tożsamości doczekało się wielu podejść czysto teoretycznych, często bardzo rozbieżnych, co nie ułatwia badań nad tym zjawiskiem. Jedną z koncepcji określa tożsamość „jako zbiór trwałych właściwości charakteryzujących sposoby autopercepcji, ukształtowane wśród członków dostatecznie dużej zbiorowości, przy czym sposoby postrzegania siebie wywodzone są z cech struktury społecznej lub całościowo, antropologicznie pojmowanej kultury właściwej rozpatrywanej zbiorowości” (B o k s z a ń s k i, 1989, s. 34).

Inna definicja traktuje „tożsamość jako zjawisko i proces, na drodze którego jednostki i grupy z jednej strony postrzegają same siebie, określając się jako odrębne, jedyne i wykazujące ciągłość, z drugiej zaś szukają własnych odniesień społecznych, swego miejsca wśród innych grup lub kategorii społecznych, obejmującego także korzenie kulturowe, swe miejsce na Ziemi, wyznawane wartości, świadomość historyczną” (C z e r n y, K a c z m a r e k, L i g o c k a - J a e g e r m a n n, M a t y k o w s k i, 1998, s. 64).

Trudno jednoznacznie określić granicę i znaczenie obu pojęć. R. M a t y k o w s k i (1996, s. 128) pisze: „[...] innym wymiarem tej świadomości jest stopień identyfikacji mieszkańca z obszarem”, sugerując, że pojęcie tożsamości zawiera się w kategorii świadomości. Z kolei J. R u n g e (1999, s. 37), różnicując te pojęcia, twierdzi, że „świadomość stanowi konsekwencję indywidualnego rozwoju biologiczno-psychicznego człowieka, natomiast tożsamość jest pochodną rozwoju edukacyjno-kulturalnego”.

Reasumując rozważania na temat regionalizacji, można uznać je za proces związany z delimitacją regionów. Charakter tej czynności — wyrażony za pomocą pewnego instrumentarium — zależy od wizji regionu, czyli sposobu jego rozumienia. W zależności od określenia regionu oraz celu jego delimitacji dobieramy odpowiednie do tego narzędzia. Decyzje na temat zasięgu możemy jednak podjąć dopiero na podstawie pewnych wskaźników, które sprzęgnięte z procedurą wskażą określony wynik. Sytuację tę można porównać z przemieszczaniem się osoby, która kieruje się do wcześniej wyraźnie zdefiniowanego celu, posługując się różnymi alternatywnymi metodami (np.: pieszo, rowerem, samochodem, samolotem), określając osiągnięcie celu miarą przebytych kilometrów czy ilością poświęconego czasu.

2.2. Metody i mierniki stosowane w regionalizacji

2.2.1. Metody

Brak jednoznacznej koncepcji regionalizacji rodzi bogactwo metod badawczych i mierników używanych przez różnych autorów. Mnogość koncepcji spotykanych w literaturze pozwala wyłącznie na wybiórcze zaprezentowanie nielicznych koncepcji.

Mówiąc o metodzie regionalnej, należy wyraźnie rozdzielić dwa podejścia badawcze. Pierwsze wiąże się z delimitacją regionu, drugie zaś koncentruje się na kwestii badania struktury regionalnej. Efektem pierwszego typu działań jest wyznaczanie (delimitacja regionów), podczas gdy zadaniem drugiego typu działań jest uchwycenie zróżnicowań regionalnych przy założeniu granic *ex ante*, na przykład aktualnego podziału regionalnego. Różnica między wymienionymi koncepcjami jest bardzo płynna; można powiedzieć, że w wielu elementach procedury te się pokrywają.

Badania regionów stykowych mogą się opierać na obu koncepcjach, gdyż nie można mówić o delimitacji regionów stykowych, a raczej należy poszukiwać ewentualnych linii lub obszarów niespójności. Informacja o pewnych wewnętrznych „progach” powinna być uchwycona w obu podejściach badawczych, przy czym w badaniu struktur regionalnych ważny jest również poziom (gmina, powiat) badanych jednostek.

Jeden z podziałów metod regionalizacji wymienia dwie ich grupy: indukcyjne i dedukcyjne (Fajferrek, 1964). Ze względu na techniki badawcze w obu grupach można wymienić metody opisowe i ilościowe (Fajferrek, 1964, s. 45). Stosowane w praktyce metody zawsze są kompilacją narzędzi obu grup, aby informacje opisowe zostały uzupełnione analizą ilościową. Do ważniejszych metod opisowych możemy między innymi zaliczyć: metodę analizy historycznej badanego obszaru, metodę analizy zdjęć lotniczych, metodę autopsji itp. Z kolei w ramach metod ilościowych można wskazać: metodę *input-output* do ujmowania przepływów międzygałęziowych i międzyregionalnych, metodę analizy międzyregionalnych przewozów towarów, metodę punktową oraz wiele wariantów metody taksonomicznej (Fajferrek, 1964, s. 45). Ponadto można dokonać podziału metod według genetycznego ich pochodzenia, wyróżniając grupę procedur ekonomicznych i geograficznych.

Kwestie delimitacji regionów dobrze podsumowuje stwierdzenie, że „nie ma metod badawczych absolutnie doskonałych. Oznaczałoby to osiągnięcie maksymalnego pułapu możliwości rozwoju wiedzy o świecie. Mogą być metody lepsze lub gorsze, bardziej precyzyjne i mniej precyzyjne. Każdej metodzie można

zarzucić niedoskonałość, jak również każda metoda odznacza się pewnymi indywidualnymi zaletami” (Fajfer, 1964, s. 46). Mimo że stwierdzenie to zostało wyartykułowane wiele lat temu, treść w nim zawarta nadal jest aktualna.

Zgodnie z przyjętą w niniejszej pracy koncepcją strefowego (jednorodnego) i węzłowego regionu ekonomicznego, zostanie zaprezentowane instrumentarium stosowne do badania każdego z nich. W dalszej kolejności mowa będzie o delimitacji regionu w aspekcie społecznym.

Wyznaczanie regionów strefowych (jednorodnych). W sposób bardzo czytelny J. Parysek (1982) określił przebieg procesu delimitacji regionów strefowych, w przypadku których wydzielamy g przedziałów natężenia właściwości V , co jest równoznaczne z wyróżnieniem g przestrzennie spójnych podzbiorów elementów. Struktura podobieństwa klasyfikacji polegającej na delimitacji regionów jednorodnych określa występowanie niepodobnych podzbiorów elementów podobnych (Parysek, 1982, s. 161).

Wyznaczanie regionów strefowych można uznać za procedurę nieco łatwiejszą niż w przypadku regionów węzłowych. Z tego względu można tu wyróżnić bogatsze spektrum zarówno metod, jak i potencjalnych mierników.

Wychodząc od bardzo prostych metod ilościowych, można wymienić w pierwszej kolejności popularną metodę punktową. Również jako narzędzie regionalizacji może posłużyć modyfikacja tej metody, czyli metoda bonitacyjna.

Kolejną, bardziej zawansowaną procedurą jest metoda sumarycznego wskaźnika cech. Algorytm obejmuje proces standaryzacji cech oraz nadanie poszczególnym miernikom odpowiednich wag. Wagi te można ustalić na podstawie analizy jakościowej, teoretycznych uogólnień, jak również można posłużyć się opiniami znanymi z literatury. Sumaryczny wskaźnik cech można wyrazić za pomocą wzoru (Iwana-Lyra, 1970, s. 63–73):

$$Z_i = y_i^j p_j + y_i^k p_k + \dots + y_i^{n-1} p_{n-1} + y_i^n p_n,$$

gdzie:

(y_i^j, \dots, y_i^n) — znormalizowane wartości cech,

(p_j, \dots, p_n) — wagi przypisane poszczególnym cechom.

Po obliczeniu wartości sumarycznej wskaźnika musimy określić wartość graniczną. W sytuacji gdy wydzielone w ten sposób regiony nie zachowują warunku ciągłości powierzchniowej, należy w celu rozstrzygnięcia oprzeć się na wynikach analizy jakościowej.

Dobre wyniki daje procedura regionalizacyjna oparta na metodzie dewiacji. „Punktem wyjścia dla metody dewiacji jest ustalenie pewnego modelu (kombinacji) cech, typowego dla danego regionu. Następnie bada się stopień odchylenia wektorów zmiennych opisujących uwzględniane w analizie cechy badanych

jednostek elementarnych, łącząc w region jednorodny sąsiadujące z sobą jednostki elementarne o liczbie odchyłeń (dewiacji) poniżej pewnej ustalonej wcześniej wartości granicznej” (K u c i ń s k i, 1990, s. 36).

Bardziej sformalizowane są metody statystyczno-matematyczne, które umożliwiają głównie delimitacje regionów jednorodnych na podstawie dużej liczby cech diagnostycznych. Do metod tych można zaliczyć przede wszystkim analizę czynnikową czy analizę głównych składowych.

Analiza czynnikowa obejmuje dekompozycję zmiennej obserwowanej x w następujący sposób (C h o j n i c k i, C z y ż, 1977, s. 78):

$$x_i = a_{i1}f_1 + a_{i2}f_2 + \dots + a_{im}f_m + a_iu_i,$$

gdzie:

f_k — czynniki wspólne ($k = 1, 2, \dots, n$),

a_i — ładunki czynnikowe ($i = 1, 2, \dots, n$),

u_i — czynniki swoiste ($i = 1, 2, \dots, n$).

Założenia przytoczonego modelu są następujące:

- liczba czynników wspólnych jest mniejsza niż liczba zmiennych, a więc $m < n$;
- funkcja zmiennej x względem czynników f jest liniowa;
- czynniki swoiste są nieskorelowane z czynnikami wspólnymi;
- czynniki swoiste są wzajemnie skorelowane (C h o j n i c k i, C z y ż, 1977, s. 78).

Z kolei analiza głównych składowych nie uwzględnia struktury wariancji zmiennej i wyrażona jest wzorem matematycznym w postaci (C h o j n i c k i, C z y ż, 1977, s. 79):

$$x_i = b_{i1}y_1 + b_{i2}y_2 + \dots + b_{ik}y_k,$$

gdzie:

$i = 1, 2, \dots, n, k = 1, 2, \dots, n$.

Analiza głównych składowych umożliwia transformację układu zmiennych (x_1, x_2, \dots, x_n) w zbiór nowych zmiennych (y_1, y_2, \dots, y_n), przy czym liczba zmiennych empirycznych równa się liczbie nowych zmiennych, tzw. składowych.

Przydatność w regionalizacji wykazuje również metoda analizy kanonicznej, która dodatkowo pozwala na analizę danych przestrzennych w czasie (K a c z - m a r e k, P a r y s e k, 1977).

Wydaje się, że nie ma potrzeby szczegółowej prezentacji założeń wymienionych metod, gdyż są one szeroko omawiane w licznych podręcznikach metodycznych (m.in.: C h o j n i c k i, C z y ż, 1977; C z y ż, 1985, 1996; D e j a, 1975; P a r y s e k, 1982; R u n g e, 1992), a także stosowane na konkretnych przykładach empirycznych (C z y ż, 1971; D o m a ń s k i, 1970).

Poruszając się w dalszym ciągu w ramach analizy wielozmiennej, napotykamy kolejną przydatną grupę metod taksonomicznych. Najpopularniejszymi jej procedurami są: metoda różnic przeciętnych, diagram Czekanowskiego oraz taksonomia wrocławska. Bezpośrednie stosowanie tych narzędzi pozwoli na pogrupowanie obiektów przestrzennych w klasy obiektów do siebie podobnych, co wyraża się w formie typologii przestrzennej. Zaletą tych metod jest fakt grupowania według wybranej miary podobieństwa, opartej na licznej grupie mierników.

Na podstawie wyjściowych procedur metod taksonomicznych można dokonać podziału przestrzeni, stosując dwa podejścia klasyfikacyjne: przestrzenne odwzorowanie klasyfikacji nieprzestrzennej, zwane typologią przestrzenną, oraz przestrzenną klasyfikację właściwą. Oba te podejścia prowadzą w konsekwencji do wydzielenia klas przestrzennych (regionów) o odmiennym charakterze, dając przy tym różne struktury podobieństwa klasyfikowanej przestrzeni (Parysek, 1982, s. 163). Pierwsza procedura — typologia przestrzenna — jest klasyfikacją realizowaną w oderwaniu od przestrzeni, gdy klasyfikacja właściwa prowadzona jest z zachowaniem ciągłości przestrzennej klasyfikowanych jednostek (Parysek, 1982, s. 163).

Typologia przestrzenna stanowi procedurę realizowaną w dwóch etapach. Faza pierwsza polega na wyróżnieniu klas typologicznych wyrażających grupy obiektów najbardziej podobnych, niezależnie od ich fizycznego położenia w przestrzeni. W drugim etapie przenosi się uzyskane wyniki na mapę, tworząc klasy przestrzenne obiektów będących w tej samej klasie typologicznej, a jednocześnie sąsiadujących z sobą.

Typologia przestrzenna prowadzi do delimitacji typów regionalnych (zwanych także regionami ogólnymi); nie wszystkie klasy przestrzenne muszą mieć specyficzne cechy typologiczne (Parysek, 1982, s. 167). Liczba wydzielonych zbiorów zależy od dwóch czynników, tj. od liczby wyróżnionych wcześniej klas typologicznych oraz od położenia reprezentantów poszczególnych klas w ramach przestrzeni będącej przedmiotem klasyfikacji (Parysek, 1982, s. 167).

W odróżnieniu od klasyfikacji przestrzennej, procedura klasyfikacji właściwej od samego początku uwzględnia spójność przestrzenną tworzonych klas. Spełnienie tego warunku wymaga równoległego przekształcenia macierzy funkcji podobieństwa w binarną macierz sąsiedztwa. Wydzielone klasy cechują się zawsze unikalnymi właściwościami, spełniając jednocześnie warunki rozłączności i adekwatności przestrzennej.

Zasadnicze różnice między typologią przestrzenną a klasyfikacją przestrzenną polegają na tym, że:

- typologia przestrzenna jest klasyfikacją dwuetapową, składającą się z klasyfikacji typologicznej jednostek przestrzennych, a następnie ich odwzorowania przestrzennego, podczas gdy klasyfikacja przestrzenna właściwa jest

jednoetapowa i uwzględnia jednocześnie zarówno właściwości obiektów, jak i ich położenie;

- struktura podobieństwa typologii przestrzennej określa zbiór klas podobnych i niepodobnych właściwości, podczas gdy w klasyfikacji przestrzennej struktura ta określa zbiór klas przestrzennych niepodobnych właściwości;
- typologia przestrzenna stanowi niehierarchiczną klasyfikację przestrzenną, gdy tymczasem klasyfikacja właściwa jest klasyfikacją hierarchiczną;
- typologia przestrzenna nie stwarza możliwości odwzorowania w stopniu bardziej szczegółowym, np.: w postaci dendrogramu, struktury podobieństwa klasyfikowanych elementów, klasyfikacja właściwa zaś pozwala na to;
- w typologii przestrzennej nie można z góry ustalić liczby klas przestrzennych, która ma charakter losowy, z kolei w klasyfikacji przestrzennej można założyć *ex ante* liczbę klas, by otrzymać taką klasyfikację;
- typologia przestrzenna, w przeciwieństwie do klasyfikacji właściwej, nie daje podstaw do oceny międzyregionalnych różnic;
- typologia przestrzenna nadaje się głównie do delimitacji przestrzennych klas rozmieszczeń, podczas gdy klasyfikacja właściwa z równym powodzeniem może być stosowana zarówno w delimitacji przestrzennych klas rozmieszczeń, jak i powiązań, tym samym stanowiąc efektywną metodę regionalizacji;
- typologię przestrzenną można określić mianem procedury podziału przestrzeni na klasy, realizowanej z wykorzystaniem metod klasyfikacji, podczas gdy przestrzenna klasyfikacja właściwa jest klasyfikacją w ujęciu klasycznym w całej rozciągłości (P a r y s e k, 1982, s. 183, 184).

Przedstawione wcześniej metody klasyfikacji przestrzennej wydają się bardzo efektywnymi narzędziami regionalizacji.

W jednym ze starszych ujęć problemów delimitacji regionów można znaleźć odwołanie do mapy jako środka analitycznego (J a m e s, 1957). Analiza kartograficzna ujawnia różne rodzaje związków relacji przestrzennych między zjawiskami (J a m e s, 1957, s. 66). Wyróżniono cztery rodzaje związków przestrzennych obejmujących następujące sytuacje (J a m e s, 1957, s. 66):

- koincydencja (identyczność) — występuje wtedy, gdy dwa zjawiska zajmują dokładnie ten sam obszar na ziemi;
- zbieżność *in situ* — granice przebiegają bardzo blisko na tym samym obszarze;
- zbieżność *ex situ* — kształt obszarów jest taki sam, ale położenie jest całkowicie odmienne;
- niezgodność — występują dwa całkowicie niepodobne układy zjawisk.

Podobną klasyfikację wyróżniają między innymi W. I s a r d (1965) i R. D o m a n s k i (1970). Należy zaznaczyć, że metoda oparta na informacji z mapy niekoniecznie musi być przypisana do wyznaczania regionów strefowych, gdyż równie dobrze nadaje się do regionów węzłowych.

W przypadku regionów strefowych (jednorodnych) możemy także spotkać procedury delimitacyjne oparte na jednym mierniku. W takim przypadku nie należy raczej mówić o regionach jednorodnych, lecz o obszarach jednorodnych. Pojęcie regionu odnosi się bowiem do obszarów wyznaczonych na bazie wielowymiarowej właściwości, gdy tymczasem pojęcie obszaru jednorodnego ogranicza się do wybranej właściwości (P a r y s e k, 1982).

Wyznaczanie regionów węzłowych. W przypadku regionu węzłowego kwestia delimitacji wygląda nieco inaczej. „Regionem węzłowym jest taka klasa przestrzenna, która składa się ze spójnych przestrzennie elementów charakteryzujących się własnością wektorową” (P a r y s e k, 1982, s. 161). W sytuacji delimitacji regionu węzłowego procedura klasyfikacji przestrzennej polega na uwzględnieniu jednego rodzaju właściwości, tj. relacji R . Relacja ta dotyczy wszystkich elementów zbioru, przy czym w tej grupie znajdują się elementy powodujące tę relację. Obiekty takie nazywa się węzłowymi z tego względu, że „ogniskują wokół siebie” wszystkie elementy, których dotyczy relacja typu R . Aby elementy pozostające względem tego punktu ogniskującego w relacji R_{ik} mogły utworzyć klasę przestrzenną, muszą tworzyć spójną całość, co oznacza, że istnieje możliwość „przejścia” od danego elementu do każdego innego wewnątrz całości. Strukturę podobieństwa takiej klasyfikacji (wyniku) określa zbiór klas przestrzennych niepodobnych (regionów węzłowych), w którym każda klasa składa się z obiektów o tym samym kierunku relacji R (będących względem siebie w relacji równoważności) (P a r y s e k, 1982, s. 162, 163).

Trudność w wyznaczeniu regionów węzłowych polega na tym, że wiele powiązań ma znaczny zasięg przestrzenny, często nakładają się podobne układy węzłowe bądź część połączeń ma charakter sporadyczny lub okresowy. Uznając region węzłowy za obszar o pewnych ciężeniach, „należy najpierw określić, na drodze analizy jakościowej (logicznej), potencjalne ośrodki, a dopiero później można przystąpić do analizowania ich układu powiązań przestrzennych” (K u c i ń s k i, 1990, s. 60).

Wychodząc z takiego założenia, należy odwołać się do teorii lokalizacji, które mogą być pomocne przy wyznaczaniu węzła regionu. Można tu wymienić teorie: J.H. T h ü n e n a (1826), A. L ö s c h a (1961), W. C h r i s t a l l e r a (1933, 1963).

Pierwsza z koncepcji lokalizacji, autorstwa J.H. T h ü n e n a (1826), choć najmniej przydatna, informuje, że wielkość rdzenia stanowi 0,1% powierzchni regionu. Niestety, założenia tych proporcji były bardzo krytykowane w literaturze. Odnośnie do wielkości regionu Z. C h o j n i c k i i T. C z y ż (1992) podają między innymi przedział od 500 km² do 20 000 km².

Teoria W. C h r i s t a l l e r a (1933, 1963) głosi, że w świetle zasady centralności organizuje się rozmieszczenie jednostek osadniczych niższego rzędu. Ośrodki centralne zaspokajają potrzebę na różnego rodzaju dobra centralne, co powoduje tworzenie się strefy wpływów. Zasięgi obszarów rynkowych ośro-

ków centralnych kształtuje odległość wyrażona w jednostkach pieniężnych, która stanowi koszt pokonania przestrzeni.

Koncepcja A. L ö s c h a (1961) zakłada pewne modyfikacje, które wynikają z wprowadzenia „do rozważań zróżnicowania cen związanych z niejednołitymi kosztami transportu oraz popytu traktowanego jako wielkość uzależniona odwrotnie proporcjonalnie od ceny” (K u c i ń s k i, 1990, s. 66). Założenie to przyjmuje niehomogeniczność przestrzeni obecną w koncepcji W. C h r i s t a l l e r a (1963). Według A. L ö s c h a (1961), granice przebiegają tam, gdzie ze względu na zbyt wysoką cenę, obciążoną zwiększającymi się kosztami transportu, kończy się popyt na towary oferowane w danym ośrodku. W świetle tej teorii regiony powinny przybierać ostatecznie kształt sześcioboku foremnego, ewoluując pierwotnie od kształtu koła. Teoria ta zwraca również uwagę na inne czynniki utrudniające regionalizację, jak: niejednorodność warunków naturalnych, zróżnicowanie poziomu rozwoju gospodarczego, zróżnicowanie skutków postępu technicznego, zróżnicowanie jakościowe ludzi traktowanych jako producenci i konsumenci, zaszczości historyczne i uwarunkowania polityczne (K u c i ń s k i, 1990, s. 67, 68).

Szeroko rozpowszechnione są metody oparte na założeniach modeli grawitacji i potencjału. Przykład ich zastosowania prezentuje praca R. A n d r z e j e w s k i e j i T. S t r y j a k i e w i c z a (1986), której celem była delimitacja funkcjonalnego regionu miejskiego Poznania na podstawie dojazdów do pracy do ośrodka centralnego. Delimitację „funkcjonalnego regionu miejskiego Poznania oparto na założeniu, że gminy wchodzące w skład tego regionu winna cechować pewna »nadwyżka powiązań« z jednostką centralną w zakresie dojazdów do pracy. Nadwyżka ta powinna wyrażać się dodatnimi wartościami reszt z regresji” (A n d r z e j e w s k a, S t r y j a k i e w i c z, 1986, s. 13). Stopień domknięcia regionu w stosunku do obszarów zewnętrznych określono jako stosunek obserwowanej liczby powiązań na obszarze województwa poznańskiego do ich wielkości teoretycznych, obliczonych zgodnie z modelem grawitacji.

Przytoczony tu model grawitacji stosowany jest dość powszechnie, co potwierdzają prace między innymi: T. C z y ż (1996), W. M a ć k i e w i c z a, A. R a t a j c z a k a (1996) czy C. P o n s a r d a, red. (1992). Założenia modelu grawitacji oparte są na analogiach do sformułowania, że „dwa dowolne ciała materialne przyciągają się wzajemnie z siłą proporcjonalną do ich mas i odwrotnie proporcjonalną do kwadratu odległości między nimi” (prawo Newtona; cyt. za: F u s t i e r, 1992, s. 158):

$$F = G \frac{M_1 M_2}{D_{12}^2},$$

gdzie:

M_1, M_2 — masy dwóch punktów,

G — stała grawitacji,

D_{12}^2 — odległość między punktami M_1, M_2 .

Prawo to przeniesione na przestrzeń jest podstawą modelu przepływów i modeli potencjału.

Na podstawie uniwersalnego prawa grawitacji można przygotować modele przepływów, które umożliwiają oszacowanie przepływów między dwoma obiektami, gdy znana jest ich masa (najczęściej liczba ludności) oraz fizyczna odległość między nimi. Relację tę wyraża wzór:

$$I_{12} = I_{21} = G \frac{M_1 M_2}{d(D_{12})},$$

gdzie:

M_1, M_2 — populacja miasta M_1, M_2 ,

G — stała grawitacji,

$d(D_{12})$ — funkcja odległości fizycznej między dwoma punktami.

Na prawie grawitacji zasadzają się znane prawa migracji E. Ravensteina, oparte na klasach modeli interakcji symetrycznych (F u s t i e r, 1992, s. 159). Przedstawiony model zakłada symetrię interakcji, która przyjmuje równą siłę przyciągania dwóch obiektów. W celu przerwania symetrii relacji stałą grawitacji należy zamienić na funkcję mas:

$$I_{12} = \frac{m(M_1 M_2)}{d(D_{12})} \text{ lub } I_{21} = \frac{m'(M_1 M_2)}{d(D_{12})}, \text{ gdyż } I_{12} \neq I_{21},$$

gdzie:

M_1, M_2 — populacja miasta M_1, M_2 ,

G — stała grawitacji,

$d(D_{12})$ — funkcja odległości fizycznej między dwoma punktami,

m, m' — funkcja masy.

Z kolei modele potencjału są wskaźnikiem pozycji zajmowanej przez punkt w przestrzeni. Wielkość potencjału zależy od masy danego punktu, której wyrazem również najczęściej jest liczba ludności. „Potencjał populacji wyjaśnia możliwość przemieszczenia, »potencjalny przepływ« jest tym intensywniejszy, im wyższa jest wartość potencjału” (F u s t i e r, 1992, s. 161). Potencjał cząstkowy wytworzony przez masę M_2 na jednostkę masy zlokalizowanej w punkcie 1 jest zdefiniowany w następujący sposób (F u s t i e r, 1992, s. 161):

$${}_1V_2 = G \frac{M_2}{D_{12}},$$

gdzie:

M_2 — masa punktu,

G — stała grawitacji,

D_{12} — odległość między punktami M_1, M_2 .

Podobną postać ma wzór na energię jednostki masy umieszczonej w polu grawitacji M_1 :

$${}_2V_1 = G \frac{M_1}{D_{12}},$$

gdzie:

M_1 — masa punktu,

G — stała grawitacji,

D_{12} — odległość między punktami M_1, M_2 .

Potencjał globalny wytworzony w punkcie 1 przez $n-1$ mas M_i ($i = 2, \dots, n$) można zdefiniować jako sumę potencjałów cząstkowych ${}_1V_i$:

$${}_1V = G \sum_{i=1}^n \frac{M_i}{D_{12}},$$

gdzie:

M_i — masa punktu,

G — stała grawitacji,

D_{12} — odległość między punktami M_1, M_2 .

Zamieniając z kolei masę i odległość odpowiednio na rosnącą funkcję tych wielkości, uzyskujemy potencjał globalny, który określa relację syntetyczną łączącą strefę 1 z rozkładem przestrzennym zbioru mas tego samego rodzaju (Fustier, 1992, s. 162):

$${}_1V = \sum_{i=z}^{n-1} \frac{m''(M_i)}{d(D_{1i})},$$

gdzie:

m'' — rosnąca funkcja masy M_i ,

d — rosnąca funkcja odległości D_{1i} .

Model potencjału zastosowano do oceny zróżnicowania regionalnego Polski w kategoriach stopnia rozwoju społeczno-gospodarczego (Czyż, 1986). Użyte w tym celu mierniki oparte na koncepcji wzajemnego oddziaływania w systemie regionalnym dotyczyły potencjału dochodu, ludności oraz produkcji czystej na jednego mieszkańca.

Metoda oparta na modelu potencjału posłużyła do regionalizacji strukturalnej Polski na podstawie potencjału ludności (Czyż, 1996). Stosując omawianą metodę, osiągnięto trzy cele:

- po pierwsze, określono siłę oddziaływania w układzie podstawowych węzłów osadniczych Polski,
- po drugie, zweryfikowano ustalone *ex ante* węzły makroregionalne,

— po trzecie, dla zweryfikowanych węzłów makroregionalnych zdelimitowano makroregiony (C z y ż, 1996, s. 51).

Potencjał ludności każdego węzła, wyrażający wpływ ludności wszystkich pozostałych węzłów układu na węzeł i , powiększony o wpływ węzła i na siebie samego wyraża następujący wzór (C z y ż, 1996, s. 49):

$$V_i = \frac{P_i}{d_{ii}} + \sum_{j=1}^n \frac{P_j}{d_{ij}},$$

gdzie:

V_i — potencjał węzła i ,
 P_j — liczba ludności węzła j ,
 d_{ij} — odległość między i a j ,
 $P_i/d_{ii} = V_{ii}$ — potencjał własny węzła i .

Według wskazanego wzoru ustalono potencjał dla głównych punktów odniesienia, tj. 487 miast, po czym informację odniesiono do 2 250 punktów kontrolnych.

Na zewnątrz stref centralnych wraz ze wzrostem odległości można zauważyć dalsze, powolne opadanie potencjału we wszystkich kierunkach, co prowadzi do pojawienia się obszarów peryferyjnych. „Strefy peryferyjne sąsiadujących z sobą układów strukturalnych nie są wyraźnie rozdzielone. Granice tych stref, które są równocześnie granicami układów strukturalnych, mają charakter rozmyty” (C z y ż, 1996, s. 59). Dodatkową trudnością jest to, że granice nie tworzą podziału rozłącznego, lecz są zbiorem punktów o oszacowanym stopniu przynależności.

W tej sytuacji bardzo ważną czynnością, umożliwiającą delimitację makroregionów, jest odniesienie potencjału miasta centralnego do sąsiadów. T. C z y ż (1996) czynność tę przeprowadził zgodnie ze wzorem:

$$V_{zA} = \frac{\frac{P_A}{d_{zA}}}{V_z},$$

gdzie:

V_{zA} — potencjał względny miasta z ,
 V_z — całkowity potencjał miasta z ,
 P_A/d_{zA} — potencjał indukowany przez miasto A w mieście z .

„Porównanie wielkości względnego potencjału ludności określonego dla miasta z w stosunku do sąsiednich miast centralnych (A , B , C) pozwala — na podstawie jego największej wartości — wnioskować o najsilniejszym oddziaływaniu i »przydzielić« miasto obszar stykowego z do właściwego układu strukturalnego” (C z y ż, 1996, s. 60).

Kontynuacją metody potencjału są propozycje delimitacji regionów na podstawie teorii zbiorów rozmytych. Rozmytość jest pojęciem wyrażającym relację podobieństwa. Ściśle rzecz biorąc, „rozmytość przestrzenna to stopniowalne podobieństwo w sensie ustalonego atrybutu obiektów posiadających lokalizację w danym wycinku przestrzeni geograficznej” (Maćkiewicz, Ratajczak, 1996, s. 105). Cała procedura delimitacji regionów węzłowych i wyznaczenia granic rozmytych obejmuje trzy kroki. Po pierwsze, określa się siłę oddziaływania ośrodków miejskich z zastosowaniem modelu potencjału ludności. W etapie drugim wyznacza się pole rozmytości wokół ośrodków. Wymaga to wytyczenia obszarów rdzeniowych ośrodków regionalnych, tj. o najwyższych wartościach potencjału ludności i najmniejszej rozmytości, a także wyznaczenia coraz wyższych poziomów rozmytości. Kolejne poziomy określa się, korzystając z ustalonej ekstremalnej funkcji przynależności ośrodka x do obszaru rdzeniowego j (Maćkiewicz, Ratajczak, 1996, s. 106). W ostatnim etapie dokonuje się podziału obszaru według rozmytej relacji podobieństwa. „Dalszy tok postępowania zmierza do delimitacji granic obszaru oddziaływania ośrodka regionalnego przy coraz większym poziomie rozmytości, czyli granic rozdzielających kolejne ośrodki, stopniowo coraz mniej podobne do ośrodków regionalnych” (Maćkiewicz, Ratajczak, 1996, s. 110).

Podjęmowano również próbę delimitacji regionów węzłowych na podstawie dyfuzji innowacji. Założenie tej koncepcji obejmowało spadek liczby innowacji wraz ze wzrostem odległości (Łoboda, 1978).

Kolejną grupą metod delimitacji regionów węzłowych są procedury oparte na teoriach grafów. Punktem wyjścia jest tu praca J.D. Nystuena i M.F. Dacey'a (1968), której autorzy twierdzą, „że region węzłowy jest określony na podstawie największego pojedynczego przepływu, wysłanego do przesłanego do każdej jednostki obszaru w najbliższym sąsiedztwie miejsca centralnego. Region jest wydzielony przez łączenie tych indywidualnych elementów. Hierarchia miejsc centralnych jest określona przez sumowanie miejsc centralnych, które uzależnione są od pojedynczego, większego centrum, które umożliwia spełnienie ich potrzeb” (Ratajczak, 1977, s. 148). W wyniku takiego uporządkowania miast, określającego miejsce każdego z nich w hierarchii, otrzymujemy region węzłowy. Regionalizacja oparta na teorii grafów polega na porządkowaniu wierzchołków grafu.

Nieco inną metodę, również opartą na teorii grafów, zaproponował S. Doi (1969), który dążył do określenia subprzestrzeni w przestrzeni geograficznej. Status ten definiował jako względne położenie lub względne znaczenie subprzestrzeni w hierarchicznym systemie przestrzeni geograficznej (Doi, 1969). Relację tę wyraża formuła: $S(x) = \sum d(x, y)$, gdzie d jest najkrótszą drogą między punktem x a punktem y .

W hierarchizacji posłużono się relacją przyporządkowania xSy , która spełniała właściwość asymetrii ($\sim xSx$), przeciwzwrotności $xSy \rightarrow \sim ySx$ i przechod-

ności $xSy \wedge ySz \rightarrow xSz$. W efekcie tego postępowania uzyskuje się graf zorientowany, w którym skierowanie oznacza przyporządkowanie wierzchołka (Kuc i ń s k i, 1990, s. 75).

W regionalizacji stosowany jest także graf zwany taksonomicznym. W tego typu grafie wierzchołki odpowiadają jednostkom taksonomicznym, a krawędzie określają przyporządkowanie lub hierarchizację (R a t a j c z a k, 1977, s. 152).

Ostatnia grupa metod opiera się na analizie wzajemnego oddziaływania na podstawie danych z zakresu przepływów między jednostkami elementarnymi. Jedną z najpopularniejszych metod tej grupy jest model nakładów-wyników W. Leontiefa. Przykładowy schemat tablicy obrazujący oddziaływanie miejscowości w zakresie dojazdów do pracy przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Schemat powiązań obiektów. Oddziaływanie miejscowości w zakresie dojazdów do pracy (K u c i ń s k i, 1990, s. 77)

Miejscowość wyjazdu	Miejscowość dojazdu							Razem S_i
	1	2	3	
1	x_{11}	x_{12}	x_{13}	.	.	.	x_{1n}	S_1
2	x_{21}	x_{22}	x_{23}	.	.	.	x_{2n}	S_2
.
.
n	x_{n1}	x_{n2}	x_{n3}	.	.	.	x_{nn}	S_n
Razem Z_j	Z_1	Z_2	Z_3	.	.	.	Z_n	

O b j a ś n i e n i a: x_{ij} — liczba osób, która z i -tej miejscowości dojeżdża do pracy w j -tej miejscowości; x_{ii} — liczba osób z i -tej miejscowości, która pracuje w tej miejscowości; x_{jj} — liczba osób z j -tej miejscowości, która pracuje w tej miejscowości; S_i — zatrudnione zasoby siły roboczej w i -tej miejscowości; Z_j — zatrudnienie siły roboczej w miejscowości (jednostce elementarnej) j , elementy zawarte na głównej przekątnej macierzy dla $i = j$ — zatrudnienie miejscowej siły roboczej.

Korzystając z tak skonstruowanej tabeli, można wyrazić następujące zależności (P a r y s e k, W o j t a s i e w i c z, 1979):

— równanie wyjazdów do pracy z i -tej miejscowości (rachunek wiersza):

$$W_i = \sum_{j=1}^n (x_{ij} - x_{ii}),$$

— równanie dojazdów do pracy do j -tej miejscowości (rachunek kolumny):

$$D_j = \sum_{i=1}^n (x_{ij} - x_{jj}),$$

— równanie całkowitego zatrudnienia w j -tej miejscowości (jednostce elementarnej):

$$Z_j = \sum_{i=1}^n x_{ij} = D_j + x_{ij} = S_j - W_i + D_j,$$

— współczynnik udziału i -tej miejscowości w zatrudnieniu j -tej miejscowości:

$$a_{ij} = \frac{x_{ij}}{Z_j}.$$

Zastosowane relacje ułatwiają określenie ośrodka dominującego, co jest szczególnie przydatne w sytuacji występowania w danym regionie kilku równorzędnych miast.

A. Fajferrek (1964) wyróżnił cztery odmiany tablic opartych na modelu W. Leontiefa. Pierwsza z nich to model salda potrzeb i możliwości produkcyjnych regionu. Opiera się ona na zestawieniu globalnej produkcji według działów lub jej gałęzi w regionach i przyrównaniu produkcji do wewnętrznego zużycia. Różnica między tymi pozycjami wskazuje na bezwzględną wielkość wymiany międzyregionalnej. Kolejny model „czystej” wymiany międzyregionalnej polega na badaniu przepływów produkcyjnych między określoną grupą regionów w zakresie konkretnego produktu. Trzecią odmianą modelu W. Leontiefa jest model „kombinowany”, umożliwiający równoczesne badanie powiązań międzygałęziowych i międzyregionalnych. Ostatni z modeli, tzw. klasyczny model L.N. Mosesa, ma charakter ekonometryczny i umożliwia „badanie produkcyjnych przepływów dóbr w relacji: 1) gałąź (lub dział) dostarczająca — gałąź odbierająca produkty w danym regionie oraz 2) region — dostawca: region — odbiorca z dokładnością wskazania gałęzi odbiorcy” (Fajferrek, 1964, s. 159).

Przykładem zastosowania tego typu koncepcji, także w badaniach z zakresu analizy struktury regionu, jest tablica nakładów i wyników. Pozwala ona określić wielkość i strukturę produkcji końcowego regionu „nadwyżki” regionalnej oraz potrzeb przywozowych (Matulewicz, Parysek, Wojtasiewicz, 1989, s. 14).

Delimitacja regionów w aspekcie społecznym. Wątek delimitacji regionu społecznego w sposób zdecydowany odbiega od rozumienia regionu w kategoriach ekonomicznych. Nie da się ukryć, że w literaturze aspekt społeczny był silnie marginalizowany i nawet wtedy, gdy mowa była o regionie ekonomiczno-społecznym, z reguły dominowały elementy ekonomiczne.

Opierając się na definicji regionu społecznego wynikającego z koncepcji socjologicznych, należy poszukiwać informacji na temat wyobrażeń i odczuć ludzi w kwestii regionu. Problem z analizą takich regionów wynika z braku potrzebnych danych, gdyż instytucje zajmujące się zbieraniem materiałów statystycznych nie gromadzą tego typu informacji. W tej sytuacji pozostaje możliwość przeprowadzenia własnych badań lub powołanie się na wyniki dostępnych prac.

Narzędziem zbierania danych będą badania ankietowe w szerokim tego słowa znaczeniu.

Ankieta „utorowała sobie” trwałe miejsce w grupie narzędzi badawczych geografii. S. B e r e z o w s k i (1980), klasyfikując metody badawcze w geografii według techniki, wymienia między innymi metodę ankietową.

O ile w przypadku delimitacji regionu ekonomicznego geograf korzysta z prac ekonomisty, o tyle w tym przypadku pole zainteresowań pokrywa się z zainteresowaniami socjologii. Jest to zjawisko typowe dla interdyscyplinarnej nauki, jaką jest geografia. Różnica między socjologią a geografiami polega na tym, że „socjologowie traktują je jako narzędzie badania poziomu świadomości społecznej i dlatego interesują ich opinie, sądy, postawy i motywy. Geografów zaś interesują przede wszystkim fakty, a opinie mają znaczenie drugorzędne. Jedyny wyjątek stanowi geografia percepcji, której problematyka jest stosunkowo najbliższa badaniom socjologicznym” (T a y l o r, 1992, s. 264).

Pod pojęciem metody ankietowej rozumiemy cały wachlarz sposobów przeprowadzania indywidualnych badań w terenie. Wymienić tu można ankiety w ścisłym tego słowa znaczeniu oraz wywiady i wypowiedzi na piśmie na wskazany temat w formie kwestionariusza (B e r e z o w s k i, 1980; D a n i ł o w i c z, S a w i Ń s k i, S z t a b i Ń s k i, S z t a b i Ń s k i, W e j l a n d, 1992; L u t y Ń s k i, 1977). Całą grupę możemy podzielić na dwie podgrupy badań — strukturyzowanych i niestrukturyzowanych.

W ramach procedur niestrukturyzowanych można wyróżnić wywiad swobodny lub obserwację. Z kolei podstawowymi technikami strukturyzowanej metody ankietowej są wywiad kwestionariuszowy i ankieta. Zasadnicza różnica polega na tym, że ankietę wypełnia samodzielnie respondent, w przypadku wywiadu kwestionariuszowego zaś z reguły w proces zbierania i kodowania informacji zaangażowany jest jeszcze ankieter.

Treść zarówno ankiety, jak i kwestionariusza powinna być skonstruowana w sposób czytelny i jasny. Ankiety są przydatne w przypadku pytań prostych, niewymagających szczegółowych instrukcji. W przypadku wywiadu kwestionariuszowego ankieter może wyjaśnić wątpliwości, upewnić się, czy respondent dobrze zrozumiał intencje pytania. Wadą tej techniki jest z kolei niebezpieczeństwo, że ankieter zasugeruje odpowiedź, a zatem uzyskana informacja może być „skażona”.

Elementem decydującym o możliwości wykorzystania informacji uzyskanych w trakcie wywiadu kwestionariuszowego lub ankiety jest odpowiedni dobór próby. Zasada generalna mówi, że „im bardziej zróżnicowana jest populacja, tym większa próba (próbka) jest wymagana, aby stworzyć odpowiedni szacunek jej charakterystyki” (T a y l o r, 1992, s. 264, 265). W celu zapewnienia reprezentatywności badań można zastosować także próbę celową. Z. G o s t k o w s k i, red. (1972, s. 11) uważa, że „reprezentatywność próby w stosunku do populacji polega na tym, że próba pod względem występowania ważnych cech

przypomina całą populację, np. pod względem płci tak w próbie, jak i w populacji jest 10% kobiet pod względem wieku, i tu, i tu jest 25% osób w wieku produkcyjnym. Próba jest w tym przypadku jak gdyby miniaturą populacji”.

Pojęcia zawarte w ankiecie powinny być wyraźnie określone, np. na podstawie definicji stosowanych w oficjalnej statystyce. Niestety, nie wszystkie wyrażenia można łatwo zdefiniować. Dlatego też geografowie napotykają szczególne trudności w określeniu takich pojęć i terminów przestrzennych, jak: miejsce, okolica, rejon, strefa, sąsiedztwo, obszar czy region (Taylor, 1992, s. 273). Zatem zastosowanie badań ankietowych do badań regionalnych jest bardzo przydatnym narzędziem, ale uzyskanie wiarygodnych wyników wymaga wielu zabiegów zabezpieczających jakość pracy.

2.2.2. Mierniki

Kolejnym etapem, po wyborze metody, jest sytuacja, w której badacz musi rozstrzygnąć kwestię doboru cech diagnostycznych. Aby uniknąć subiektywizmu w doborze mierników, należy zwrócić uwagę na ogólne zasady, jakie powinny spełniać uwzględnione cechy.

Normy te wymagają, aby cechy:

- obrazowały istotne dla danego obszaru struktury ekonomiczne i społeczne;
- możliwie wszechstronnie scharakteryzowały struktury społeczno-ekonomiczne;
- były mierzalne — a jeśli nie są, to należy podjąć próbę nadania im takiego charakteru;
- miały jednakowy charakter, tzn. by były zmienne ciągłe, skokowe lub binarne;
- były zróżnicowane w zbiorze danych;
- występowały we wszystkich lub w większości badanych jednostek elementarnych;
- nie były skorelowane z sobą;
- stanowiły kompleksowy zestaw danych charakteryzujących analizowane jednostki badawcze z punktu widzenia interesujących nas zjawisk oraz problemów ekonomicznych i społecznych (Parysiek, Wojtasiewicz, 1979).

Wymienione warunki nawiązują w dużej mierze do norm, jakie muszą spełnić dane, by znaleźć się w macierzy danych geograficznych (Runge, 1992). Zasady te można uzupełnić o jeszcze jeden warunek, istotny w sytuacji badania tych elementów w czasie. Wtedy wymagana jest informacja dla danej cechy we wszystkich uwzględnionych przekrojach czasowych.

Mierniki stosowane w badaniach regionów strefowych. Przestrzeń społeczno-ekonomiczna należąca do kategorii metaukładów jest zbiorem cząstkowych przestrzeni społeczno-ekonomicznych (Dziwoński, 1967). Jak twierdzi T. Czyż (1971, s. 53), „ogólna przestrzeń społeczno-ekonomiczna jest wypadkową wszystkich przestrzeni cząstkowych, które tworzą ukrytą strukturę”. Przestrzeń jako system relacyjny określana jest zarówno przez tworzące je elementy, jak i relacje między nimi. Tak rozumiana kategoria przestrzeni społeczno-ekonomicznej ujmuje różne zjawiska, tj.: demografię, przemysł, rolnictwo, transport, usługi itp. (Czyż, 1971, s. 53).

W zakresie wyznaczania regionów strefowych w literaturze można spotkać wiele mierników. W zależności od dostępności informacji zbiór ten można wielokrotnie powiększać i modyfikować, stosując różne przeliczenia. W celu systematyzacji cech w niniejszej pracy zaproponowano podział na następujące grupy (tabela 4):

- użytkowanie ziemi, rolnictwo,
- zainwestowanie terenu,
- osadnictwo,
- ludność (ruch naturalny, ruch migracyjny, różnorakie struktury, np.: wieku, wykształcenia, zatrudnienia),
- wyposażenie społeczne ludności,
- gospodarka,
- potencjał ekonomiczny.

Tabela 4. Przykładowy zestaw cech umożliwiających badanie struktury i delimitacji regionów strefowych (opracowanie własne)

Kategoria tematyczna	Wskaźnik
Użytkowanie ziemi, rolnictwo	odsetek lasów w powierzchni ogółem odsetek użytków rolnych w powierzchni ogółem plony 4 zbóż z 1 ha wartość płodów rolnych na 1 ha odsetek gruntów wymagających rekultywacji skup żywca wieprzowego na 100 ha skup żywca wołowego na 100 ha średnia wielkość gospodarstwa rolnego
Zainwestowanie terenu	długość dróg publicznych na 1 km ² długość sieci wodociągowej na 1 km ² długość sieci gazowej na 1 km ² długość sieci kanalizacyjnej na 1 km ²
Osadnictwo	odsetek ludności miast gęstość zaludnienia udział procentowy danego typu zabudowy

cd. tab. 4

Kategoria tematyczna	Wskaźnik
Ludność	<p>odsetek osób z wykształceniem wyższym</p> <p>odsetek osób w wieku przedprodukcyjnym</p> <p>saldo migracji na 1 000 mieszkańców</p> <p>przyrost naturalny na 1 000 mieszkańców</p> <p>zgony niemowląt na 1 000 urodzeń żywych</p> <p>zgony na 1 000 ludności</p>
Doposażenie społeczne ludności	<p>liczba osób przypadająca na jeden sklep</p> <p>liczba lekarzy na 10 000 ludności</p> <p>liczba lekarzy stomatologów na 10 000 ludności</p> <p>liczba pielęgniarek na 10 000 ludności</p> <p>liczba ludności przypadająca na ośrodek zdrowia i przychodnię</p> <p>liczba ludności przypadająca na jeden punkt apteczny</p> <p>liczba uczniów przypadająca na jednego nauczyciela</p> <p>liczba dzieci przypadająca na przedszkole</p> <p>liczba uczniów przypadająca na izbę lekcyjną</p> <p>liczba ludności przypadająca na placówkę biblioteczną</p> <p>księgozbiór w woluminach na 1 000 osób</p> <p>mieszkania na 1 000 mieszkańców</p> <p>liczba osób przypadająca na jedną izbę</p> <p>powierzchnia użytkowa mieszkania w m² na jednego mieszkańca</p> <p>przeciętna liczba izb w mieszkaniu</p> <p>placówki pocztowe na 10 000 ludności</p> <p>abonenci telefoniczni na 1 000 mieszkańców</p> <p>abonenci telewizyjni na 1 000 mieszkańców</p>
Gospodarka	<p>zatrudnienie w przemyśle na 1 000 mieszkańców</p> <p>produkcja przemysłowa na 1 000 mieszkańców</p> <p>zatrudnienie w gospodarce uspołecznionej na 1 000 mieszkańców</p> <p>nakłady inwestycyjne na 1 000 mieszkańców</p> <p>majątek trwały w przemyśle na 1 000 mieszkańców</p> <p>majątek trwały w rolnictwie na 1 000 mieszkańców</p> <p>wartość trwałego majątku nieprodukcyjnego</p>
Potencjał ekonomiczny	<p>dochody gminy na jednego mieszkańca</p> <p>wydatki gminy na jednego mieszkańca</p> <p>wydatki inwestycyjne na jednego mieszkańca</p> <p>wydatki na oświatę, kulturę i służbę zdrowia na jednego mieszkańca</p> <p>wysokość świadczeń pomocy społecznej na jednego mieszkańca</p> <p>obciążenie podatkami i opłatami lokalnymi na jednego mieszkańca</p> <p>odsetek ludności utrzymującej się z własnej działalności gospodarczej</p> <p>odsetek pracujących w przemyśle</p> <p>udział podmiotów gospodarczych zaliczanych do sektorów rozwojowych</p> <p>stopa bezrobocia</p> <p>samochody osobowe na 1 000 mieszkańców</p> <p>liczba banków na 10 000 mieszkańców</p>

Tabela 5. Mierniki świadomości i tożsamości regionalnej w badaniach regionu społecznego (opracowanie własne)

Kategoria	Problem	Autorzy
Nazwa regionu	nazwanie regionu wybór nazwy regionu z proponowanej listy zaliczenie obszaru do większych jednostek regionalnych	Domański, Praweńska-Skrzypek (1997), Matkowski (1996), Rusek, Werpachowski (1997), Rykiel (1991b)
Zasięg i granice regionu	określenie przebiegu linii granicznej wskazanie miejscowości wchodzących w skład regionu określenie powierzchni i potencjału ludnościowego regionu według wyobrażeń mieszkańców	Domański, Praweńska-Skrzypek (1997), Matkowski (1996), Rusek, Werpachowski (1997)
Właściwości gospodarcze regionu	ocena podmiotów gospodarczych regionu ocena pozycji gospodarczej regionu na tle innych struktur ocena szans rozwoju własnego regionu	Domański, Praweńska-Skrzypek (1997), Rusek, Werpachowski (1997)
Elementy kulturowe i historyczne regionu	używany język występowanie dialektów, gwary charakterystyczne potrawy i obyczaje zasięg organizacji społecznych i politycznych zasięg czasopism zasięg innych mediów	Kabzińska (1997), Kaczmarek (1997), Sadowski (1997)
Określenie sympatii i antagonizmów przestrzennych	ocena mieszkańców innych, najczęściej sąsiednich regionów określenie miłych i niemiłych miejsc w przestrzeni skłonność do zawierania małżeństw z przedstawicielami innych grup	Bartnicka (1989), Domański, Praweńska-Skrzypek (1997), Rusek, Werpachowski (1997), Rykiel (1991a, b)
Identyfikacja i przywiązanie do regionu	skłonność do migracji stosunek do regionu ocena mieszkańców własnego regionu wskazanie podobieństw i różnic w stosunku do innych regionów identyfikacja symboliki regionu, np. znane postacie identyfikacja charakteru przyrodniczego, klimatu czy stanu środowiska w regionie	Domański (1990), Domański, Praweńska-Skrzypek (1997), Praweńska-Skrzypek (1991), Małuszyńska (1991), Matkowski (1997), Rusek, Werpachowski (1997)
Skojarzenia z regionem	dobór przymiotów lub określeń pasujących do regionu	Gwosdz (2001), Libura (1988), Rykiel (1991a, b)

Mierniki stosowane w analizie regionów węzłowych. W zakresie wyznaczania regionów węzłowych zwraca się uwagę nie tyle na „cechy obszaru”, ile na występujące powiązania. W związku z tym silnie zawęża się liczba dostępnych mierników, nie tyle z powodu braku występowania takich relacji, ile przede wszystkim z braku informacji o nich. „Najczęściej podstawą wyznaczania regionów węzłowych są [...] przepływy towarów, dojazdy do pracy, migracje przesiedleńcze, przewozy wewnątrzregionalne, korzystanie z usług, powiązania informacyjne, przepływy środków pieniężnych. Za region węzłowy uznaje się wówczas obszar zasięgów rynkowych, zasięgi dojazdów do pracy, pole migracyjne lub pole informacyjne danego ośrodka” (K u c i ń s k i, 1990, s. 60).

W niniejszej pracy zaproponowano zmodyfikowany podział powiązań, obejmujący zasadniczo dwie kategorie. Pierwsza z nich związana jest z przepływami: ludzi, informacji i ładunków. Identyfikując te przepływy, należy uwzględnić ich wielkość, natężenie oraz kierunek.

Druga kategoria mierników dotyczy sposobności przemieszczania się i może się przejawiać w dostępnych szlakach komunikacyjnych (drogi, koleje, żeglowne rzeki) oraz faktycznej liczbie powiązań wyrażonej: natężeniem ruchu na danych odcinkach dróg, liczbą połączeń kolejowych, autobusowych, tramwajowych itp.

Oprócz tego bardzo popularną miarą jest liczba ludności. Miara ta w połączeniu z metodami potencjału wskazuje centra regionów węzłowych, a także umożliwia określenie teoretycznego przepływu między obszarami.

Mierniki uwzględniane w delimitacji regionów społecznych. Podejmując temat świadomości i tożsamości regionalnej, będących przejawem regionalizmu, badacze wypracowali różne zestawy pytań. W sporej liczbie prac koncentrowano się raczej na odczuciach i wrażeniach respondentów, pomijając ich aspekt przestrzenny (N i k i t o r o w i c z, 1997; B u k o w s k a - F l o r e ń s k a, 1997). Z tego powodu zostaną zaprezentowane tylko pytania używane w kontekście przestrzeni, co jest warunkiem koniecznym w próbach delimitacji.

W niniejszej pracy najczęściej stosowane pytania określające wyobrażenia mieszkańców o zasięgu i charakterze własnego regionu pogrupowano w siedem kategorii (tabela 5).

2.3. Koncepcja zastosowanej metody badawczej

Uwzględniając przyjętą koncepcję regionu, na podstawie literatury z zakresu regionalizacji została opracowana określona procedura badawcza. Można podzielić ją na trzy etapy:

- analiza uwarunkowań fizyczno-geograficznych,
- analiza regionu w świetle elementów ekonomicznych,
- analiza regionu w aspekcie społecznym.

Wstępem do wymienionych etapów jest analiza historii zmienności i przebiegu granic, która stanowi uzasadnienie istoty problemu stykowości na badanym obszarze.

Etap pierwszy jest wyrazem uznania dla wpływu środowiska geograficznego. Analiza przebiegu głównych barier przestrzennych występujących na tym terenie — przede wszystkim zaś próba oceny ich zbieżności z przebiegiem granic — ma określić ich wpływ na niespójność regionu. Identyfikacja barier może być również bardzo pomocna, szczególnie na etapie weryfikacji powiązań. Narzędziem badawczym będą tu między innymi procedury służące do badania i porównywania struktur.

Najbardziej rozbudowanym algorytmem wyróżnia się krok drugi, weryfikujący ewentualną niespójność w dziedzinie ekonomii. Zgodnie z założeniem występowania regionów strefowych i węzłowych, procedura będzie obejmować dwa poziomy.

W zakresie regionów strefowych zostaną zastosowane metody taksonomiczne, uwzględniające podobieństwo obiektów dla wielu cech. Najbardziej interesującą metodą jest taksonomia wrocławska. W celu uzyskania obszarów nie tylko do siebie podobnych, ale również zachowujących ciągłość przestrzenną procedura taksonomii wrocławskiej została sprzężona z przestrzenną klasyfikacją właściwą (P a r y s e k, 1982). W ten sposób uzyskano możliwość porównania przestrzennej zgodności przebiegu granic regionów strefowych z weryfikowanymi barierami nieformalnymi (niewystępującymi już granicami historycznymi).

Wyznaczenie regionów węzłowych, głównie ze względu na bardzo ograniczone dane, zostanie przeprowadzone tylko dla jednego profilu czasowego. W tym przypadku narzędziem badawczym były metody oparte na teorii grafów (D o i, 1969; R a t a j c z a k, 1977; Z a g o ź d ż o n, 1977), wspomagane licznym materiałem kartograficznym. Część danych została pozyskana za pomocą metody ankietowej, która stanowiła podstawę analizy regionu w aspekcie społecznym.

Z uwagi na niewiele materiałów empirycznych materiał został uzupełniony na każdym etapie o dostępne wyniki badań znane z literatury.

W ostatnim, trzecim etapie sprawdzono społeczne odczucia ludności na temat badanego regionu. Istotne podejście społeczne stanowi drugie spojrzenie na kwestię integracji regionu w świetle wyobrażeń i odczuć ludzi w nim mieszkających. Jak już wspomniano, weryfikacji tej dokonano na podstawie badań ankietowych, opierając się na wywiadzie kwestionariuszowym. Badania przeprowadzone na próbie 1 141 losowo dobranych osób oddają społeczne odczucia, jeśli chodzi o identyfikację regionalną. Zgromadzone w ten sposób dane poddano obróbce statystycznej, co pozwoliło na lepszą charakterystykę wyników.

Część danych zaprezentowana w postaci kartodiagramów stanowi cenną informację przestrzenną.

Podobnie jak w przypadku aspektu ekonomicznego, informacje uzupełniono również o dostępne materiały z literatury.

W ten oto sposób kształtuje się przyjęta procedura badawcza. W tym miejscu podano tylko ogólne narzędzia analizy, natomiast informacje na temat konkretnie zastosowanych mierników, jak również algorytmy obliczeń — dla przejrzystości pracy — zamieszczono bezpośrednio w części empirycznej.

3.

Wybrane elementy analizy regionu stykowego

3.1. Rola i układ barier naturalnych

Środowisko geograficzne i jego elementy składowe są pierwotnymi czynnikami mającymi wpływ na niespójność regionu. Najistotniejsze wydają się bariery naturalne oraz ich przebieg. W niniejszym rozdziale przedstawiono zagadnienie zbieżności między barierami przestrzennymi występującymi na badanym obszarze a przebiegiem granic. Na podstawie takiego porównania można wnioskować, w jakim zakresie bariery przestrzenne decydują o przebiegu i układzie granic wygenerowanych przez człowieka. Ponadto możliwa jest ocena, jak określony typ bariery wpływa na trwałość granicy. Podstawowy materiał empiryczny stanowiły mapy topograficzne, na podstawie których wyselekcjonowano największe przeszkody przestrzenne.

Warunki fizyczno-geograficzne w znacznym stopniu determinują możliwości przemieszczania się, a więc oddziałują na stopień powiązań. Środowisko wywiera wpływ nie tylko na lokalizację szlaków, ale również na ich kierunek i przebieg (B e r e z o w s k i, 1979, s. 45). Spośród elementów środowiska geograficznego mających największy wpływ na komunikację lądową wymienić należy: podłoże skalne (strukturę, miąższość i odporność utworów), ukształtowanie pionowe powierzchni Ziemi (intensywność urzeźbienia, genezę i kształt form terenu, ich wysokość lub głębokość względną, rozprzestrzenienie i nachylenie ich zboczy), sieć hydrograficzną, klimat i szatę roślinną (H o r n i g, 1963, s. 10).

Szczegółnej uwadze poddano ocenę dwóch elementów, tj. **ukształtowanie powierzchni oraz sieć hydrograficzną**. Pierwszy z czynników decyduje o kosztach budowy dróg czy kolei, jak również wpływa na ich wydłużenie, co w konsekwencji, w połączeniu z trudniejszymi warunkami, podnosi koszty transportu (D z i a d e k, H o r n i g, 1983, s. 76, 77).

Województwo śląskie ma znacznie zróżnicowaną orografię terenu; najbardziej urozmaicony obszar występuje w badanej przez nas części południowej. Znajduje się tu najwyższy położony punkt całego województwa — szczyt Pilska (1557 m n.p.m.) w Beskidzie Żywieckim, a ponadto: pasma Beskidu Śląskiego z kulminacjami Skrzycznego (1257 m n.p.m.), Baraniej Góry (1220 m n.p.m.), Klimczoka (1117 m n.p.m.) i Szyndzielni (1026 m n.p.m.), jak również bardziej na wschód pasmo Beskidu Małego z Czuplem (933 m n.p.m.). Wzdłuż granicy polsko-czeskiej rozciąga się pasmo Czantorii (995 m n.p.m.) i Stożka (978 m n.p.m.), zaliczane również do Beskidu Śląskiego (K o n d r a c k i, 1994). Obszar Beskidu Śląskiego z przytoczonych powodów należy do szczególnie niekorzystnych z punktu widzenia komunikacji (H o r n i g, 1963, s. 12). Jedynie doliny Wisły, Białej i Olzy w większym stopniu nadają się do osadnictwa i komunikacji. Jeszcze większe deniwelacje terenu oraz wyższe wysokości bezwzględne występują w Beskidzie Żywieckim. Szlaki komunikacyjne koncentrują się wzdłuż biegu rzek Soły i Koszarawy. Jedynym miejscem dogodniejszym do rozwoju osadnictwa i transportu jest Kotlina Żywiecka. Od północy ograniczona jest ona Beskidem Małym, który rozcięty jest przełomem Soły, a także oddzielony od Beskidu Śląskiego Bramą Wilkowicką (410 m). Na obszarze tym występują znaczne deniwelacje terenu, sięgające na przedpolu północnym niemal 400 m (K o n d r a c k i, 1994, s. 248).

Bardziej na północ od wymienionych pasm górskich występuje Pogórze Śląskie o wysokości wahającej się w przedziale 300—400 m n.p.m. Teren ten opada w kierunku północnym do doliny Wisły i jest porozcinany dolinami o kierunku południkowym. Efektem takiego ukształtowania jest występowanie dosyć dużych przewyższeń, a nachylenie stoków nierzadko przekracza 10°, co jest uciążliwe dla transportu (H o r n i g, 1963, s. 12). Widać to doskonale na trasie Cieszyn — Skoczów — Bielsko-Biała.

Dalej na północ występuje Kotlina Oświęcimska, przez którą przepływa między innymi rzeka Wisła. Jest to obszar dobrze nawodniony, z którego wody w większości odprowadza Wisła, aczkolwiek zachodni fragment badanego obszaru (Zebrzydowice) leży już w dorzeczu Odry (Kotlina Ostrawska), (K o n d r a c k i, 1994, s. 229). Główne rzeki Równiny Pszczyńskiej, tj. Pszczynkę czy Korzenicę, cechuje układ równoleżnikowy; płyną one w kierunku wschodnim. W dolinach wymienionych rzek, głównie zaś w dolinie Wisły, jest wiele stawów, stąd często obszar ten nazywany jest *Żabim Krajem*. Jest to zlewnia bardzo podmokła, miejscami bagnista, co czyni ją mniej przydatną dla celów komunikacyjnych (H o r n i g, 1963, s. 14). Obszar ten stanowi piaszczystą równinę o wysokości 250—270 m n.p.m. Od 1956 r. istnieje zbiornik zaporowy na Wiśle, zwany Zbiornikiem Goczałkowickim, o powierzchni 32 km². Obiekt ten osiąga długość ok. 10 km, przy maksymalnej szerokości przekraczającej 3 km. Zachodnia część powiatu pszczyńskiego przechodzi łagodnie do Płaskowyżu Rybnickiego.

Reasumując zagadnienie warunków środowiska geograficznego, można powiedzieć, że nie są one zbyt korzystne. W części południowej badanego obszaru duże urzeźbienie terenu wyraźnie utrudnia transport. Z kolei fragment północny, o korzystnych parametrach orograficznych, jest stosunkowo podmokły, licznie pocięty ciekami, a także wykazuje dużą liczbę zbiorników wodnych. Poglądowo sytuację ukształtowania powierzchni przedstawiają dwa profile terenu — równoleżnikowy wzdłuż 50°05' szerokości geograficznej północnej i południkowy wzdłuż 19° długości geograficznej wschodniej (ryc. 6) oraz mapa przeglądowa (ryc. 7).

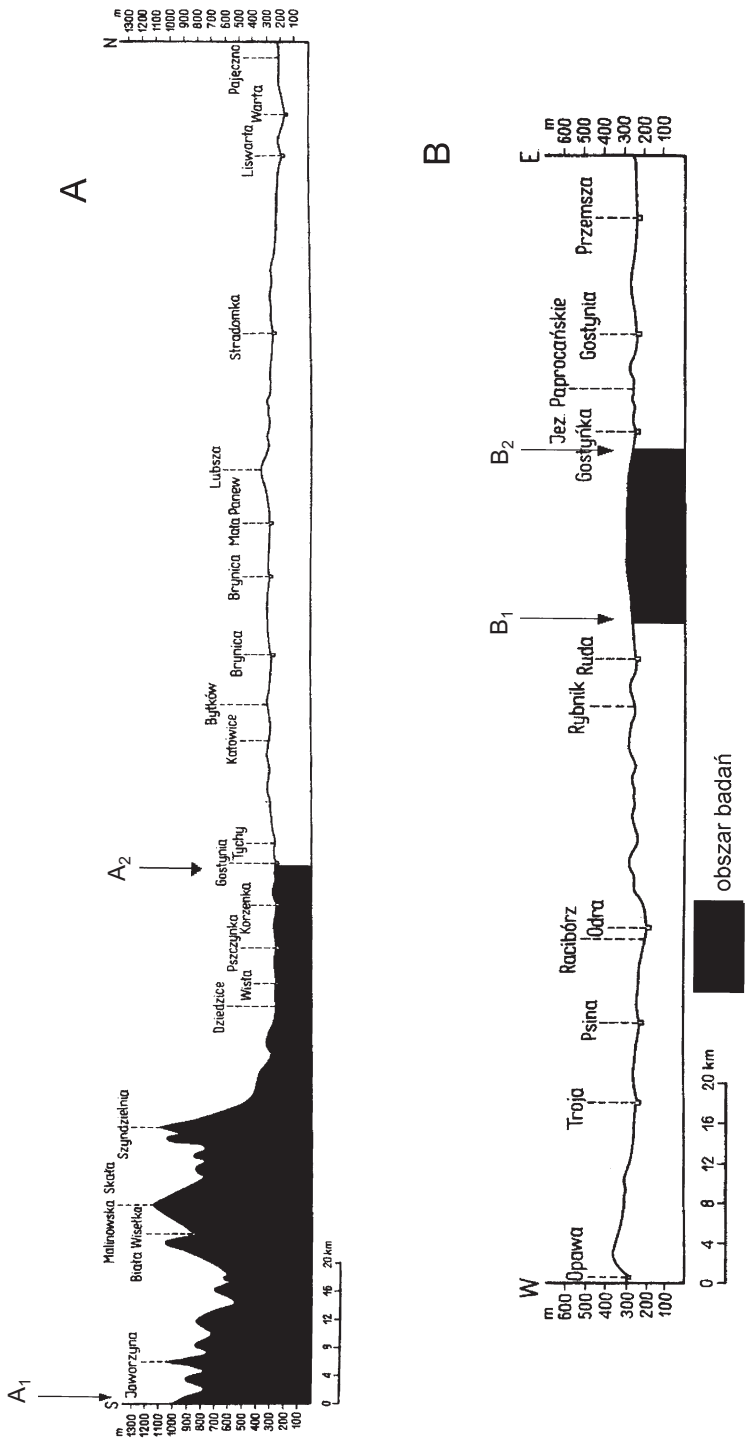
Identyfikacja barier może być również bardzo pomocna, szczególnie na etapie weryfikacji powiązań. Narzędziem badawczym pozwalającym ocenić znaczenie barier przestrzennych w ciągu dwóch badanych granic są metody analizy jednej zmiennej i mierniki do porównywania struktur.

Badając przenikalność granic, sprawdzono, w ilu miejscach dane linie zostały przecięte układem dróg oraz linii kolejowych. Ponadto przeanalizowano udziały przypadające na poszczególne typ granicy. Podobną procedurę zastosował między innymi J. P e t r y s z y n (1996) w analizie systemu komunikacyjnego po dwóch stronach rzeki Brynicy.

Linia graniczna dzieląca Śląsk Cieszyński od Górnego Śląska o długości 47,8 km biegła od granicy polsko-czeskiej w kierunku wschodnim aż do miejsca, w którym rzeka Biała wpada do Wisły (ryc. 7). Długość tej linii oszacowano, zakładając przebieg granicy wzdłuż obecnych granic gmin, przy czym od Strumienia pokrywała się ona z rzeką Wisłą. Na długości Zbiornika Goczałkowickiego przyjęto odległość liczoną w linii prostej od punktu, w którym Wisła wpada do zbiornika, aż po zaporę zamykającą Zbiornik od wschodu.

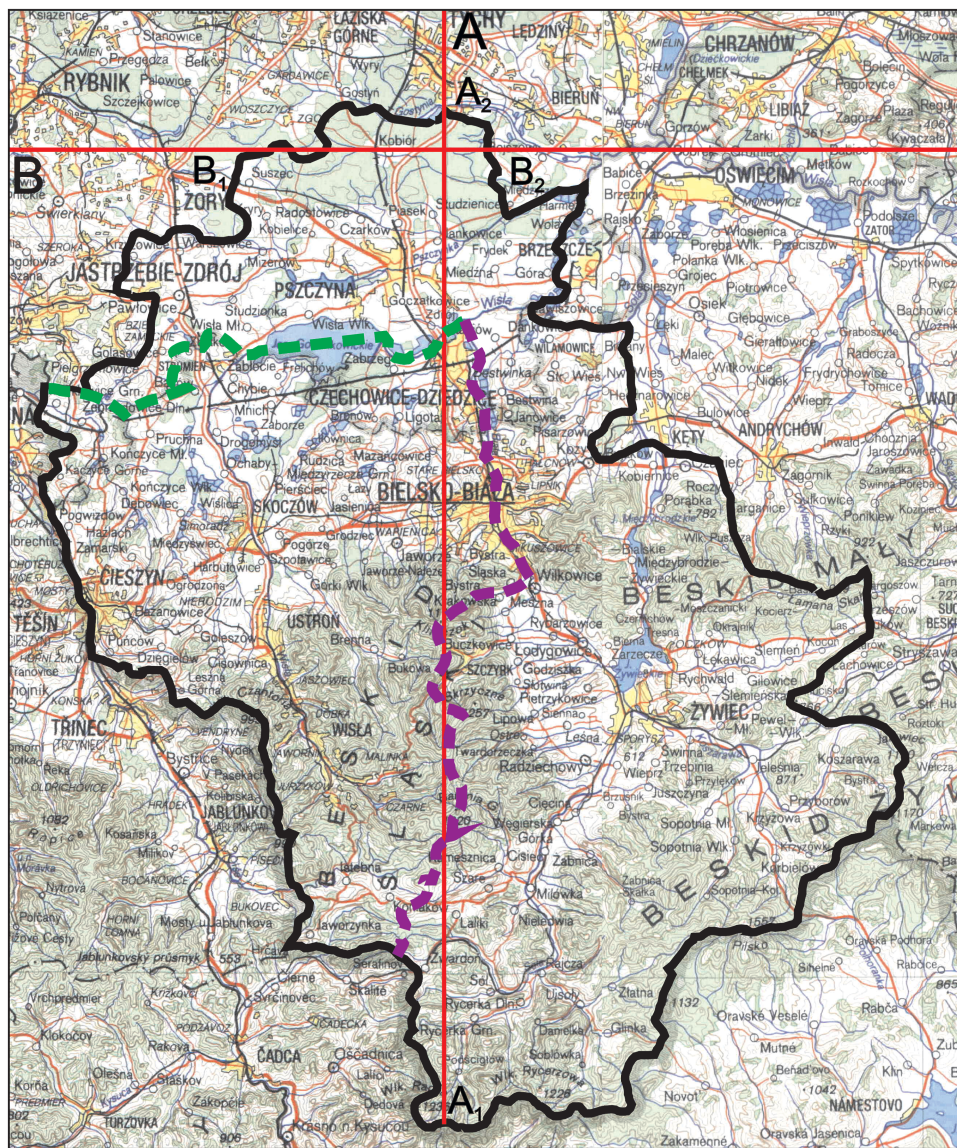
W ogromnej większości, tj. w 59%, przebieg tej granicy nie pokrywa się z żadną wyraźnie wyróżniającą się barierą przestrzenną. Wyłącznie w części wschodniej pojawia się linia rzeki Wisły oraz istotna przeszkoda dla komunikacji, jaką stanowi Zbiornik Goczałkowicki. Ten element krajobrazu powstał dopiero w 1956 r., zatem w przeszłości nie kształtował potencjalnych relacji przestrzennych. Występujące tu warunki terenowe były jednak mimo to niekorzystne, ze względu na podmokłość terenu w dolinie Wisły. Porównanie tych dwóch części wyraźnie wskazuje na hamującą rolę Wisły w liczbie połączeń komunikacyjnych, co dobrze wyraża średnia odległość między miejscami przecięcia granicy, która wynosi odpowiednio dla części zachodniej 1,4 km, w osi Wisły zaś aż 4,9 km. Ponadto znacznie wyższa ranga szlaków komunikacyjnych przenikających granicę w części wschodniej wskazuje, że tylko szlaki o znaczeniu regionalnym i krajowym przenikają tę przeszkodę. W przypadku braku wyraźnej bariery uwidacznia się przewaga szlaków o znaczeniu lokalnym (drogi gminne i powiatowe).

Z kolei badana granica między Śląskiem Cieszyńskim a Małopolską o długości 64,2 km pokrywa się wyraźnie z barierami przestrzennymi — początkowo

Ryc. 6. Profil rzeźby terenu Górnego Śląska wzdłuż południka 19° długości geograficznej wschodniej (A) i równoleżnika 50°05' szerokości geograficznej północnej (B) (opracowanie własne na podstawie A. Hornig (1963, s. 20, 21)):

A₁, A₂, B₁, B₂ — repery profilu na ryc. 7

Ryc. 7. Mapa przeglądowa badanego obszaru (opracowanie własne na podstawie Atlasu Rzeczpospolitej Polskiej. Warszawa, Główny Geodeta Kraju, 1993—1997, arkusz 12.5, 12.6i)

A, B — profil A, profil B według ryc. 6

A₁, A₂, B₁, B₂ — repery z profili badanego terenu według ryc. 6

(od północy) w postaci rzeki Białej, od Wilkowic w kierunku Szyndzielni rzeką Białką — po czym jej bieg zbiega się z grzbietem górskim (ryc. 7). W części południowej przebieg tej granicy policzono zgodnie z historycznymi granicami, które na nielicznych odcinkach nie pokrywają się z obecnymi granicami gmin (Istebnej i Milówki). Historyczna granica Śląska Cieszyńskiego biegła głównym grzbietem górskim, przy czym dzisiejsza granica między gminą Milówka a gminą Istebna w okolicach Przełęczy Koniakowskiej zbacza z głównego grzbietu. Linia ta ponownie zaczyna się pokrywać tuż przed granicą państwa.

W odniesieniu do dzisiejszego podziału administracyjnego na gminy można stwierdzić, że linia ta przebiega wewnątrz tych jednostek. Oprócz znanego przykładu Bielska-Białej, podobna sytuacja występuje w gminach Wilkowice i Milówka. Gmina Istebna leżąca w powiecie cieszyńskim obejmuje cały obszar historycznego Śląska Cieszyńskiego, a w niewielkim fragmencie nawet ziemie małopolskie.

Stwierdzono, że granica ta przecina się średnio z linią komunikacyjną co 2,6 km, przy czym na odcinku rzek Biała i Białka wielkość ta wynosi 1,6 km, we fragmencie grzbietu górskiego zaś tylko co 6 km. Szczególnie duża liczba przecięć granicy występuje na terenie Bielska-Białej, co wynika z dużej intensywności powiązań występujących w tym mieście oraz stosunkowo mało wymagającej przeszkody, jaką jest rzeka Biała. Z kolei drugi fragment granicy — biegnący grzbietem górskim — stanowi duże ograniczenie dla wszelkiej infrastruktury transportowej.

Tabela 6. Charakterystyka przenikalności dwóch badanych granic infrastrukturą transportową (opracowanie własne)

Cecha	Śląsk Cieszyński/ ziemia pszczyńska	Śląsk Cieszyński/ Małopolska
Długość granicy w km	47,8	64,2
Liczba przecięć siecią transportową	24	25
Liczba przecięć drogą główną	5	3
Liczba przecięć drogą powiatową	6	6
Liczba przecięć drogą gminną	10	11
Liczba przecięć koleją	3	3
Średni odstęp między punktami przecięcia granicy	2,0	2,6
Średni odstęp między punktami przecięcia granicy drogą główną	9,6	21,4
Średni odstęp między punktami przecięcia granicy drogą powiatową	8,0	10,7
Średni odstęp między punktami przecięcia granicy drogą gminną	4,8	5,8
Średni odstęp między punktami przecięcia granicy koleją	15,9	21,4

O odmienności obu granic świadczy wyraźnie różniąca się wielkość odchylenia standardowego odległości między punktami przecięcia, która wynosi dla granicy Śląska Cieszyńskiego i ziemi pszczyńskiej 2,5 km oraz 4,3 km w przypadku drugiej granicy. Wskazuje to na bardziej równomierne rozmieszczenie punktów przecięcia dla pierwszej granicy. Granica między Śląskiem a Małopolską miałaby jeszcze mniej punktów przecięcia, gdyby nie intensyfikacja połączeń wewnątrz Bielska-Białej.

Porównanie danych liczbowych obu badanych granic pozwala stwierdzić, że linia dzieląca Śląsk Cieszyński od Małopolski jest o wiele mniej przenikalna (tabela 6). Świadczy o tym zarówno większa odległość między kolejnymi liniami przecięcia ogółem, jak i dla poszczególnych rodzajów infrastruktury transportowej. W większym stopniu również pokrywa się ona z naturalnymi barierami.

3.2. Identyfikacja ekonomicznych elementów regionu stykowego

Najbardziej rozbudowanym etapem badań wyróżnia się krok drugi, weryfikujący ewentualną niespójność na polu gospodarczym. Zgodnie z założeniem występowania regionów strefowych i węzłowych, procedura będzie obejmować dwa etapy. Etap pierwszy to wyznaczenie kierunków ciążenia i powiązań, pozwalających na określenie zasięgów w kontekście granic historycznych. Z kolei etap drugi to weryfikacja stopnia podobieństwa obszarów, także w nawiązaniu do problemu stykowości badanego terenu.

Uzupełnieniem informacji — z punktu widzenia dwóch zasadniczych typów regionów — będzie analiza tempa zmian poszczególnych podobszarów. Dodatkowo zaprezentowano zasięg związków komunalnych i euroregionów występujących na tym terenie.

3.2.1. Analiza układów liniowych

Próbując wyznaczyć zasięgi regionów, ocenie poddano układ i przebieg poszczególnych typów infrastruktury transportowej, jak również rzeczywiste wielkości przemieszczeń dokonujących się tymi korytarzami.

Wyznaczenie regionów węzłowych, szczególnie ze względu na bardzo ograniczone dane, przedstawiono tylko dla danego, określonego czasu. Badania oparto na danych z lat 2000—2003, które stanowiły najaktualniejsze informacje

z poszczególnych dziedzin. Próbę określania układu komunikacyjnego województwa bielskiego zaprezentował J. J e m i o ł o (1984), natomiast znaczenie węzła transportowego Bielska-Białej badali G. C h o r ą ż y, M. K o z a n e c - k a i M. T r o c (1984).

Podstawę badań stanowiły liczne kartogramy, pozwalające określić natężenie powiązań. Część danych została pozyskana za pomocą metody ankietowej, która była podstawą analizy regionu w aspekcie społecznym.

Układ sieci komunikacyjnej południowej części województwa śląskiego. Przedmiotem tej części badań był obecny układ i przebieg dróg kołowych oraz linii kolejowych, pozwalający wyróżnić istotne węzły komunikacyjne pełniące funkcje regionotwórcze.

Za podstawę całego systemu dróg kołowych można uznać dwie trasy o przebiegu południkowym oraz jedną o przebiegu równoleżnikowym. Najważniejszym szlakiem jest droga o randze międzynarodowej E75 (krajowa droga nr 1), biorąca początek na północy Polski, w Porcie Północnym, a kończąca swój bieg na południu Europy, w Atenach. Na badanym odcinku jej przebieg jest początkowo południkowy, od gminy Kobiór na północy aż po Bielsko-Białą, po czym droga ta skręca na zachód i, biegnąc równoleżnikowo, kieruje się przez gminę Skoczów do przejścia granicznego w Cieszynie. W ostatnim czasie zmianie uległ przebieg drogi międzynarodowej E462, która obecnie prowadzi z Cieszyna przez Bielsko i dalej przez Pszczynę do autostrady A4 w kierunku Krakowa. Przed zmianą trasa ta wiodła z Bielska-Białej przez Kęty, Wadowice do Krakowa, teraz natomiast zastąpiła ją droga krajowa nr 52, stanowiąca najważniejszą oś równoleżnikową Podbeskidzia. Obecnie przebieg dróg E75 i E462 na wskazanym obszarze całkowicie się pokrywa. Drugą drogą relacji północ — południe jest droga szybkiego ruchu nr 81 z Katowic do Wisły. W interesującym nas fragmencie biegnie ona od Żor przez Strumień, Skoczów, Ustroń do Wisły. Zadaniem tej drogi było odciążenie trasy E75, szczególnie w okresie weekendowym, kiedy to natężenie ruchu jest największe.

Do innych istotnych dróg tego obszaru zaliczyć można szlaki na terenie powiatu pszczyńskiego, a także drogi biegnące na południe od linii Bielsko — Cieszyn. Z Bielska-Białej w kierunku południowym prowadzą dwie drogi — droga krajowa nr 94 do Żywca oraz droga nr 934 do Szczyrku i Wisły. Z kolei w Żywcu początek biorą drogi w kierunku Suchej Beskidzkiej, Kęt i najistotniejsza — w kierunku przejścia granicznego w Zwardoniu. Przed Zwardoniem, w miejscowości Laliki, od drogi nr 944 odchodzi trasa nr 943 w kierunku Istebnej i do przejścia w Jabłonnej. Natomiast w Istebnej drogi się rozchodzą — jedna stanowi dojazd do granicy, a druga — w kierunku Wisły (droga nr 941), ta z kolei łączy się z trasą nr 934 w Wiśle i zamyka tzw. pętlę beskidzką.

Na północy obszaru ważnym węzłem drogowym jest Pszczyna, w której oprócz wymienionych wcześniej dróg zbiegają się drogi z kierunku Żor, Strumienia, Pawłowic, Bierunia i Oświęcimia (tabela 7).

Tabela 7. Liczba dróg wychodzących z poszczególnych węzłów drogowych badanego obszaru (opracowanie własne)

Miejscowość	Liczba kierunków	Ranga dróg		
		międzynarodowe	krajowe główne	wojewódzkie
Pszczyna	7	2	1	4
Bielsko-Biała	5	2	4	1
Żywiec	5	0	1	4
Pawłowice	5	0	2	3
Skoczów	4	2	2	0
Cieszyn	3	2	2	1
Strumień	3	0	2	1
Kobiór	3	2	2	1
Wisła	3	0	1	2
Łękawica	3	0	0	3
Hażlach	3	0	0	3
Milówka	3	0	0	3
Istebna	3	0	0	3

Same odcinki dróg nie informują jednak o ich roli regionotwórczej, wymagana jest ponadto analiza natężenia powiązań. Faktyczne przejazdy poszczególnymi odcinkami dróg świadczą o znaczeniu danych szlaków. Największe natężenie przejazdów odnotowane na badanym terenie pokrywa się z drogą krajową nr 1, na odcinku od północy do Bielska-Białej. Maksimum przypada na fragment między Pszczyną a Czechowicami-Dziedzicami, gdzie w ciągu doby przejeżdża ponad 34 tys. pojazdów. Kolejne miejsce pod względem natężenia zajmują odcinki Pszczyna — Kobiór oraz Bielsko-Biała — Czechowice-Dziedzice. Taki rozkład natężenia ruchu wskazuje na dominację odcinka Bielsko-Biała — Katowice. Natężenie ruchu obniża się wyraźnie na odcinkach położonych na południe od Bielska-Białej.

Największe natężenie ruchu występuje na głównych drogach o znaczeniu krajowym i międzynarodowym. Na odcinku drogi E75 od Pszczyny przez Bielsko-Białą aż do Cieszyna łączne natężenie przekracza 20 tys. pojazdów na dobę.

Duży wpływ bariery orograficznej zaznacza się na górskich odcinkach dróg, tj. Szczyrk — Wisła przez Salmopol oraz Istebna — Milówka przez Przełęcz Koniakowską. Charakterystyczne, że obecny układ dróg przybiera bieg równoległy do przebiegu byłych granic, co jest widoczne zarówno na Żywiecczyźnie, jak i w powiecie pszczyńskim. Analogiczny układ występuje również wzdłuż granicy państwowej.

Linie kolejowe. Układ linii kolejowych w południowej części województwa śląskiego nawiązuje zarówno do przebiegu granic, jak i determinowany jest wa-

ciężenia w tym kierunku. Z kolei w części południowej widać wyraźny wpływ czynnika orograficznego, gdyż jedyna linia w kierunku południkowym przekracza granice w Zwardoniu. W części cieszyńskiej najbardziej wysunięta na południe linia dociera do miejscowości Wisła-Głębcze.

Można przyjąć, że najistotniejsze znaczenie dla kształtowania powiązań wewnątrzregionalnych mają pociągi osobowe. Natomiast pojawienie się na danej stacji pociągów o wyższej randze może świadczyć o większym znaczeniu takich punktów w systemie linii kolejowych. Ośrodki mające najliczniejszą grupę połączeń zarówno typu osobowego, jak i wyższego stanowią istotne węzły regionalne (tabela 8). Stacją kolejową, która wykazuje największą liczbę odjazdów na badanym obszarze, są Czechowice-Dziedzice. Konsekwentne analizowanie odjazdów ze wszystkich stacji pozwala na sumowanie liczby połączeń we wszystkich kierunkach, co daje informacje o łącznym natężeniu połączeń na wszystkich odcinkach.

Jeśli chodzi o liczbę odjeżdżających pociągów, najistotniejszym węzłem są Czechowice-Dziedzice, a w dalszej kolejności Pszczyna oraz Bielsko-Biała. Rola Czechowic-Dziedzic wynika przede wszystkim z faktu, że jest to stacja łącząca ruch na trasie tzw. Kolei Północnej z odcinkiem Katowice — Bielsko-Biała.

Natężenie ruchu jest największe w ciągu z Katowic przez Bielsko-Białą i dalej na południe. Na zachód od Bielska-Białej liczba połączeń wydatnie się zmniejsza, co można tłumaczyć małą atrakcyjnością tych połączeń ze względu na długość czasu podróży, która z Bielska-Białej do Cieszyna wynosi ponad godzinę.

Połączenia autobusowe liniami PPKS. Próba ustalenia natężenia powiązań między badanymi obszarami opiera się na wielu przesłankach. Bez wątpienia informacji takiej dostarcza zasięg połączeń komunikacją autobusową PPKS. Analizowana tu liczba połączeń dla poszczególnych miast wyznacza zasięgi kontaktów oraz różnicuje ich wagę. Ze względu na brak danych dotyczących liczby przewiezionych pasażerów możemy ocenić stopień powiązań wyłącznie na podstawie samej liczby kursów. W tej sytuacji można przyjąć, że liczba kursów jest pochodną liczby przewiezionych pasażerów, gdyż nierentowne odcinki zostałyby po prostu zlikwidowane. Innymi słowy, założono, że liczba kursów wynika wprost z liczby pasażerów faktycznie korzystających z tego środka transportu.

W tej sytuacji wyraźnie zaznacza się zasięg połączeń PPKS w obrębie własnego powiatu. Drugą zaobserwowaną prawidłowością jest rozłączność tras poszczególnych przedsiębiorstw, co wyraża się w braku nakładania się poszczególnych odcinków. Wyjątek w tym zakresie stanowią połączenia dalekobieżne.

Podstawą analizy były dane dotyczące rozkładu jazdy dla czterech przedsiębiorstw PPKS: z Bielska-Białej, Cieszyna, Pszczyny i Żywca. Zasięgi poszczególnych przedsiębiorstw wyraźnie domykają się w obrębie podobszarów podzie-

lonych dawnymi granicami. W większości domykają się one w ramach danego powiatu. W przypadku przedsiębiorstwa z Cieszyna i Żywca we wskazanych zasięgach mieściło się ponad 80% kursów. Elementu tego nie analizowano na przykładzie połączeń PPKS z Bielska-Białej, gdyż jak wiadomo miasto to łączy w sobie część śląską i małopolską.

W grupie połączeń z Bielska-Białej dominuje kierunek do badanej części małopolskiej (ponad 50% wszystkich połączeń), podczas gdy w kierunku Śląska Cieszyńskiego wyjeżdża niespełna 1/3 kursów. Ponadto stosunkowo liczne są połączenia z Krakowem (ok. 11%), gdy tymczasem dla kierunku Katowice udział ten wynosi zaledwie 1,6%. W kierunku południowo-wschodnim (Limanowa, Krynica, Nowy Sącz, Zakopane) udział wynosi 2,5%, w kierunku Rybnika i Jastrzębia-Zdroju zaś wyjeżdża 0,7% kursów. Należy podkreślić, że Bielsko-Biała posiada ogólnie największą liczbę połączeń, która sięga 550 na dobę.

Analiza ciążen ludności weryfikowana na podstawie badań ankietowych.

Identyfikacja ośrodków węzłowych regionów nastrocza wiele problemów ze względu na ograniczony zasób informacji o przestrzennych powiązaniach i interakcji między różnymi terenami. Próby określenia węzłów znane z literatury — między innymi R. Domański, 1970; Z. Rykiel, 1991b — nie są możliwe do zastosowania obecnie, a czynniki ważne kiedyś straciły swą rangę.

Bardzo pomocne w tej sytuacji są badania ankietowe, które pozwalają dotrzeć do podstawowego źródła informacji, a mianowicie do mieszkańców, i zapytać zarówno o ich przemieszczenia, jak i ich przyczyny. Podstawowym mankamentem metod ankietowych, przede wszystkim ze względów technicznych, jest ograniczona liczba respondentów, do której można dotrzeć. Niemniej jednak nawet niewielka próba pozwala na rozpoznanie sytuacji, szczególnie zaś wówczas, gdy grupa respondentów jest odpowiednio wyselekcjonowana.

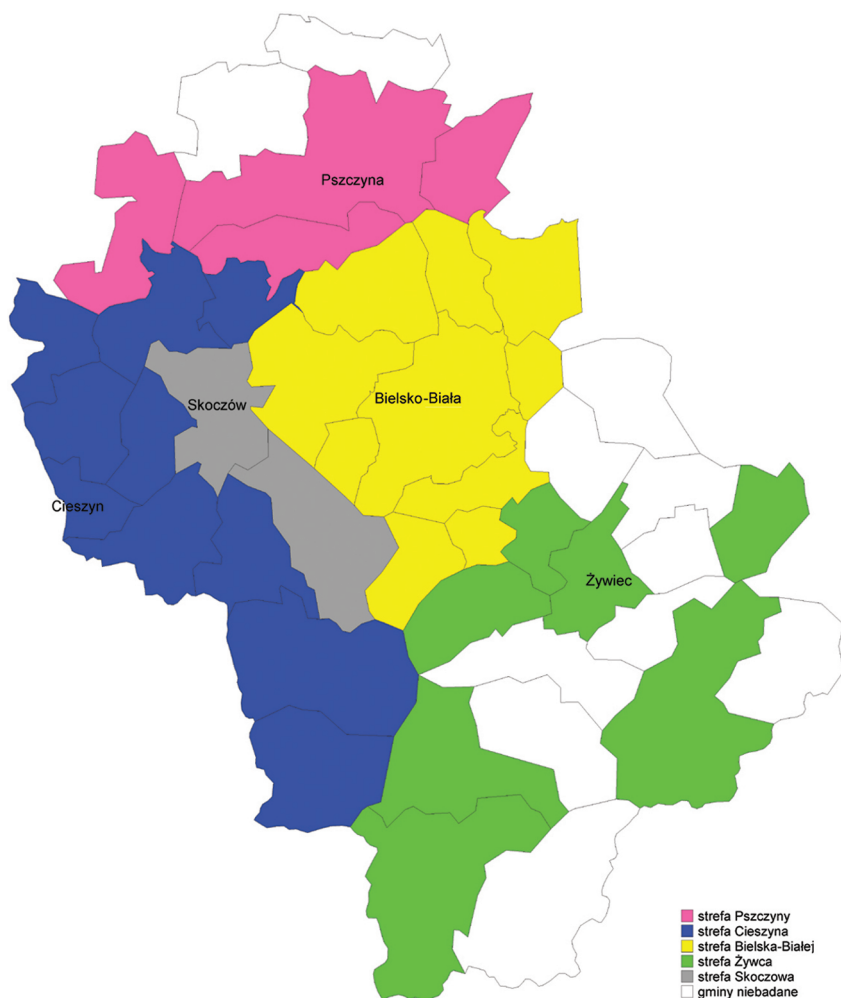
Próba określenia jednostek najistotniejszych w strukturze osadniczej obszaru — a zwłaszcza odszukanie zasięgów tych ośrodków — jest głównym zamysłem niniejszych rozważań. Podobnie jak w całej pracy, celem nie jest tu wyznaczenie zasięgów regionów, a jedynie zweryfikowanie ewentualnych załamów powiązań zgodnie z liniami badanych granic.

Przygotowana ankieta — stanowiąca podstawowe źródło informacji w zakresie regionu społecznego — posłużyła również jako narzędzie weryfikacji aktualnych powiązań. Wykorzystano tu odpowiedzi na pytania nr 18 i 20 z kwestionariusza ankiety, tj.:

- pytanie 18: Proszę powiedzieć, do jakiej miejscowości udaje się Pan/i najczęściej w celu załatwienia spraw, których nie można załatwić na miejscu, np.: większe zakupy, skorzystanie z usług medycznych, sprawy finansowe, wyjście do kina itp.?
- pytanie 20: Do jakich innych miejscowości wyjeżdża Pan/i również często w podobnych celach?

Wymienione pytania dotyczyły wyznaczenia zasięgu i kierunków przemieszczania się ludności związanych z zaspokajaniem życiowych potrzeb. Ostatnie pytanie pozwala zweryfikować zarówno kierunki takich przemieszczeń, jak i ich układ pod względem potencjalnej rangi. O ile w pytaniu 18. spektrum odpowiedzi było znacznie węższe, o tyle odpowiedzi na pytanie 20. wskazywały na szeroki wachlarz kierunków.

Obszar badań ankietowych koncentrował się głównie w miejscach centralnych danego powiatu oraz w pasie gmin przyległych do badanych granic. W konsekwencji takiego założenia najwięcej ankiet przeprowadzono z mieszkańcami powiatu bielskiego i cieszyńskiego.

Ryc. 8. Zasięg poszczególnych ośrodków wyznaczony na podstawie wskazania przez respondentów kierunków wyjazdów (opracowanie własne)

Rozkład wskazań wyjazdów, uzyskany w odpowiedzi na pierwsze postawione pytanie, pozwala wyróżnić strefy ciążenia poszczególnych miast powiatowych. Wyjazdy w celu załatwienia spraw, których nie można uregulować na miejscu, skupiają się dokładnie w granicach aktualnych powiatów (ryc. 8). Jedyny wyjątek stanowi tu gmina Skoczów w powiecie cieszyńskim, w której większość pytanym mieszkańców stwierdziła, że te kwestie załatwia również na miejscu. Skoczów stał się też podstawowym miejscem wyjazdów dla mieszkańców Brennej. Kierunek tego ciążenia wynika z bardzo prostej przyczyny, gdyż wszystkie drogi wylotowe z gminy Brenna kierują się właśnie do pobliskiego Skoczowa. Dzięki takiemu rozwiązaniu Skoczów nie tylko zaspokaja potrzeby mieszkańców, lecz również tworzy własny obszar obsługi.

W konsekwencji takiego układu ciążen przestrzennych można stwierdzić, że badany wpływ granic się potwierdza. Wyjątek stanowi powiat bielski, który dokładnie skupia się wokół Bielska-Białej, chłonąc całkowicie granicę na Białce. W części południowej, między powiatem cieszyńskim a żywieckim, linia ta znów zaczyna dzielić.

W pytaniu 20. respondenci wskazywali drugorzędne kierunki wyjazdów. W związku z tym, że pierwsze wskazania domykały się w obrębie powiatów, to odpowiedzi drugiego pytania znacznie wykraczały poza ten obszar i wskazywały ośrodki wyższego rzędu. Ważną informacją jest również odsetek wskazań wyjazdów domykających się w ramach danego powiatu.

Rozkład kierunków wyjazdów mieszkańców powiatu pszczyńskiego wykazuje symetrię. Oprócz głównych kierunków, tj. północnego (Katowice, Tychy) oraz południowego (Bielsko-Biała), zaznacza się również udział ruchu skierowany na zachód (Żory, Jastrzębie-Zdrój), a także na wschód, do województwa małopolskiego. Między gminami można także zauważyć spory rozdzwitek wskazań, wyraźnie nawiązujący do układu sieci komunikacyjnych. W efekcie takie gminy, jak Pszczyna czy Goczałkowice-Zdrój wykazują kierunki południkowe, a w gminach Pawłowice, Suszec i Miedźna dominuje ukierunkowanie równoleżnikowe. Z pewnością można zaobserwować mniejsze ciążenie w kierunku południowym, gdyż w ogóle nie pojawiło się wskazanie na powiat cieszyński. Występuje co prawda wyraźne ciążenie do Bielska-Białej, ale jest to oczywiste, chociażby z uwagi na bliskość, dogodne połączenie (droga szybkiego ruchu, PKP), jak również wielkość miasta. Po raz kolejny zaznacza się duży wpływ ROW-u na organizację życia społeczno-gospodarczego w zachodniej części powiatu pszczyńskiego. Wyniki badań wskazują ponadto, że 16% mieszkańców nie wyjeżdża w tego typu celach w ogóle poza granice powiatów.

Sytuacja powiatu cieszyńskiego wygląda nieco inaczej. Zdecydowanym litem kierunków ciążenia jest Bielsko-Biała, która skupia aż 35%. Kolejne linie grawitacji skierowane są na północ, odpowiednio do Katowic, Tychów czy Jastrzębia-Zdroju. Zastanawia także wskazanie Pszczyny, prawdopodobnie można to wyjaśnić tym, że miasto to leży na osi kierunku zmierzającego do Katowic.

W tym powiecie również silnie zaznaczył się wpływ miast ROW-u. Niewielki udział uzyskały natomiast wskazania na Kraków oraz Żywiec. Ciekawostką jest podanie kierunku ciężarów do Czech.

Najistotniejszym faktem w przypadku powiatu cieszyńskiego jest domknięcie wskazań kierunków wyjazdów w obrębie powiatu na poziomie aż 42%. Na sytuację tę wywarła zapewne wpływ mnogość ośrodków miejskich, gdyż mieszkańcy często wskazywali, oprócz Cieszyna, również Skoczów, Ustroń czy Wisłę.

Podstawowym kierunkiem ciężarów dla mieszkańców powiatu żywieckiego jest Bielsko-Biała, która skupia aż 48% wskazań. W pytaniu 18. wyraźnie dominuje Żywiec, w Bielsku-Białej zaś — zdaniem respondentów — można załatwić sprawy, których nie można rozwiązać na poziomie miasta powiatowego. Na miejscu drugim, z wyraźną różnicą, znalazły się Katowice (12%), a następnie Kraków i powiat cieszyński, odpowiednio po 6%. Na wskazanie powiatu cieszyńskiego składały się udziały takich miast, jak: Cieszyn, Wisła i Ustroń. Kolejne śladowe już grupy wskazań obejmują powiat pszczyński, ale także grupę powiatów z województwa małopolskiego (suski, nowotarski). Ogólnie można stwierdzić, że dominujący kierunek ciężarów obiera kierunek północny (Bielsko-Biała, Katowice), kierunki równoleżnikowe (wschodni i zachodni) zaś mają podobne udziały. Powiat żywiecki nie wykazuje ciężarów w kierunku ROW-u ani do sąsiednich państw. Łączny poziom wskazań zamykających się w obrębie powiatu wynosi 23%.

Dominującym kierunkiem wskazań powiatu bielskiego są Katowice (26%), następnie Bielsko-Biała, Cieszyn i Kraków. Struktura kierunków jest zróżnicowana, obejmując oprócz już wymienionych także obszary sąsiednie, takie jak powiat pszczyński czy oświęcimski. Położenie powiatu bielskiego na przecięciu szlaków komunikacyjnych ma również duży wpływ na taki rozkład kierunków. Równocześnie można zauważyć niewielki odsetek osób realizujących swe potrzeby na miejscu, w tym przypadku udział ten wyniósł 7%.

Dosyć podobna sytuacja ma miejsce w przypadku powiatu Bielsko-Biała, przy czym niespodziewanie pierwszym kierunkiem jest tu Kraków (34%), a dopiero na drugim miejscu Katowice (20%). Dysproporcja ta byłaby mniejsza, gdyby do kierunku górnośląskiego doliczyć także wskazania innych miast, jak: Tychy, Chorzów, Sosnowiec czy Zabrze. Charakterystyczne dla dużego miasta jest wskazanie jako kierunków wyjazdów dużych ośrodków miejskich, nawet znacznie oddalonych. Pojawiły się bowiem wskazania Poznania, Wrocławia, Warszawy, Gdańska czy Rzeszowa.

Zarówno w przypadku powiatu bielskiego, jak i Bielska-Białej kierunki ciężarów wyłamują się z kanonu podziałów historycznych. Zaznacza się co prawda dominacja kierunków północnych — co wynika z położenia w krajowym systemie osadniczym — ale występuje też wiele wskazań na powiat cieszyński czy żywiecki.

3.2.2. Społeczno-gospodarcza struktura obszaru — analiza podobieństwa

Niniejszy etap badań ma posłużyć do możliwie szerokiego, a zarazem obiektywnego porównania poszczególnych części badanych obszarów. Wszelkie prowadzone w tym rozdziale rozważania rozpatrują region w ujęciu strefowym.

Na podstawie szerokiego spektrum danych statystycznych dokonano oceny podobieństwa poszczególnych podobszarów. Podstawą społeczno-ekonomicznej oceny podobieństwa obszaru jest zastosowanie metody klasyfikacji przestrzennej oraz typologii przestrzennej grupującej obiekty najbardziej podobne pod względem wielu cech. Celem tych działań była weryfikacja przestrzennej zgodności lub niezgodności między badanymi podobszarami. Narzędziem analizy we wszystkich wymienionych procedurach była taksonomia wrocławska, jedna z najbardziej popularnych metod klasyfikacji przez grupowanie.

Zestaw wyjściowych wskaźników obejmował następujące cechy (dane z 2000 r.):

- gęstość zaludnienia,
- współczynnik przyrostu naturalnego,
- współczynnik salda migracji,
- odsetek pracujących w przemyśle,
- długość wodociągów na 1 km²,
- długość kanalizacji na 1 km²,
- długość gazociągów na 1 km²,
- zasoby mieszkaniowe w m² na 1 mieszkańca,
- przychodnie przypadające na 1 000 mieszkańców,
- apteki przypadające na 1 000 mieszkańców,
- odsetek lasów w powierzchni ogółem,
- podmioty gospodarcze na 1 000 mieszkańców,
- księgozbiór na 1 000 mieszkańców,
- dochody własne gmin w zł na 1 osobę,
- wydatki majątkowe gmin na 1 mieszkańca.

W pracy zamieszczono wyłącznie wyniki procedury badawczej, której twórcami byli K. Florek, J. Łukaszewicz, J. Perkal, H. Stainhaus, S. Zubrzycki (1951), a szczegółowy opis tych procedur przedstawili między innymi: Z. Chojnicki (1980), E. Nowak (1990), J. Paryszek (1982) oraz J. Runge (1992).

Przytoczony zestaw zastosowanych mierników jest odzwierciedleniem podejścia zaprezentowanego w rozdziale 2, w którym podjęto próbę grupowania mierników służących do analiz regionalnych. Zbiór ten zawiera cechy każdej grupy zamieszczonej w tabeli 4. Do poszczególnych grup możemy zaliczyć następującą liczbę cech: użytkowanie ziemi, rolnictwo (1); zainwestowanie tere-

nu (3); osadnictwo (1); ludność (2); doposażenie społeczne ludności (4); gospodarka (2); potencjał ekonomiczny (2).

Uwzględniając wymienione cechy, kierowano się zasadą doboru umożliwiającą reprezentowanie poszczególnych kategorii tematycznych. Ponadto zwracano uwagę, aby dane cechy prezentowały wartości względne, odniesione do dodatkowej skali, tj. na 1 km², na 1 mieszkańca itp. Zaletą takich mierników jest likwidacja niekorzystnych różnic wynikających z kontrastów w skali obiektów pod względem liczby ludności czy powierzchni. Z oczywistych względów przytoczona lista została ograniczona do cech dostępnych w materiałach źródłowych.

Interesujące informacje wynikają również z zestawienia ilorazów z modelu średnich arytmetycznych, które umożliwiają szczegółową charakterystykę grup, ze wskazaniem cech, które w szczególności wpłynęły na odmienność poszczególnych klas.

Analiza podobieństwa obszarów — właściwa klasyfikacja przestrzenna.

We właściwej klasyfikacji przestrzennej badana grupa 44 gmin tworzy 8 klas przestrzennych (ryc. 9). Procedura ta wskazuje grupy gmin połączone według największego podobieństwa (najmniejszej odległości taksonomicznej), przy założeniu, że uwzględnia się bezpośrednie sąsiedztwo jednostek terytorialnych (P a r y s e k, 1982).

W pracy zastosowano jeden z najprostszych algorytmów na obliczenie odległości taksonomicznej, wyrażony wzorem (R u n g e, 1992, s. 44):

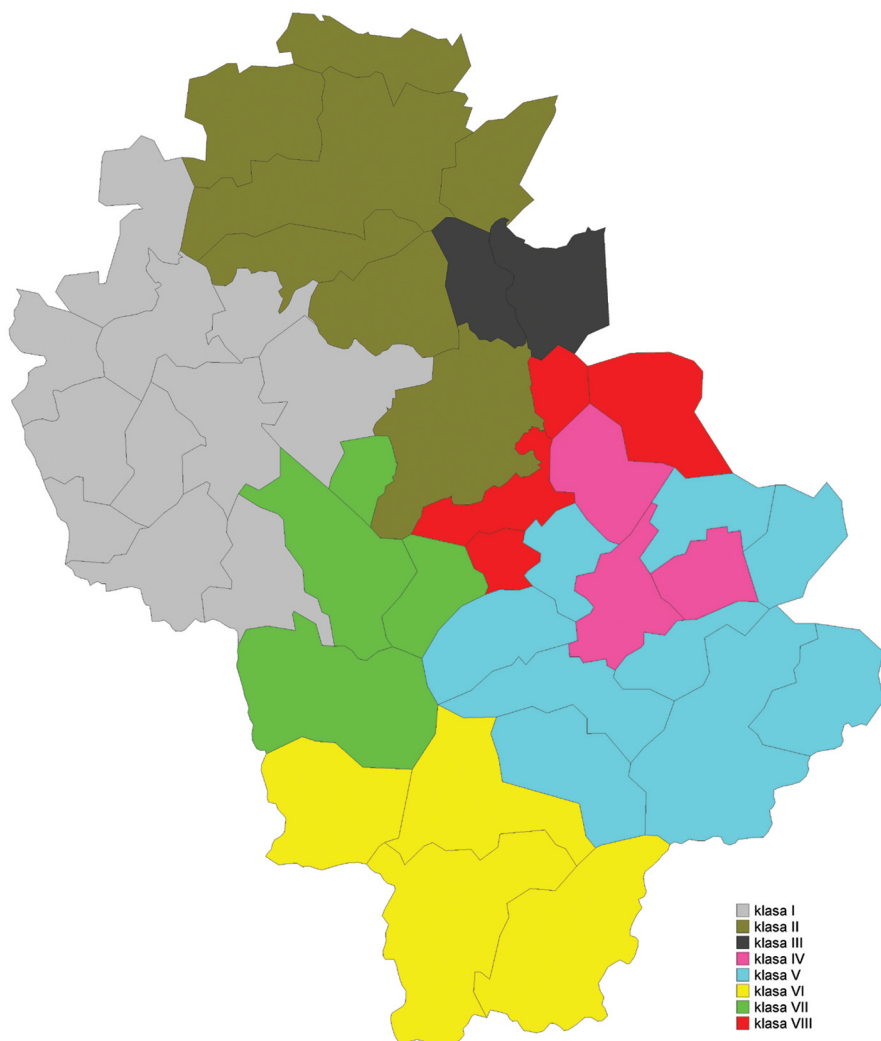
$$d_{ij} = \sum_{i=1}^n |x_{ik} - x_{jk}|,$$

gdzie:

- d_{ij} — odległość taksonomiczna między obiektem i i j ,
- n — cechy,
- i, j — numeracja wierszy,
- x_k — element w macierzy.

Na najliczniejszą klasę składa się 11 jednostek, a najmniejsza zawiera 2 gminy. Największą grupę stanowią gminy z terenu powiatu cieszyńskiego, włącznie z Pawłowicami należącymi do powiatu pszczyńskiego. Grupę tę cechują wysokie zainwestowanie terenu, wyrażające się długością gazociągów i wodociągów na 1 km², oraz ponadprzeciętne zasoby mieszkaniowe. Równocześnie gminy te wykazują niższe wielkości przyrostu naturalnego, salda migracji oraz mniejszy odsetek lasów w powierzchni ogółem.

Południkowy układ ma klasa obiektów, w skład której wchodzi między innymi: Bielsko-Biała, Czechowice-Dziedzice oraz Pszczyna. Podstawowe podobieństwo występujące między tymi gminami wynika z miejskiego charakteru tych jednostek. Pozostałe gminy powiatu pszczyńskiego wykazują największe

Ryc. 9. Klasy przestrzenne wyróżnione na podstawie właściwej klasyfikacji przestrzennej — regionalizacja (opracowanie własne)

podobieństwo do miasta powiatowego, co pozwala utworzyć taką właśnie grupę. Charakterystyka tej klasy jest podobna do grupy pierwszej, w której również dominuje wysoka gęstość zaludnienia oraz parametry infrastrukturalne przy niskim przyroście naturalnym, niskim odsetku lasów w powierzchni oraz małych zasobach mieszkaniowych na 1 mieszkańca.

W części południowej można wyróżnić kilka zespołów gmin podobnych, które tworzą pewną mozaikę obiektów. Układ tych klas ma charakter raczej równoleżnikowy. Na południe od Bielska-Białej wyłonił się pas 4 gmin wchodzących w skład powiatu bielskiego. Gminy te mają — podobnie jak te,

które znajdują się w klasie z Bielskiem — wysoki poziom zainwestowania (wodociągi, gazociągi), a także w przeciwieństwie do wymienionych korzystniejszy bilans migracyjny. Poniżej średniej kształtują się dochody na 1 mieszkańca, księgozbiór, a przede wszystkim przyrost naturalny. Statystyka ta może wskazywać, że te podmiejskie gminy są atrakcyjne pod względem uposażenia, a tym samym stały się interesującym miejscem osiedlenia się. W efekcie wykazują korzystny bilans migracyjny, a równocześnie bardzo niski w stosunku do badanej grupy przyrost naturalny, który jest efektem „importu” miejskiego stylu życia.

Dalej na południe pojawia się trzecia liczna grupa gmin, położona w Kotlinie Żywieckiej, wraz z Żywcem. Obszar ten wykazuje ponadprzeciętną gęstość zaludnienia, korzystne proporcje liczby mieszkańców do liczby aptek, ale przede wszystkim wysoki przyrost naturalny. Poniżej wartości średniej plasują się niemal wszystkie wskaźniki infrastrukturalne. W otoczeniu tej grupy znajduje się kolejna klasa, która obejmuje 9 gmin powiatu żywieckiego. Między tymi grupami zachodzi wyraźne podobieństwo, gdyż wykazują one szczególne braki dokładnie tych samych elementów, przy czym w klasie 5. braki są znacznie głębsze. Gminy tej grupy wyróżnia ponadprzeciętny przyrost naturalny oraz wysoki odsetek lasów. Warto podkreślić, że wszystkie pozostałe wskaźniki charakteryzują wielkości ilorazu poniżej jedności, co świadczy o wartościach poniżej średniej.

Na samym południu wyróżnia się grupa czterech gmin przygranicznych, w skład której wchodzi także Istebna należąca do powiatu cieszyńskiego. Grupa ta jest podobna do wcześniej opisanej klasy, gdyż również prezentuje niski poziom zainwestowania terenu. Niektóre z badanych cech przyjmują tam nawet wartości bardziej skrajne, np. bardzo słabo rozwinięta sieć wodociągów w stosunku do powierzchni gminy (całkowity brak kanalizacji). Co ciekawe, w grupie tej na ponadprzeciętnym poziomie plasuje się liczba aptek oraz wydatki gmin na 1 mieszkańca. Cała Żywiecczyzna wyraźnie wykazuje ponadprzeciętny przyrost naturalny.

Kolejną grupę gmin leżących w różnych powiatach tworzą: Wisła, Brenna, Szczyrk i Jaworze. Obszar ten jest na swój sposób oryginalny, gdyż cechuje go dodatni współczynnik migracji, dodatni odsetek lasów oraz duża liczba podmiotów gospodarczych, a do minusów wymienionych gmin należą: mała długość wodociągów, niski przyrost naturalny oraz mała gęstość zaludnienia. Grupa ta w pewnym stopniu podobna jest do klasy 8. Wybitnie wysoka nadreprezentacja podmiotów gospodarczych jest przejawem turystycznej funkcji, jaką pełnią tu szczególnie Wisła i Szczyrk.

Ostatnia już klasa, skupiająca gminy Wilamowice i Bestwina, jest wyraźnie odmienna od pozostałych. Jej atutem są: długość gazociągów, liczba przychodni na 1 000 mieszkańców oraz księgozbiór. Cechują ją również: niski przyrost naturalny, mała długość kanalizacji oraz niski udział lasów w powierzchni ogółem.

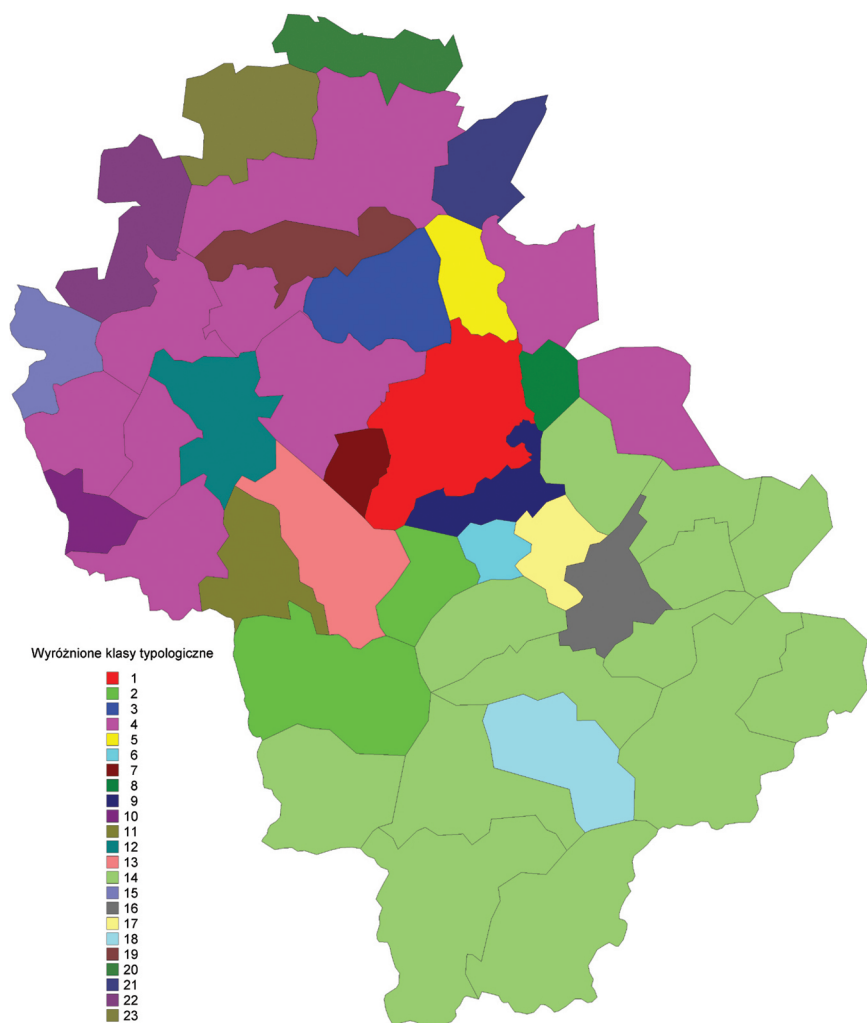
Uwzględniając wcześniejsze spostrzeżenia, należy się zastanowić, w jaki sposób powstały układ regionalizacji nawiązuje do byłych podziałów. Można stwierdzić, że wyraźnie zaakcentowała się grupa gmin powiatu cieszyńskiego, do której jeszcze dołączyła gmina Pawłowice. Przypadek tej gminy łamie dokładny układ byłych podziałów. Nietypowo wyróżnia się również pas połączonych w jedną klasę gmin od Bielska-Białej do Pszczyny, który burzy dawniejsze podziały. Grupa ta jest wyrazem aktualnie zachodzących procesów i kształtującej się południkowo osi rozwoju.

Znacznie większa zgodność zaznacza się na granicy Śląsk Cieszyński — Małopolska. Przykład Bestwiny oraz gmin okalających od południa Bielsko-Białą, a także wyraźnie wyróżniona Żywiecczyzna wskazują na zgodność z byłymi podziałami. Oczywiście, i tu doszło do pewnych „wyłomów”, których przykładem jest Szczyrk, łączący się z gminami Śląska Cieszyńskiego, czy Istebna, wykazująca podobieństwo z częścią małopolską. Należy podkreślić, że wyróżniająca się część wschodnia (Małopolska) nie stanowi tu zwartego monolitu, a składa się z kilku mniejszych grup. W ramach tego kompleksu dobrze wyróżniają się gminy powiatu żywieckiego.

Analiza podobieństwa obszarów — typologia przestrzenna. Drugą zastosowaną procedurą jest typologia przestrzenna. Metoda ta, w przeciwieństwie do regionalizacji, łączy obiekty do siebie najbardziej podobne, nie uwzględniając przy tym ich sąsiedztwa. W rezultacie uzyskany obraz przedstawia co prawda klasy obiektów najbardziej podobnych, niemniej jednak brak warunku ciągłości przestrzennej powoduje, że obiekty te mogą być rozrzucone w przestrzeni. W efekcie możliwy jest układ, w którym liczba klas przestrzennych przewyższy liczbę klas typologicznych. Do podziału dendrytu i wyróżnienia klas typologicznych zastosowano średnie kryterium Hellwiga. Niewątpliwym mankamentem tego rozwiązania jest zbyt duża liczba wyróżnionych klas, których wydzielono aż 23, przy czym w tym gronie aż 20 grup stanowią zbiory jednoelementowe (ryc. 10). Alternatywne zastosowanie kryterium słabego lub ostrego również nie poprawiło tego stanu.

Taki układ może świadczyć o znacznych różnicach między elementami tworzącymi oddzielne grupy, a równocześnie o niewielkich różnicach w ramach wyróżnionych klas. Twierdzenie takie można uzasadnić, gdyż wartości odległości taksonomicznych obiektów, które łączyły w sobie wiele obiektów, wydatnie zaniżyły wartość średniej odległości, która z kolei skutecznie podzieliła pozostałe obiekty. Niemniej jednak i tu można doszukać się pewnych prawidłowości przestrzennych.

Najważniejszym spostrzeżeniem jest — jak się wydaje — wyraźne wyróżnienie gmin powiatu żywieckiego. Praktycznie cały powiat, z wyłączeniem Żywca, Łodygowic i gminy Radziechowy-Wieprz, to jedna zwarta grupa, do której dołączyła także Istebna. Ponadto można tu zauważyć pewną zbieżność układu gmin w porównaniu z efektem regionalizacji. Większość cech w przy-

Ryc. 10. Klasy typologiczne wyodrębnione w wyniku podziału dendrytu według kryterium średniego Hellwiga (opracowanie własne)

padku tej grupy ma wartości mniejsze od średniej. Jedynie dwa wskaźniki charakteryzują wartości wyższe od średniej. Są to cechy wyrażające wielkości przyrostu naturalnego oraz lesistość obszaru. Z kolei wyjątkowo niskie jest zainwestowanie terenu, wyrażone długością wodociągów, kanalizacji i gazociągów na 1 km².

Druga liczna grupa skupia w sobie gminy powiatu cieszyńskiego, bielskiego oraz pszczyńskiego, ale — co ważne — nie tworzą one zwartego przestrzennie zespołu. W tej 9-elementowej klasie czwartej są dwie gminy miejsko-wiejskie, tzn. Pszczyzna i Strumień. Prawdopodobnie miejsko-wiejski charakter dwóch

wcześniej wymienionych gmin zdecydował o ich przynależności do tej grupy, gdyż nie znalazła się w niej żadna gmina miejska. W tym przypadku cechami wyróżniającymi, wyrażającymi nadreprezentację, są długość gazociągów i wodociągów, a także liczba zatrudnionych w przemyśle. Poniżej wartości średniej mieszczą się cechy wyrażające przyrost naturalny, lesistość obszaru oraz długość kanalizacji na 1 km². Nasuwa się zatem wniosek, że te dwie wieloelementowe grupy cechują przeciwstawne warunki.

Ostatnia wieloelementowa grupa łączy w sobie gminy Wisła i Szczyrk. Te dwie miejskie gminy, mające podobne usytuowanie, a leżące po przeciwnych stronach grzbietu górskiego, stanowią parę najbardziej do siebie podobnych obiektów na całym badanym obszarze. Ponadto są to podobnej rangi ośrodki turystyki, specjalizujące się w tym kierunku. Gminy te wyróżniają się dużą lesistością, wysokim wskaźnikiem podmiotów gospodarczych na 1 000 mieszkańców, a także wyższą liczbą aptek przypadających na 1 000 mieszkańców. Potwierdza się także niskie zainwestowanie terenu, a przede wszystkim bardzo niski współczynnik przyrostu naturalnego.

Pozostałą grupę samodzielnych obiektów cechują indywidualne walory w każdym z przypadków. Wielkości ilorazów przekraczające jeden są charakterystyczne przede wszystkim dla Bielska-Białej, miejscowości, która jest specyficznym obiektem na tym terenie zarówno pod względem zainwestowania terenu, jak i gęstości zaludnienia. Typowe są tu również małe wartości przyrostu naturalnego oraz salda migracji, a także mała lesistość terenu.

Pewne podobieństwo cechuje trzy klasy: Cieszyn (10), Żywiec (16), Wilkowice (6), które wyróżnia większa gęstość zaludnienia, wyższe zainwestowanie terenu, a na drugiej osi — niski przyrost naturalny i saldo migracji.

Jak potwierdza model średnich arytmetycznych, najmniejsze znaczenie dla różnicowania badanych gmin miały następujące cechy: zasoby mieszkaniowe w m² na 1 mieszkańca, księgozbiór na 1 000 mieszkańców, dochody własne gmin w zł na 1 osobę. Odpowiednie największe znaczenie w grupie mierników mają: długość wodociągów na 1 km², długość kanalizacji na 1 km², współczynnik przyrostu naturalnego, współczynnik salda migracji, a także odsetek lasów w powierzchni ogółem.

W kontekście weryfikacji badanych granic utworzona mozaika klas w niewielkim stopniu nawiązuje do przebiegu dawnych rozgraniczeń. Prawdą jest, że wyróżnia się wyraźnie Żywiecczyzna, ale obejmuje ona także Istebną, a ponadto część małopolska w północnym fragmencie również wykazuje wewnętrzne odmienności. Z kolei występuje szeroka klasa 4., obejmująca tereny położone po wszystkich stronach dawnych granic. Podsumowując takie ułożenie grup względem granic, jak i silne zróżnicowanie obiektów w ramach trzech podstref, można stwierdzić, że obecne podobieństwo obiektów nie jest zgodne z badanymi granicami. Wydaje się także, że mniejsze znaczenie ma linia dzieląca Śląsk Cieszyński od ziemi pszczyńskiej.

3.3. Społeczny wymiar stykowości obszaru

Ostatni etap identyfikacji elementów stykowości badanego obszaru osadzony jest w wymiarze społecznym regionu. Podejście społeczne stanowi drugie po gospodarczym spojrzenie na kwestię integracji regionu. Pozwala ono identyfikować zasięg regionów w świetle wyobrażeń i odczuć ludzi tam mieszkających, jak również nastawienie ludności do badanego regionu oraz obszarów sąsiednich.

Podstawą analizy były opinie i wyobrażenia mieszkańców zainteresowanego terenu w sprawie nazw i zasięgu regionu, które zostały pozyskane w trakcie badań terenowych prowadzonych metodą ankietową. Zastosowanym narzędziem badawczym był w tym przypadku wywiad kwestionariuszowy. Przeprowadzono badania na próbie 1 141 losowo dobranych osób.

Przeprowadzone za pomocą metody ankietowej badania świadomości regionalnej mieszkańców mają fragmentaryczne odniesienia w literaturze. Zagadnienie to, jeśli chodzi o część Śląska Cieszyńskiego, było już przedmiotem zainteresowań B. Domańskiego, G. Prawelskiej-Skrzypek (1997), natomiast w zakresie całego województwa bielskiego szczególnie cenna jest praca A. Matykowski (1997). Przeprowadzone badania wykazują najszerszy zasięg terytorialny, pozwalający na porównanie odczuć ludzi w trzech historycznych podobszarach. Zagadnienia tożsamości regionalnej na Zaolziu oraz na pograniczu polsko-czeskim prezentowali również: U. Kaczmarek (1997), J. Kańok, T. Siwek (2001), H. Rusek, L. Werpachowski (1997), T. Siwek (1997). W literaturze wiele uwagi poświęcono także problematyce miast podzielonych, w tym Cieszyna i Czeskiego Cieszyna (Zenderowski, 2002), czy roli położenia przygranicznego w rozwoju miast (Ciolek, 2003; Dziemianowicz, Herbst, 2002; Krzysztofik, 2003b; Śmętkowski, 2002). Można też przytoczyć badania dotyczące świadomości mieszkańców takich nowych form organizacji przestrzennej, jak euroregiony (Kłossowski, 2003b).

Badania ankietowe prowadzono w wielu punktach regionu, proporcjonalnie do liczby zamieszkującej go ludności. Łącznie przepytano mieszkańców w 33 gminach, stanowiących reprezentację wszystkich badanych powiatów. Z uwagi na położenie szczególnie kompleksowo zostały potraktowane powiaty cieszyński i bielski, w powiecie żywieckim i pszczyńskim zaś prowadzono badania tylko w wybranych gminach. Za priorytetowe uznano badania w gminach położonych wzdłuż badanych granic, gdyż stanowiły one repery poszczególnych podobszarów. Badania miały zatem dostarczyć istotnych informacji z zakresu zmian (różnic) w świadomości regionalnej mieszkańców po przeciwnych stronach granic.

Grupa respondentów obejmowała 1 141 osób, w tym 618 kobiet i 523 mężczyzn. Wyróżniono dziesięć kategorii wieku o interwale 5 lat (z wyjątkiem

przedziału pierwszego i ostatniego). Najliczniej reprezentowane były osoby w wieku od 20 lat do 24 lat, które stanowiły 16% respondentów. Pytania dotyczyły również wykształcenia respondentów. Wynika z nich, że wśród pytaných osób dominowały te z wykształceniem średnim — 46%, na drugim miejscu uplasowały się osoby z wykształceniem zawodowym — 30%, udział osób z wykształceniem podstawowym i wyższym zaś był równy i wynosił odpowiednio 12%. Najwyższy odsetek osób z wyższym wykształceniem wśród badanej grupy respondentów charakteryzował powiat Bielsko-Biała (16%).

Podstawą badania prowadzonego w formie wywiadu kwestionariuszowego była ankieta zawierająca 26 pytań, z czego 5 stanowiła tzw. metryczka respondenta. Większość pytań miała charakter zamknięty, a pozostałe wymagały krótkiej, zwięzłej odpowiedzi respondenta dotyczącej nazw regionu, miejsca zamieszkania, pracy czy nauki.

Formularz ankiety jest rozwiązaniem autorskim, aczkolwiek zamieszczone w nim pytania opierają się na dorobku wielu autorów prowadzących badania świadomości regionalnej. Skorzystano w tym względzie między innymi z doświadczeń takich badaczy, jak: B. Domański, G. Praweńska-Skrzypek (1997), A. Matczak (1997), R. Matykowski (1996, 1997) czy Z. Rykiel (1991b).

Szczególnie cenną informacją pozyskaną w trakcie przeprowadzonych badań są nazwy regionu, z którymi utożsamiają się mieszkańcy. Temu zagadnieniu poświęcono pytanie 11. oraz 22., celowo lokalizując je w dwóch różnych miejscach kwestionariusza. W pytaniu 11. o treści: „jaką nazwą historyczną lub administracyjną określiliby Pan/i region, w którym mieszka”, oczekiwano na jedną spontaniczną odpowiedź respondenta. W miejscu tym odnotowano pierwszą skojarzoną nazwę podaną przez pytaną osobę. Z kolei w pytaniu 22., o treści: „do jakich innych regionów zakwalifikowałby Pan/i teren, na którym mieszka”, respondent miał podane różne warianty odpowiedzi, z których mógł wybrać więcej niż jedną. Układ taki umożliwia ocenę stopnia ugruntowania konkretnej nazwy w sytuacji, gdy respondent w obu pytaniach odpowiadał tak samo. Ta podwójna weryfikacja pozwala uzyskać pełną informację z zakresu nazewnictwa regionu. Ponadto wyniki pytania 11. są bardziej zróżnicowane, gdy tymczasem pytanie 22. dostarcza bardziej ustrukturyzowanych odpowiedzi, podanych do wyboru we wskazanym pytaniu.

Kwestie nazw wspomagają pytania 12. i 26., w których oczekiwano odpowiedzi na temat zasięgu regionów oraz przebiegu granic. Kwestionariusz zawiera mapkę, respondenci więc nie tylko mogli opisać przebieg granic, ale również zaznaczyć je na mapie.

Kolejne bloki tematyczne dotyczyły kwestii związanych z danym regionem i obszarami sąsiednimi. Odpowiednio pytania od 13. do 17. pozwalały respondentom na ocenę własnego terenu, zarówno pod względem możliwości i poziomu rozwoju, jak i wyróżnienia elementów charakterystycznych. Pytania te

umożliwiają ocenę stopnia przywiązania do regionu oraz identyfikowanie podstaw jego wyróżnienia. Szczególnym testem „przywiązania do regionu” jest pozycja 17., w której pytano o możliwość opuszczenia na stałe tego miejsca.

Kolejna grupa pytań (od 18. do 20.) dotyczy kierunków najczęstszych wyjazdów ludności; pozwala określić strefę ciążenia, dającą podstawę do wyróżnienia zasięgu regionów węzłowych.

Badanie wyobrażeń ludności o obszarach sąsiednich obejmuje pytania 21. i od 23. do 25. Pytano w nich o znajomość innych obszarów, ocenę poziomu rozwoju gospodarczego oraz sympatie w stosunku do ludzi z pobliskich, sąsiadujących z nimi terenów. Ta grupa pytań pozwala zweryfikować przestrzenne wyobrażenia o obszarach sąsiednich, konkretyzuje kwestię sympatii i znajomości otaczających terenów. Można przyjąć, że obszary lepiej znane respondentom, a przy tym darzone przez nich sympatią, świadczą o pewnym powiązaniu z rodzinnym regionem. Wskazanie przez mieszkańców, przez siebie nawzajem, dwóch obszarów jako nieznanych sugeruje występowanie mentalnej bariery dzielącej te tereny. Należy dodać, że kwestionariusz ankiety był modyfikowany w zależności od powiatu, w którym prowadzono badania. Zmianie ulegała, z oczywistych względów, grupa sąsiednich obszarów.

W założeniach metodycznych przyjęto, że populację generalną stanowi dorosła ludność badanego obszaru. Łącznie w 2000 r. obszar ten zamieszkiwało 751,2 tys. mieszkańców, z czego ludność w wieku produkcyjnym i poprodukcyjnym liczyła 564,9 tys. osób. Badania prowadzone na próbie 1 141 osób stanowiły 0,2% całej populacji. Warunkiem przeprowadzenia wywiadu z daną osobą było jej zamieszkiwanie na terenie jednej z badanych gmin. Był to jedyny wyznacznik wyboru respondentów, gdyż uznano, że każda osoba ma własną świadomość regionalną i nie musi spełniać dodatkowych kryteriów. Oczywiście, przyjęta próba była zróżnicowana proporcjonalnie pod względem struktury płci, wieku i wykształcenia.

Należy również zasygnalizować, że wyniki badań w układzie przestrzennym grupowane są według dwóch schematów. Pierwszy z nich opiera się na aktualnym podziale administracyjnym kraju na powiaty, a drugi wynika z zasięgu trzech historycznych jednostek wyróżnionych już na wstępie pracy. Takie rozwiązanie umożliwia uchwycenie zgodności i przeciwieństw między wynikami uzyskanymi dla tych dwóch układów przestrzennych. Efekt ten jest także rezultatem pragmatycznych rozwiązań zastosowanych już na etapie badań terenowych. Okazało się bowiem, że respondenci mieli bardzo duże problemy z odpowiedziami na pytania, w których pojawiły się wyróżnione jednostki historyczne. Słaba znajomość podziałów historycznych sprawiła, że jedynym sensownym rozwiązaniem było używanie w kwestionariuszu nazw aktualnie występujących jednostek administracyjnych.

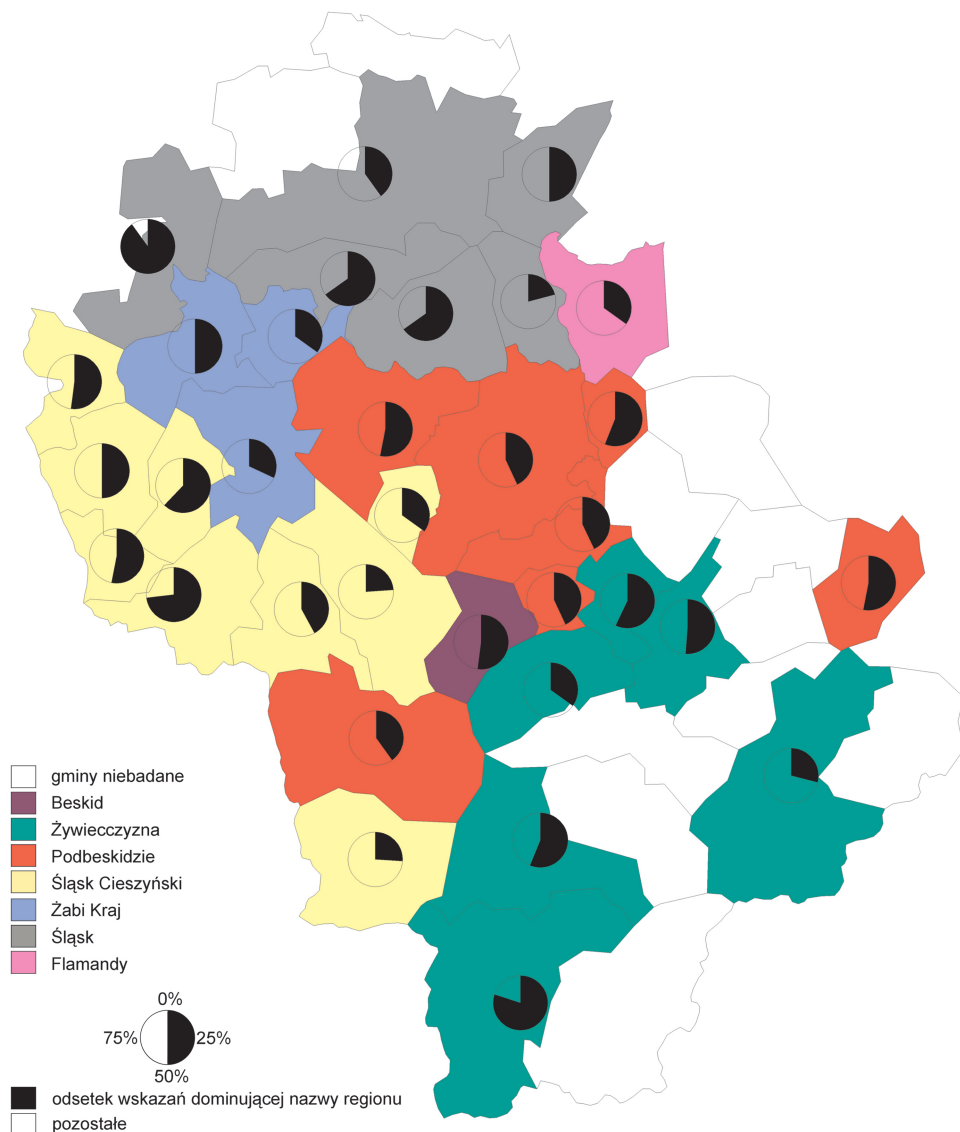
Dominujące nazwy regionalne. Analiza pytania dotyczącego nazwy regionu pozwoliła wygenerować podstawowe nazwy regionalne używane przez re-

spondentów. W badanej grupie 33 gmin wśród respondentów dominowała nazwa *Śląsk Cieszyński*, która przeważała w 9 gminach. Była charakterystyczna dla większości gmin powiatu cieszyńskiego oraz Jaworza z powiatu bielskiego. Druga grupa z nazwą *Podbeskidzie* obejmowała głównie powiat bielski oraz miasto Bielsko-Białą. Ponadto nazwą taką określili swój teren mieszkańcy Wisły oraz Ślemienia. Dużą popularnością, szczególnie w północnej części obszaru badań, cieszyła się nazwa *Śląsk*, która objęła wszystkie badane gminy powiatu pszczyńskiego oraz Czechowice-Dziedzice i Bestwinę. Godny podkreślenia jest fakt, że na tym obszarze ludność bardzo wyraźnie opowiedziała się za tą nazwą; w każdej z gmin wskaźnik ten przekroczył wartość 50%, w Pawłowicach zaś uzyskał maksymalny pułap 90%. Wyjątek w tej grupie stanowi gmina Bestwina, gdzie oprócz nazwy *Śląsk* funkcjonowała równocześnie druga nazwa — *księstwo oświęcimskie*, przy równie dużym odsetku osób, które nie potrafią określić konkretnej nazwy regionalnej.

Z kolei nazwa *Żywiecczyzna* objęła swym zasięgiem wyłącznie powiat żywiecki, z wyłączeniem Ślemienia. Drugim istotnym w tym regionie określeniem jest *Podbeskidzie*, chociaż o wyraźnie niższych wskazaniach.

W trzech gminach położonych w powiecie cieszyńskim odnotowano inną dominującą nazwę, tj. *Żabi Kraj*. Nazwa ta objęła gminy Skoczów, Strumień i Chybie, a więc jednostki położone w Dolinie Wisły. Zupełnie oryginalnymi nazwami wykazała się gmina Szczyrk, z dominującą nazwą regionalną *Beskid*, oraz Wilamowice, gdzie przeważała nazwa *Flamandy*. Wyjaśnienie tego zjawiska — w drugim wskazanym przypadku — może tkwić we flamandzkim rodowodzie Wilamowic, które stanowią swego rodzaju wyspę o odmiennej świadomości regionalnej (Muzeum Śląskie w Katowicach, 2001). W przypadku Szczyrku nazwa *Beskid* może wynikać z turystycznego charakteru gminy, a zatem takie określenie może mieć znaczenie marketingowe. Nazwę *Beskid* mogą generować po części także przybywający tu turyści, miejscowa ludność zaś akceptuje i zapożycza ten zwrot. Analogiczna sytuacja może mieć miejsce w przypadku Wisły, gdzie dominuje nazwa *Podbeskidzie*.

Wyłaniający się obraz przestrzenny rozkładu nazw regionalnych wskazuje na dosyć wyraźne rozgraniczenia przestrzenne (ryc. 11). Większość nazw tworzy zwarte obszary. Bardzo czytelna jest sytuacja w części północnej oraz południowo-wschodniej, gdzie dominują odpowiednio wskazania *Śląsk* i *Żywiecczyzna*. Nazwy te jednak nie do końca nawiązują do historycznych podziałów. Jako przykład można podać Czechowice-Dziedzice, które należały do historycznego Śląska Cieszyńskiego, a obecnie dominuje tam nazwa *Śląsk*. Jeszcze większym paradoksem jest wskazanie nazwy *Śląsk* w gminie Bestwina, która wchodziła w skład ziem małopolskich. Nie jest wykluczone, że zdecydowała o tym przynależność obu gmin do wcześniejszego województwa katowickiego, *Śląsk* zaś jest utożsamiany z synonimem tej nazwy.

Ryc. 11. Dominujące nazwy regionalne według opinii respondentów wraz z odsetkiem wskazań na wiodącą nazwę regionalną (opracowanie własne)

Popularność podstawowej nazwy regionalnej używanej przez mieszkańców gmin oceniono pod kątem odsetka, jaki uzyskała nazwa podstawowa (ryc. 11). Wyniki w tym zakresie były bardzo zróżnicowane — od 90% w Pawłowicach do 24% w Brennej. Trudno wskazać w tym przypadku jakieś konkretne przestrzenne zależności.

Na odcinku Pawłowice — Goczałkowice-Zdrój — Czechowice-Dziedzice zaznacza się większe pogrupowanie odpowiedzi, a zjawisko to ma miejsce w otoczeniu byłej granicy. Niestety, brak kontynuacji tego procesu konsekwentnie w kierunku południowym.

Można też stwierdzić, że w obszarach rdzeniowych danych nazw regionalnych odpowiedzi respondentów są bardziej jednoznaczne. Zależność ta potwierdza się zarówno na obszarze powiatu cieszyńskiego, gdzie przeważa nazwa *Śląsk Cieszyński*, jak i w powiecie bielskim, gdzie dominuje określenie *Podbeskidzie*.

Charakterystycznie zdecydowanie respondentów pod tym względem obniża się w takich gminach, jak: Skoczów, Brenna, Wisła czy Ustroń. Tereny te, jak się okazuje, są już obszarem styku pewnych nazw regionalnych. „Ścieranie” się kilku nazw powoduje rozproszenie głosów, a tym samym mniejszą liczbę wskazań na główną nazwę. W ten sposób w Skoczowie nazwa *Żabi Kraj* konkurowała z takimi określeniami, jak: *województwo śląskie*, *Podbeskidzie* czy *Śląsk Cieszyński*. W gminach turystycznych silne rozproszenie powodowały głównie nazwy *Beskidy* i *Podbeskidzie*.

Nie można również potwierdzić związku między stopniem dominacji nazwy głównej a skłonnością do migracji. Mimo — jak mogłoby się wydawać — logicznego związku między tymi cechami, brak jest istotnej zależności statystycznej. Lokalnymi wyjątkami od tej reguły są takie gminy, jak Pawłowice i Rajcza. Przeciwnym przykładem jest Dębowiec, w którym wysoki odsetek określenia jednej nazwy regionalnej idzie w parze z dużym odsetkiem osób, które opuszczyły na stałe tę gminę.

Na podstawie rozkładu dwumianowego próbki oszacowano również błąd standardowy odsetka wskazań dominującej nazwy regionalnej (Gregory, 1976, s. 118). Procedurę tę oparto na następującym wzorze:

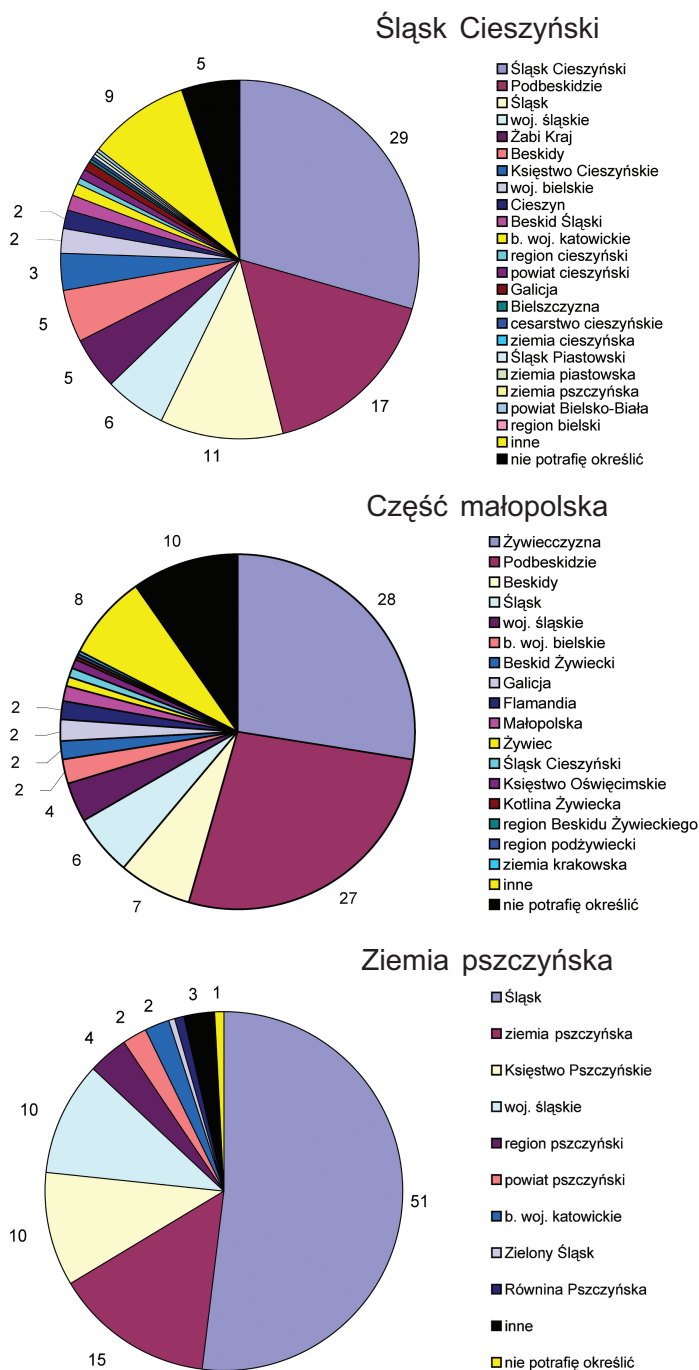
$$d = \sqrt{\frac{p\% \cdot q\%}{n}},$$

gdzie:

- $p\%$ — odsetek wskazań przypadający na dominującą nazwę,
- $q\%$ — odsetek wskazań przypadający łącznie na wszystkie pozostałe nazwy,
- n — liczebność próby,
- d — błąd standardowy.

Wielkość błędu standardowego zależy odwrotnie proporcjonalnie od liczebności próby, a także uzależniona jest od udziału procentowego nazwy głównej i pozostałych określeń. Największym błędem obarczony jest wynik powiatu pszczyńskiego, a najmniejszym — powiatu cieszyńskiego (tabela 9). Największy wpływ miała w tym wypadku liczebność próby. Dysponując błędem standardowym, można określić przedział udziału nazwy głównej.

Istotne jest zestawienie struktury odpowiedzi dotyczącej nazw regionalnych w układzie trzech historycznych podobszarów (ryc. 12). Wynika z niego, że

Ryc. 12. Procentowy rozkład nazw regionalnych w trzech badanych podobszarach (opracowanie własne)

Tabela 9. Błąd standardowy wskazania dominującej nazwy regionalnej w poszczególnych powiatach (opracowanie własne)

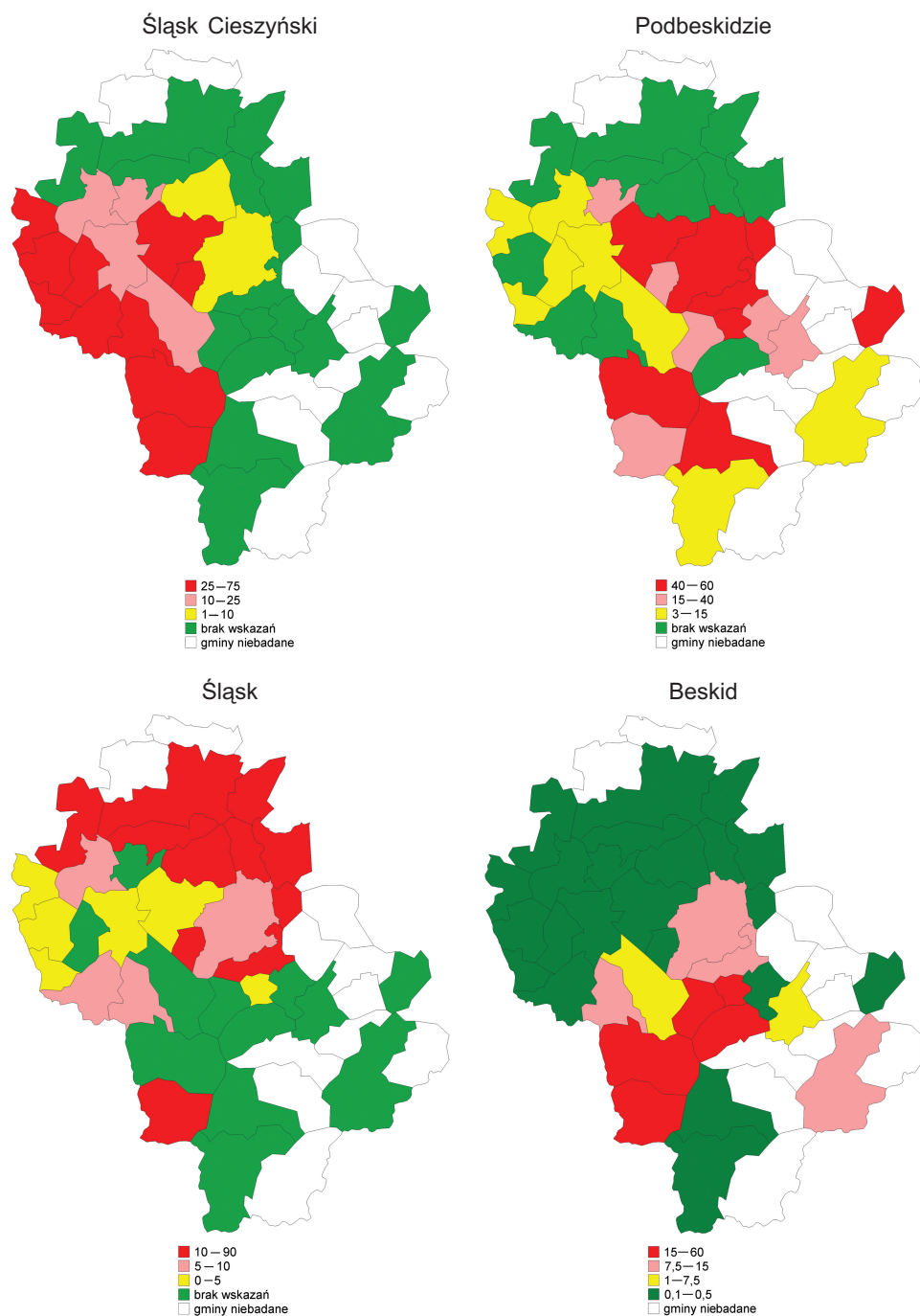
Powiat	Błąd standardowy <i>d</i>	\pm	Wynik uzyskany empirycznie	Dopuszczalny przedział udziału nazwy dominującej
Bielski	3,2	6,4	43,4	40,2—46,6
Bielsko-Biała	3,5	7,0	27,6	24,1—31,1
Cieszyński	2,5	5,0	40,9	38,4—43,4
Pszczynski	4,3	8,6	51,8	47,5—56,1
Żywiecki	3,6	7,2	48,7	45,1—52,3

w części historycznej Śląska Cieszyńskiego wciąż aktualna jest ta nazwa (uzyskuje 29%). Kolejne miejsca zajmuje *Podbeskidzie* oraz *Śląsk*. W części wschodniej z kolei dominuje określenie *Żywiecczyzna*, przy czym prawie tyle samo wskazań ma *Podbeskidzie*. Nazwa ta, wygenerowana głównie w powiecie bielskim, ugruntowuje sobie wysoką pozycję w obu tych podobszarach. Część północna charakteryzuje się wyraźną dominacją nazwy *Śląsk* (51%), pozostałe nazwy zaś odnoszą się do rodowodu ziemi pszczyńskiej.

Według R. Matykowskiego (1997, s. 105), zdecydowana większość respondentów z Cieszyna, Skoczowa i Ustronia utożsamiała miejsce swego zamieszkania z regionem Śląska Cieszyńskiego (77,2%), przy równoczesnym wskazaniu na Podbeskidzie (10,6%). Z kolei w Bielsku-Białej 75,5% ankietowanych utożsamiało się z Podbeskidziem, przy 8,2% wskazań na Śląsk Cieszyński i Beskid Żywiecki. W tym przypadku wyniki własnych badań potwierdzają tendencje zaobserwowane przez R. Matykowskiego (1997), przy czym procentowe udziały wskazań są znacznie niższe.

Kartogramy prezentujące wszystkie wymienione przez respondentów nazwy dają pełne spektrum używanego nazewnictwa (ryc. 12). Dla każdego z obszarów istnieją dwie lub trzy nazwy główne, a pozostałe uzupełnia mozaika nazw pojawiających się sporadycznie. Wyróżniono także kategorię respondentów nieumiejących wskazać żadnej nazwy. Najmniejszy odsetek takich odpowiedzi dotyczy powiatu pszczyńskiego (3%), największy zaś — ziem małopolskich (aż 10%).

Rozkład poszczególnych nazw regionalnych prezentuje ryc. 13, pozwalająca na szczegółową analizę rozmieszczenia przestrzennego. Zaletą tego typu prezentacji jest ukazanie stref przejściowych. Między innymi na tej podstawie można zaobserwować niemal całkowitą zbieżność nazwy *Śląsk Cieszyński* z jej historycznym zasięgiem. Pozwala to również stwierdzić, że żadna inna nazwa regionalna nie tworzy tak zwartego zasięgu, co można tłumaczyć brakiem porównywalnego ich ugruntowania. Rozkład tej nazwy ma charakter falowy, z maksimum w okolicach Cieszyna i z malejącą tendencją w kierunku wschodnim. Najwyższe częstości nazwy *Śląsk Cieszyński* odnotowuje się wzdłuż grani-

Ryc. 13. Udział procentowy poszczególnych nazw regionalnych według opinii respondentów (opracowanie własne)

cy polsko-czeskiej, następnie wyróżnia się obniżenie wskazań na linii Brenna — Skoczów — Strumień, po czym następuje wzrost wskazań w Jasienicy i Jaworzu, by ostatecznie minimalne wskazania otrzymać w Bielsku-Białej i Czechowicach-Dziedzicach.

Zasięg przestrzenny nazwy *Śląsk* jest już bardziej rozproszony. Przesuwając się z północy na południe, udział wskazań maleje, choć np. w Istebnej jest to określenie popularne. Równie popularne jest ono wokół Bielska-Białej. Powiat cieszyński ma stosunkowo małą liczbę wskazań tej nazwy, ale nie można zapominąć, że używane tam określenie też zawiera w sobie nazwę *Śląsk*.

Zaprezentowano również zasięg określenia *Beskid*, które — jak się okazuje — jest stosunkowo popularne w miejscowościach turystycznych Beskidu Śląskiego (Szczyrk, Wisła). Znacznie mniej wskazań na tego typu określenie przypada na Żywiecczynę.

Porównując wskazanie nazwy *Beskid* i *Podbeskidzie*, trudno nie zauważyć charakterystycznego przesunięcia. Oczywiście, u podłoża leży tu nazwy fizyczno-geograficzne, które szczególnie dla terenów górskich przyjęły się w powszechnym użyciu. *Podbeskidzie* obejmuje tereny dokładnie poprzedzające teren górski i koncentruje się głównie wokół Bielska-Białej.

Zagadnienie przestrzennego zasięgu nazw regionalnych *Podbeskidzie* oraz *Śląsk Cieszyński* przeanalizował R. M a t y k o w s k i (1997). Wyróżnił on kilka poziomów osadniczych *Podbeskidzia*, z czego najważniejszy koncentruje się w okolicy Bielska-Białej, a następnie Żywca i Cieszyna. W stosunku do uzyskanych wyników można stwierdzić, że zgadza się kolejność ośrodków, natomiast generalnie niższe są wskazania. Może to być rezultatem nieco innej metodyki badania. Z prac wspomnianego autora wynika, że nazwa *Podbeskidzie* występuje dość powszechnie i znana jest na terenie całego byłego województwa bielskiego. Jak pisze R. M a t y k o w s k i (1997, s. 109), chociaż „regionalizm Podbeskidzia zaczął się wyraźnie kształtować po utworzeniu województwa bielskiego, [...] jednak znaczna część respondentów w dalszym ciągu wiąże go z jednostkami geograficznymi Beskidów”.

Wskazany w pracy R. M a t y k o w s k i e g o (1997) zasięg nazwy *Śląsk Cieszyński* dokładnie pokrywa się z uzyskanymi w trakcie badań wynikami. Wspomniany autor zauważa, że obejmuje on także terytorium Czech. W tym względzie wyniki również są zgodne, gdyż respondenci w pytaniu 10., określając zasięg regionu, często wskazywali na przynależność do tego obszaru terenów położonych po obu stronach granicy państwowej.

Podobne wyniki badań zaprezentowali B. D o m a ń s k i i G. P r a w e l s k a - S k r z y p e k (1997, s. 43, 44) w odniesieniu do nazwy *Śląsk Cieszyński*. Badania prowadzone w miejscowościach przylegających do Cieszyna pozwoliły na stwierdzenie, że „respondenci najczęściej używali określeń zawierających słowo »cieszyński« — 70% ogółu badanych (w tym »Śląsk Cieszyński« — prawie połowa)”. Wielkości podane przez tych autorów są o wiele bar-

dziej podobne do uzyskanych wyników, gdyż średnie wskazanie w analogicznej grupie gmin wyniosło 41% dla *Śląska Cieszyńskiego*, przy czym w połowie jednostek wartość ta przekraczała 50%. Wymienieni autorzy zwracają również uwagę na pojawienie się takich określeń, jak *Besкиды*, czy nazewnictwa administracyjnego *bielskie* oraz *Podbeskidzie*.

Inne funkcjonujące nazwy regionalne. Na podstawie odpowiedzi na 20. pytanie ankiety, dotyczące zakwalifikowania danego terenu do określonej nazwy regionalnej, uzyskano zestawienia wyobrażeń mieszkańców poszczególnych powiatów. Przypomnijmy, że jest to pytanie komplementarne w stosunku do podstawy zawartej w pozycji 9. Otrzymane informacje stanowią ogólniejszą informację o zasięgu regionów, gdyż respondent mógł zaznaczyć wszystkie nazwy, z którymi utożsamiał swój region.

Interesujące, że zarówno w Bielsku-Białej, jak i powiecie bielskim dominującym wskazaniem była nazwa *byłe województwo bielskie*. Może to świadczyć o dalszej identyfikacji z nieistniejącą już jednostką podziału administracyjnego. Analogicznie, najniższy odsetek wskazań utożsamiania się z województwem śląskim był charakterystyczny właśnie dla Bielska-Białej oraz powiatu żywieckiego. Ludność tych terenów bowiem najslabiej utożsamia się z nowo powstałym województwem, co w przypadku Bielska-Białej można tłumaczyć niechęcią po likwidacji województwa, a w przypadku Żywiecczyny — ukierunkowaniem na Małopolskę. Stwierdzenie to można poprzeć faktem, że w powiecie żywieckim nazwa *Małopolska* uzyskała 8% wskazań (tabela 10).

Największy odsetek wskazań z nazwą *województwo śląskie* przypadł w powiatach cieszyńskim i pszczyńskim, a zatem na terenach mających wiele wspólnego z tym właśnie regionem.

Zestawienie dwóch znaczących nazw regionalnych, tzn. Śląska i Małopolski, nawiązuje do przebiegu historycznych granic (tabela 10). Jak już wspomniano, najwyższe notowania *Małopolski* odnotowano w powiecie żywieckim, gdzie proporcje obu nazw były wyrównane i wyniosły po 8%. Minimalny odsetek na poziomie 1% zanotowano w Bielsku-Białej i powiecie bielskim. Nazwa ta nie miała z kolei wskazań w powiecie cieszyńskim i pszczyńskim. *Śląsk* uzyskał natomiast najwyższe wskazania w powiecie pszczyńskim oraz bielskim. Gdyby połączyć kategorię *Śląsk Cieszyński* oraz *Śląsk* w powiecie cieszyńskim, to uzyskano by rekordowy odsetek aż 36%.

Porównanie tych samych danych przegrupowanych do trzech historycznych podobszarów pozwala nieco inaczej spojrzeć na to zagadnienie. Zasadniczą różnicą jest pewne uśrednienie wyników. Po podziale gmin powiatu bielskiego oraz Bielska i Białej na dwie części uzyskujemy strukturalnie podobny obraz. W części małopolskiej kolejność pierwszych trzech nazw układała się w następujący sposób: *byłe województwo bielskie* — 28%, *Podbeskidzie* — 26%, *Żywiecczyna* — 17%, w części Śląska Cieszyńskiego zaś odpowiednio — *Śląsk Cieszyński* — 25%, *Podbeskidzie* — 22%, *byłe województwo bielskie* — 21%.

Mimo podobieństwa w procentowym rozkładzie wartości, rysuje się tu istotna różnica polegająca na tym, że na Śląsku Cieszyńskim pierwszym wskazaniem jest nazwa historyczna, gdy tymczasem w części wschodniej tego typu nazwa plasuje się dopiero na trzecim miejscu. Układ taki można tłumaczyć tym, że część wschodnia (Małopolska) nie stanowi historycznie jednolitego obszaru, gdzie oprócz Żywiecczyny zaznacza się na północy wpływ Oświęcimia. Stąd większy udział wskazań na nazwy bardziej współczesne, o genezie administracyjnej.

Tabela 10. Odsetek wskazań na wybrane nazwy (opracowanie własne)

Powiat	Śląsk	Małopolska	Województwo śląskie	Byłe województwo bielskie
Bielsko-Biała	3	1	7	43
Bielski	13	1	15	34
Cieszyński	5	0	18	15
Pszczynski	29	0	16	2
Żywiecki	8	8	11	19

Drugim nasuwającym się wnioskiem jest wpływ zasięgów powiatów na świadomość regionalną. Najlepszym przykładem tego zjawiska jest spadek wskazania nazwy *Śląsk Cieszyński* z 31% w powiecie cieszyńskim do 25% w całym sektorze zachodnim. Oznacza to, że zasięg danych nazw szczególnie nawiązuje do przebiegu tych podziałów. Mówiąc o zasięgu powiatów, należy brać pod uwagę nie krótki okres ich istnienia po ostatniej reformie administracyjnej, lecz historyczny już układ z okresu między- i powojennego, doliczając do tego zasięg rejonów.

Specyfika powiatu bielskiego oraz Bielska-Białej wskazuje na wykształcenie własnych postaw i nazw, czemu na pewno sprzyjało funkcjonowanie województwa bielskiego. Dawało to możliwości regionotwórcze nie tylko w znaczeniu ekonomicznym, ale i społecznym. Historyczna granica na rzece Białka uległa zatarciu, a poszlakowy i przy tym subtelny sposób jej śledzenia potwierdza jedynie analiza wskazań nazw *Śląsk* i *Małopolska*. Dzieliąc gminy powiatu bielskiego wraz z podziałem na Bielsko i Białą, uzyskujemy nieznaczną różnicę wskazań. Odpowiednio w części Śląska Cieszyńskiego układ kształtuje się na poziomie: *Śląsk* — 7,1%, *Małopolska* — 0,4%, w części wschodniej zaś odpowiednio — *Śląsk* — 9,7%, *Małopolska* — 2,4%.

Porównano także odsetek wskazań na dwie nazwy administracyjne, tzn. *byłe województwo bielskie* i *województwo śląskie*, według spontanicznej odpowiedzi na pytanie 9. oraz możliwości wyboru w pytaniu 20. Nazwy te można traktować jako substytucyjne w stosunku do siebie. Ich analiza w kontekście dwóch kolejnych pytań nasuwa interesujące wnioski.

Przede wszystkim można zauważyć poprawność logiczną odpowiedzi. Odpowiednio *województwo śląskie* uzyskuje wyższe wskazania w pytaniu 9., niższe zaś w pytaniu 20. Odwrotną sytuację obserwuje się w przypadku województwa bielskiego. Oznacza to, że pytając o nazwę obszaru, respondenci częściej używają współczesnych określeń, dlatego też mniej liczebny jest termin *województwo bielskie*. Jeżeli jednak zapytamy o inne nazwy, proponując listę określeń, to respondenci częściej wskazują na *województwo bielskie* aniżeli na *województwo śląskie*. Wydaje się zatem uprawnione stwierdzenie, że ludność tego obszaru wciąż wykazuje duży sentyment do województwa bielskiego. Szczególnie wyraźne wskazania na województwo bielskie koncentrują się wokół Bielska-Białej, przy zaznaczającym się wpływie byłej granicy między województwem katowickim a bielskim.

Reasumując, można powiedzieć, że o ile w obiegu podstawowym zaczyna przeważać aktualna nazwa województwa, o tyle w świadomości mieszkańców było województwo wciąż przeważa.

Sympatie przestrzenne ludności. Elementem wiążącym się ze znajomością terenów sąsiednich jest wskazanie przez ludność tych obszarów, do których czuje się największą sympatię. Respondenci mieli do wyboru mieszkańców wszystkich okalających dany powiat jednostek administracyjnych, w tym również z sąsiednich państw. Wyjątek stanowiło miasto Bielsko-Biała, które zostało ujęte razem z powiatem bielskim, gdyż — jak się okazało — respondenci mieli problem z rozróżnianiem w tym przypadku powiatu grodzkiego i ziemskiego.

W tym przypadku rozkład wyników w dużym stopniu korelował ze znajomością różnych obszarów. Zależność ta wskazywała, że większą sympatią mieszkańcy darzą ludność powiatów, które dobrze znają. Dla drugiego kierunku charakterystyczna była również zależność proporcjonalna, tzn. czym mniej znany teren, tym mniejszą sympatię wyrażali respondenci w stosunku do zamieszkującej go ludności.

W efekcie takiego układu odpowiedzi bezwzględnym liderem okazał się powiat bielski. Wykazał on w przypadku każdego z powiatów najwyższe wielkości. Z kolei mieszkańcy Bielska-Białej wskazali, że największą sympatią darzą mieszkańców okalającego powiatu ziemskiego. Stosunkowo najbardziej wyrównana sytuacja cechuje teren powiatu pszczyńskiego, gdzie oprócz decydujących wskazań na powiat bielski zaznacza się wyraźny udział powiatu Żory i Jastrzębie-Zdrój. Warto także podkreślić, że bardzo wysoko cenią sobie mieszkańcy powiatów cieszyńskiego i żywieckiego sąsiadów zza południowej granicy państwa. Zarówno Czesi w powiecie cieszyńskim, jak i Słowacy w żywieckim zajmują drugą lokatę.

Generalnie niskie notowania w kategorii „sympatia” wykazali respondenci w stosunku do mieszkańców województwa małopolskiego, reprezentowanego przez powiat oświęcimski, wadowicki i suski.

Postrzeganie własnego regionu i otoczenia. Stosunek do własnego regionu, wyrażony za pomocą zadowolenia z warunków życia i oceny dalszych perspektyw rozwoju, pozwala ocenić pozycję mieszkańców poszczególnych terenów. Mieszkańcy regionów dominujących są przekonani co do większych możliwości rozwoju oraz korzystniejszych warunków życia.

W tym względzie odnotowuje się wyraźną hegemonię Bielska-Białej. Jest to jedyny powiat, w którym kategoria dotycząca warunków życia, określona jako „żyje się lepiej”, była najpopularniejsza. Niemal 40% respondentów stwierdziło, że obszar ten ma duże możliwości rozwoju, gdy tymczasem w pozostałych obszarach wartość ta wahała się w granicach 20%. W większości powiatów panował umiarkowany optymizm, który wyrażał się dominującym stwierdzeniem respondentów, że „żyje się tak samo”, jak w innych regionach, a możliwości dalszego rozwoju są średnie. Najgorzej postrzegają swój obszar mieszkańcy powiatu żywieckiego, z których aż 11% twierdzi, że „żyje się znacznie gorzej”, natomiast aż 40% respondentów uważa, że region ma małe możliwości rozwoju. W porównaniu z rezultatami badań B. Domańskiego i G. Prawełskiej - Skrzypek (1997, s. 45, 46) można zaobserwować obniżenie się samooceny mieszkańców powiatu cieszyńskiego. Przytoczony rozkład odpowiedzi dowodzi, że niekwestionowanym liderem regionalnym jest Bielsko-Biała. Mieszkańcy tego miasta są przekonani o jego korzystniejszej sytuacji, są świadomi szans, jakie ono ma. Z kolei ludność innych obszarów czuje pewien dystans w stosunku do lidera, tym samym potwierdzając aspiracje samego Bielska. O takim układzie mogły zdecydować dwa czynniki. Po pierwsze, Bielsko-Biała jest największym ośrodkiem niemającym na tym terenie równorzędnego konkurenta, a po drugie, miasto to było przecież miastem wojewódzkim.

Przedstawione wyniki badań terenowych pozwalają na weryfikację jednej z postawionych hipotez, która zakładała, że w badanym regionie występuje zróżnicowanie poziomu świadomości regionalnej, przy czym na obszarach tradycyjnych regionów jest ona wyższa i wykazuje zbieżność z przebiegiem historycznych granic. Konfrontując zapis przytoczonej hipotezy z uzyskanymi rezultatami, można stwierdzić pozytywną jej weryfikację. Faktycznie zasięg nazw regionalnych odpowiada podziałom historycznym, przy tym w regionach o długiej tradycji świadomość ta jest wyższa i bardziej jednoznaczna (Śląsk Cieszyński, Śląsk). Badania dowodzą również, że świadomość regionalna mieszkańców ulega ewolucji, co potwierdzają liczne ślady wpływu województwa bielskiego oraz kreowanie nowych określeń, takich jak *Podbeskidzie* czy *Beskid*.

Na podstawie uzyskanych materiałów empirycznych można także stwierdzić, że pojawiają się obszary zacierania się różnic regionalnych. Chodzi głównie o obszar Bielska-Białej i powiatu bielskiego, których mieszkańcy wykazują bardziej kosmopolityczne postawy regionalne. Nie oznacza to bynajmniej, że ludność tych terenów nie ma ugruntowanego zdania na temat nazewnictwa. Różni-

ca polega na tym, że nazwy historyczne zajmują dalsze pozycje, czołowe miejsca zaś pozyskują nazwy nowe.

Z punktu widzenia stykowości obszaru na linii Śląsk Cieszyński — Małopolska tereny Bielska-Białej i powiatu bielskiego należałoby raczej uznać za zintegrowane z punktu widzenia społecznego. Na tym obszarze niespodziewanie rysuje się brak integracji na linii byłego województwa katowickiego i bielskiego. Takie gminy, jak Czechowice-Dziedzice i Bestwina, wykazują duże przywiązanie do Śląska, a przy tym negują postawę wobec Podbeskidzia i województwa bielskiego.

Występują także odcinki granic, na których wyraźnie zmienia się świadomość regionalna. Przykładem mogą tu być fragmenty granic między Istebną a Rajczą oraz Pawłowicami a Strumieniem i Zebrzydowicami.

Generalnie zróżnicowanie świadomości regionalnej mieszkańców, z wyjątkiem okolic Bielska-Białej, na ogół wykazuje zbieżność z podziałami historycznymi.

4.

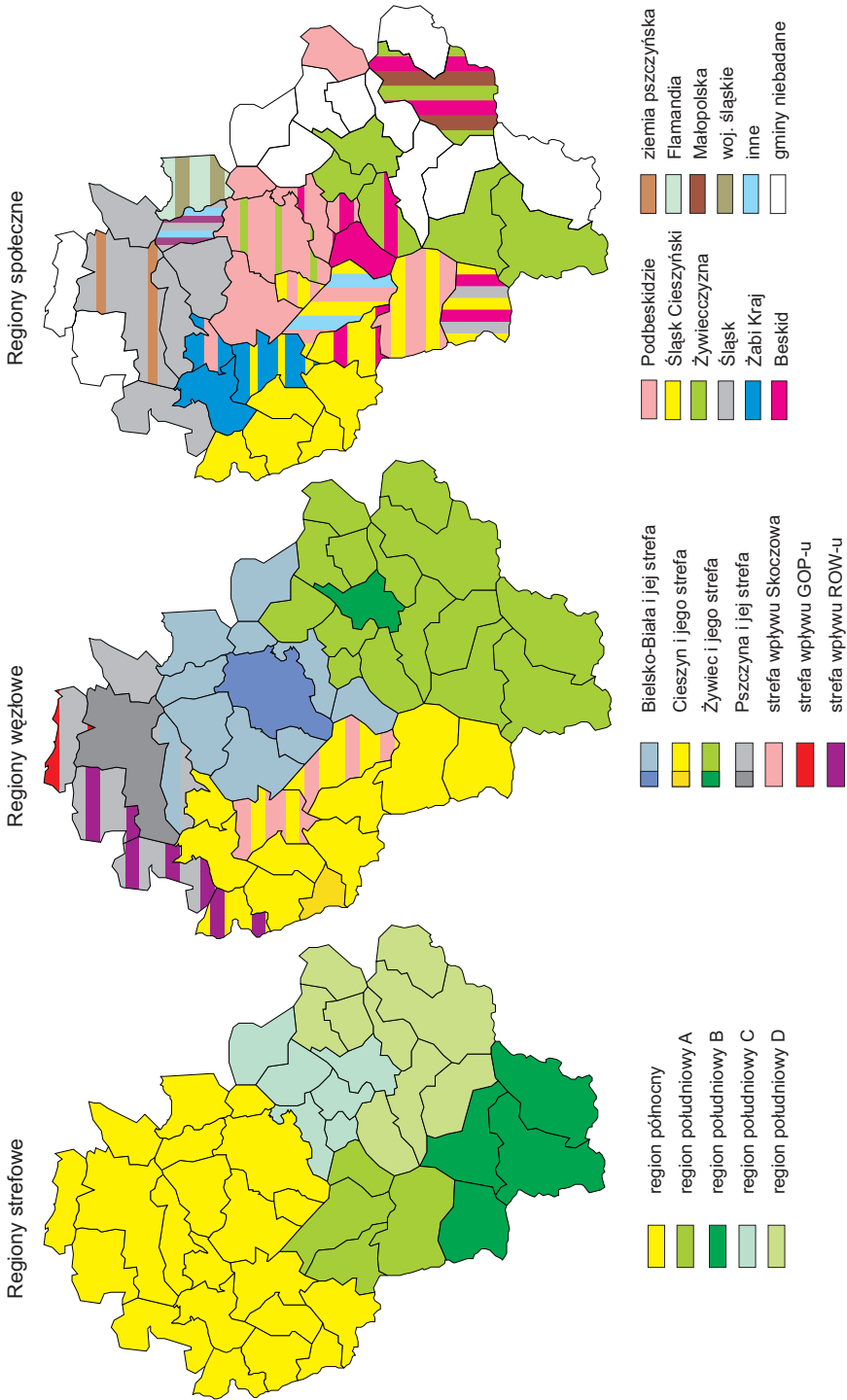
Określenie wpływu stykowości na życie społeczne i gospodarcze regionu

4.1. Ocena siły i kierunku zniekształceń

Przeprowadzone wieloaspektowe badania w zakresie stykowości obszaru umożliwiają ocenę poziomu spójności regionu, a także określenie znaczenia dawnych barier przestrzennych. Należy stwierdzić, że nie można udzielić jednoznacznej odpowiedzi na temat wielkości i znaczenia poziomu stykowości. Można jednak dosyć szczegółowo potwierdzić lub nie fakt występowania zjawiska stykowości w poszczególnych kwestiach. Badane granice na poszczególnych odcinkach wykazały różny poziom wpływu na powiązania społeczno-gospodarcze.

Dokonano oceny niespójności z punktu widzenia regionu ekonomicznego typu strefowego i węzłowego, a także w układzie regionu społecznego. Pozwala to wskazać niespójności na każdym z badanych pól. Próbując ocenić siłę zniekształceń powodowanych przez granice historyczne, w pierwszej kolejności przedstawiono aktualny podział obszaru wyróżniony na podstawie przeprowadzonych badań. Uzyskanie bieżących zasięgów poszczególnych typów regionów jest tu tylko celem pośrednim. Oceny znaczenia linii granicznej dokonano na podstawie zgodności zasięgu wyznaczonych regionów z przebiegiem badanych granic.

Regiony strefowe. Otrzymane zasięgi regionów strefowych wykazują najmniej zwiążek z badanymi obszarami historycznymi. Najistotniejsza linia podziałów regionalnych dzieli obszar na dwie części — północną i południową. W ramach części południowej można wyróżnić dodatkowe podziały (ryc. 14). Nasuwa się tu wyraźna zbieżność z podziałami fizyczno-geograficznymi.

Ryc. 14. Podział obszaru na regiony (opracowanie własne)

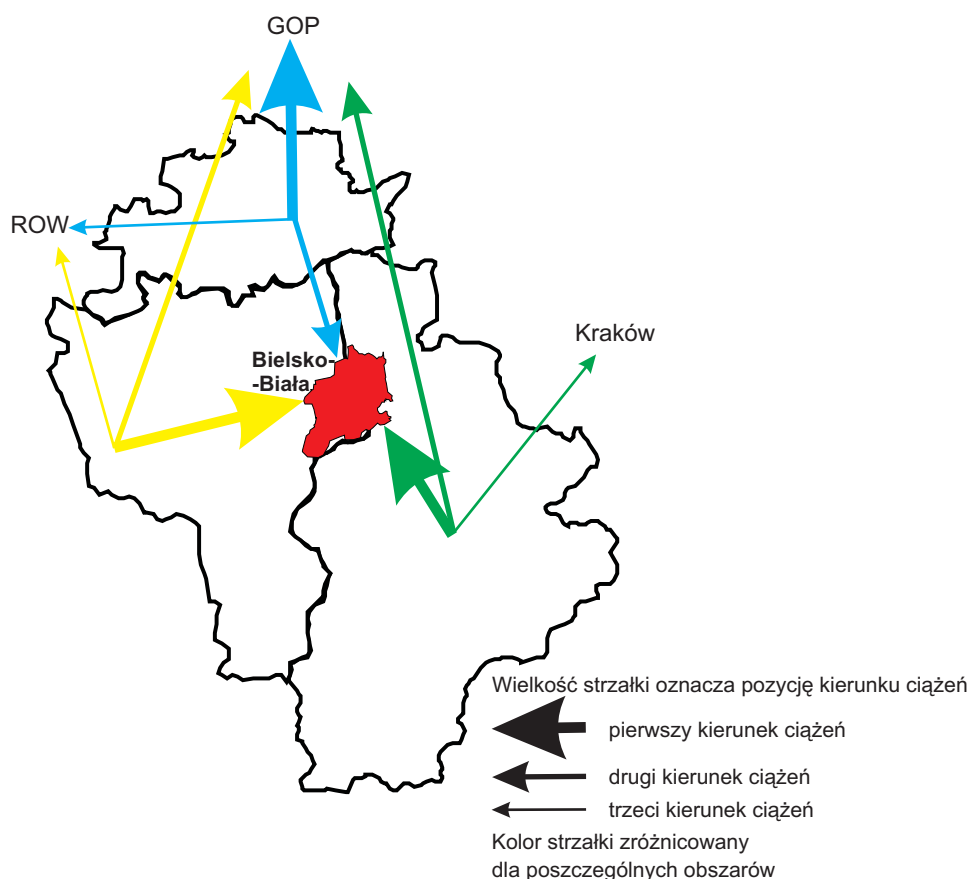
W górskim, południowym fragmencie można zaproponować dodatkowe podziały. Występuje tu grupa wyspecjalizowanych gmin turystycznych, która obejmuje Szczyrk, Wisłę, Ustroń i Brenną. Jest to obszar cechujący się dużą liczbą podmiotów gospodarczych oraz wysoką lesistością. Poza tym w większości stanowią go miasta, co dodatkowo różni tę grupę od pozostałej. Na południe od Bielska-Białej występuje grupa gmin wraz z Żywcem o charakterze przejściowym. Zauważalny jest tu niższy poziom zainwestowania terenu. W części centralnej powiatu żywieckiego znajduje się kolejna klasa gmin wykazująca jeszcze niższy poziom rozwoju. Na samym południu rozciąga się zespół czterech gmin pogranicza, słabo rozwiniętych i znacznie oddalonych od dużych ośrodków miejskich. W grupie tej znajduje się Istebna, „odcięta” od powiatu żywieckiego Przetęczą Koniakowską, a przetęczą Kubalonka — od Wisły.

W tej sytuacji oddziaływanie byłych granic na aktualne struktury regionalne generalnie ma marginalne znaczenie, z wyjątkiem południowych fragmentów granicy Śląska Cieszyńskiego i części małopolskiej. Granica Śląska Cieszyńskiego i ziemi pszczyńskiej została całkowicie wchłonięta i nie wykazuje wpływu na obecne zasięgi regionów strefowych.

Regiony węzłowe. Aktualne zasięgi regionów węzłowych wykazują zasadniczo zbieżność z zasięgiem powiatów. Zaznaczają się jednak strefy pokrywania się wpływu kilku ośrodków (ryc. 14). Zjawisko to jest najbardziej powszechne w powiecie pszczyńskim, gdzie zaznacza się oddziaływanie aż 3 różnych ośrodków. Odpowiednio gminy Pawłowice i Suszec ujawniają wyraźne związki w zakresie usług z Jastrzębiem-Zdrojem, Żorami i Rybnikiem. Podobny wpływ odnotowano w gminie Zebrzydowice z powiatu cieszyńskiego. Na południu gminę Goczałkowice-Zdrój cechują proporcjonalnie rozkładające się kierunki ciążenia między Pszczyną a Bielsko-Białą. Na północy zaś gmina Kobiór znajduje się już pod silnym wpływem GOP-u. Jedynie Miedźna zdecydowanie wykazuje kierunek ciążenia skierowany na Pszczynę.

Godna uwagi jest także rola Skoczowa w powiecie cieszyńskim. Wyróżnia się on domknięciem powiązań miejscowych, a nawet generuje własną strefę wpływu, obejmującą sąsiednią Brenną. Mimo to obszar ten można włączyć po części do regionu cieszyńskiego, gdyż wiele elementów wskazuje na wciąż bardzo istotny kierunek powiązań z miastem powiatowym. Na ponadlokalne znaczenie Skoczowa zwraca uwagę H. R o g a c k i (1998, s. 170), który utrzymuje, że obszarem silnego oddziaływania Skoczowa są wszystkie gminy z nim sąsiadujące. Obszar ciążenia do Skoczowa autor ten szacuje na 500 km², tj. 8-krotnie więcej aniżeli wynosi powierzchnia tej gminy. Podkreśla również mocne wpływy innych ośrodków, takich jak Bielsko-Biała, Cieszyn czy Górny Śląsk.

Ciążenia ludności poszczególnych obszarów wskazują na wyraźnie wiążącą pozycję Bielska-Białej. Zarówno w przypadku Śląska Cieszyńskiego, jak i części małopolskiej jest to pierwszy kierunek przemieszczeń ludności (ryc. 15).

Ryc. 15. Podstawowe kierunki ciążen trzech historycznych stref (opracowanie własne)

Sytuację tę częściowo tłumaczy położenie Bielska-Białej w dogodnym orograficznie miejscu, w centralnym punkcie sieci osadniczej. Miasto to wykorzystało te walory, kreując się na znaczący ośrodek regionalny.

Jedynie mieszkańcy ziemi pszczyńskiej wykazali jako dominujące ciążenia w kierunku GOP-u. Odpowiednio drugim kierunkiem ciążen okazała się Bielsko-Biała. Najważniejszy fakt stanowi brak istotnych powiązań między trzema częściami badanego obszaru. Jedynym punktem łączącym te subregiony jest ciążenie do Bielska-Białej. A zatem szczególnie silnie zaznacza się regionotwórcza rola, jaką odgrywa miasto (B i d e r m a n, 1978), w tym przypadku Bielsko-Biała.

Fakty te dowodzą, że znaczenie byłych granic w kontekście aktualnych powiązań wykazuje duży wpływ na kierunki ciążen. Tylko w nielicznych przypadkach zasięgi powiązań przekraczają linie podziału, czego przykładem są Goczałkowice-Zdrój. Sytuacja ciążen gmin powiatu bielskiego do Bielska-Białej

oraz gmin Zebrzydowice, Pawłowice i Suszec w kierunku ROW-u nie umniejsza tu znaczenia byłych granic. Wskazane przykłady reprezentują kierunki ciąż, których przebieg nie przekracza badanych granic.

Regiony społeczne. Zasięgi obszarów identyfikowanych na podstawie świadomości regionalnej wykazują liczne strefy przejściowe. Potwierdza się stwierdzenie, że granice etniczne przybierają charakter „zbiorów rozmytych”, niemających wyraźnie określonych granic (S i w e k, 1996a, b). Posuwając się z północy na południe, pierwsza wyróżniona grupa gmin identyfikuje się z nazwą *Śląsk* (ryc. 14). Oprócz gmin powiatu pszczyńskiego, obejmuje ona także gminy Czechowice-Dziedzice i Bestwinę. W drugiej wskazanej gminie nazwa *Śląsk* jest jedną z kilku dominujących. Centralna część z Bielsko-Białą i przyległymi gminami to obszar dominacji nazwy *Podbeskidzie*. Odpowiednio w kierunku zachodnim zaznacza się stopniowy wzrost udziału pojęcia *Śląsk Cieszyński* kosztem nazwy *Podbeskidzie*. Dodatkowo sytuację komplikuje udział określenia *Beskid* oraz nazwa *Żabi Kraj* w grupie gmin nadwiślańskich. Ostatecznie w gminach przygranicznych dominuje nazwa *Śląsk Cieszyński*. Wschodnia część obszaru to silna dominacja określenia *Żywiecczyzna*, przy niewielkim udziale nazw *Beskid* i *Podbeskidzie*. W Jeleśni wyraźną pozycję uzyskała również nazwa *Małopolska*.

Wyjaśnienia wymaga metoda prezentacji regionów społecznych na ryc. 14. Jeżeli powierzchnia gminy pokryta jest jednym kolorem, to oznacza to, że udział dominującej nazwy przekroczył 50% wskazań. Jednostki oznaczone pasami 2-kolorowymi reprezentują gminy, w których udział nazwy głównej nie przewyższa 50%, a dopiero suma dwóch czołowych wskazań przekracza ten poziom. Ostatni typ gmin obejmuje obszary, na których występują trzy kolory. Oznaczenia tego typu są charakterystyczne tylko dla tych miejsc, w których suma udziałów dwóch pierwszych wskazań nie przekracza progu 50%. Udział poszczególnych barw w powierzchni gminy jest proporcjonalny do struktury wskazań.

Zbiorczą informację dotyczącą wpływu granic i zasięgu regionów zaprezentowano w tabeli 11. Umożliwia ona również analizę wpływu tych podziałów na odcinkach granic z wyraźną barierą przestrzenną i bez niej.

Grupa gmin, która zmieniła kierunek ciąż, a przy tym przekroczyła badane linie graniczne lub zasięg obszaru badawczego, jest nieduża. W zakresie regionów strefowych wystąpiły dwa takie przypadki; dotyczą one Istebnej i Szczyrku. Analogicznie w zakresie regionów węzłowych najbardziej spektakularnym przykładem jest gmina Goczałkowice-Zdrój. Zjawisko to dotyczy również gminy Zebrzydowice oraz wielu gmin powiatu pszczyńskiego. Na poziomie regionów społecznych zmianie orientacji uległy dwie gminy, tj. Czechowice-Dziedzice i Bestwina, co prawdopodobnie jest spuścizną po byłym województwie katowickim. Obie jednostki identyfikują się z nazwą *Śląsk*, choć położone są odpowiednio w historycznej części Śląska Cieszyńskiego i Małopolski.

Tabela 11. Synteza wpływu badanych granic i zasięgów poszczególnych rodzajów regionów (opracowanie własne)

Rodzaj regionu	Granice			
	Śląsk Cieszyński — ziemia pszczyńska		Śląsk Cieszyński — Małopolska	
	brak bariery	bariera	brak bariery	bariera
Strefowy	brak znaczenia** spójność*	brak znaczenia** spójność*	brak znaczenia** spójność*	średni wpływ** przeciętne zróżnicowanie*
Węzłowy	duże znaczenie** rozdzielność regionów*	średni wpływ** przenikanie, strefy wpływu*	duże znaczenie** rozdzielność regionów (z wyjątkiem Bielska-Białej)*	duże znaczenie** rozdzielność regionów*
Społeczny	duże znaczenie** odmienność regionów*	brak znaczenia** spójność*	brak znaczenia** spójność*	duże znaczenie** odmienność regionów*

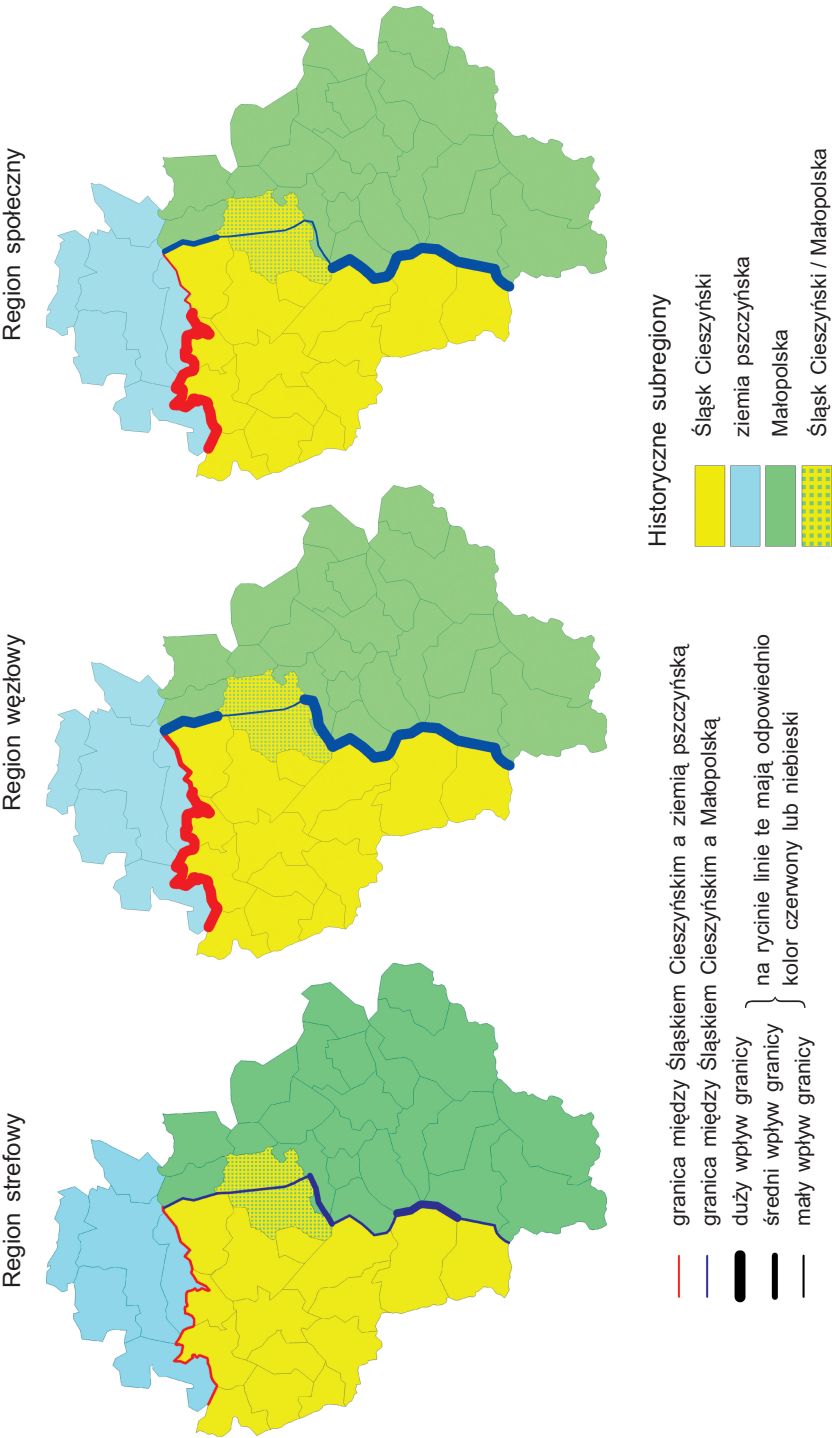
Objaśnienia: * Informacja dotycząca regionu; ** Informacja dotycząca granicy.

4.2. Identyfikacja najistotniejszych linii podziału

Stwierdzono, że różne linie graniczne mają odmienne znaczenie na poszczególnych odcinkach. Trzeba zaznaczyć, że pod pojęciem „istotne linie podziału” należy rozumieć fragmenty granic określonych w hipotezach badawczych. Generalnie na obu badanych granicach wyróżniono odcinki o dużym i małym znaczeniu dla zasięgów regionów.

Granice a regiony strefowe. Byłe granice historyczne wywierają najmniej wpływ na obecne struktury społeczno-gospodarcze. Jak się okazało, granica między Śląskiem Cieszyńskim a ziemią pszczyńską na całej długości ma małe znaczenie (ryc. 16). Również druga granica — między Śląskiem Cieszyńskim a Małopolską — ma małe znaczenie, jedynie odcinki Wilkowice — Bielsko-Biała oraz Wisła — Lipowa/Milówka mają średni wpływ. Syntetyczna mapa zasięgu regionów strefowych zwraca uwagę na zupełnie inną linię podziału, dzielącą ten obszar na część północną i południową. Wskazane odcinki o średniej sile wpływu pokrywają się z podziałami jednostek obejmujących część południową.

Granice a regiony węzłowe. Bardzo wyraźnie zadziałały obie granice jako przeszkody przy kształtowaniu się powiązań między obszarami. Obie dzielące linie na całej długości wskazują na duży wpływ granicy (ryc. 16). Jedyne wyjątek, gdzie uznano, że granica ma średni wpływ, stanowi fragment między Goczałkowicami a Czechowicami-Dziedzicami oraz obszar Bielska-Białej,

Ryc. 16. Znaczenie badanych granic dla zasięgu poszczególnych typów regionów (opracowanie własne)

gdzie granica nie ma już żadnego wpływu na powiązania obszarów. W pierwszym przypadku okazuje się, że w orientacji ciężarów Goczałkowic-Zdroju przeważa Pszczyna, niemniej jednak kierunek na Bielsko-Białą jest tylko trochę mniej popularny. Przypadek Bielska-Białej jest bardziej złożony i ma zupełnie inne podłoże. Jako decydujący ośrodek miejski, tworzący spłot ciężarów z różnych kierunków, stanowi jedną całość, łącząc w sobie obie strony.

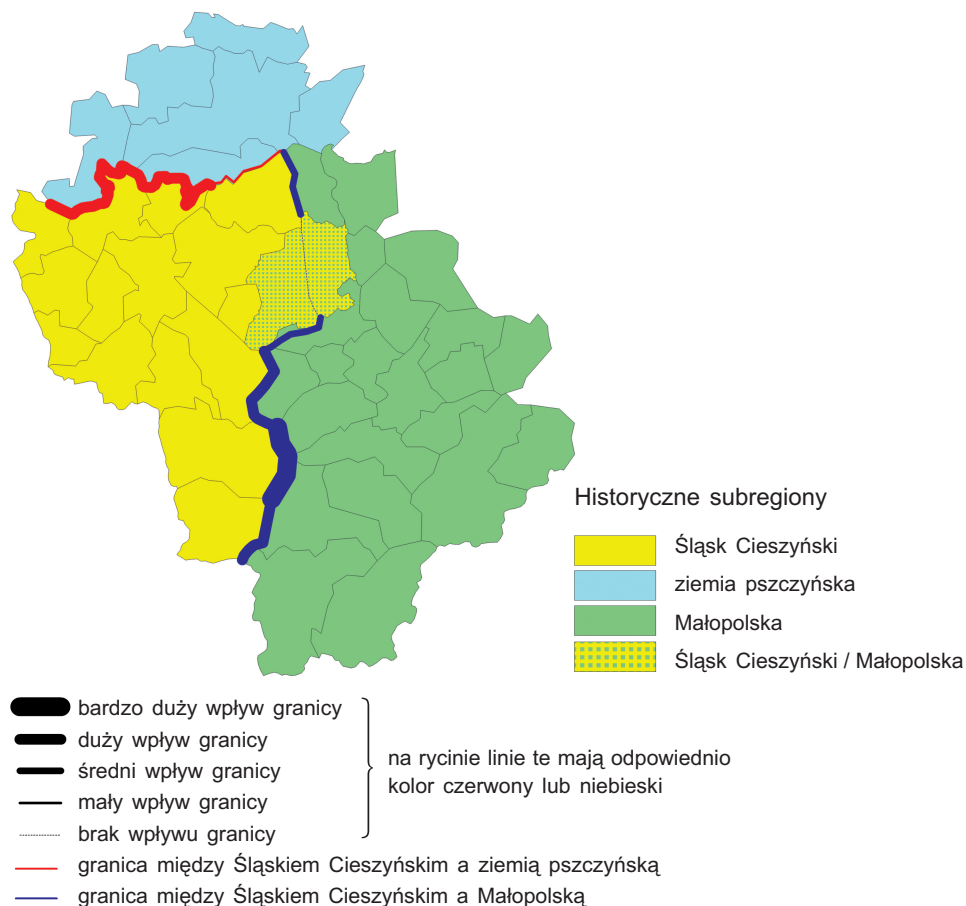
Wyjaśnienia wymaga również kwestia dużego wpływu granicy na terenie powiatu bielskiego. Za taką oceną przemawia kilka argumentów. Po pierwsze, Bielsko-Biała jest ośrodkiem węzłowym, skupiającym ciężaria ze wszystkich kierunków. Niemniej jednak ciężaria te kierowane są do tego miasta, przy czym zarówno od wschodu, jak i zachodu kierunki te nie przecinają badanej granicy. W tej sytuacji Bielsko-Biała jest jedynym punktem łączącym powiązania z obu stron.

Analogiczna sytuacja występuje na odcinku między Zebrzydowicami a Pawłowicami. Tam również obie wskazane gminy wykazują ciężaria w kierunku ROW-u (ryc. 17), ale między nimi nie ma żadnych bezpośrednich powiązań.

Granice a regiony społeczne. Na granicy między Śląskiem Cieszyńskim a Górnym Śląskiem do fragmentów wywierających duże piętno na świadomości regionalnej należy odcinek od Zebrzydowic po Chybie po stronie Śląska Cieszyńskiego i odpowiednio Pawłowice — Goczałkowice-Zdrój po stronie ziemi pszczyńskiej (ryc. 16). Ludność gmin położonych naprzeciw siebie po obu stronach granicy wskazuje zupełnie inne nazwy regionalne, a przy tym odsetek wskazań nazwy głównej jest bardzo wysoki. Małe znaczenie ma odcinek między Czechowicami-Dziedzicami a Goczałkowicami-Zdrojem. Czechowice-Dziedzice cechuje zdecydowana zgodność co do nazwy *Śląsk*, tak samo jak gminy powiatu pszczyńskiego. Najwyraźniej zarówno przynależność do województwa katowickiego, jak i występowanie Kopalni Węgla Kamiennego „Silesia” skutecznie zmieniły świadomość mieszkańców tej jednostki.

Granica między Śląskiem Cieszyńskim a Małopolską ma trzy stopnie wpływu. Na odcinku oddzielającym Czechowice-Dziedzice od Bestwiny rolę granicy określono jako średnią. Podstawą takiego rozróżnienia było ujawnienie w Bestwinie wskazań związanych z wpływem Oświęcimia, a po stronie Czechowic-Dziedzic — nazwy *Śląsk Cieszyński*. Pozostały fragment granicy, mieszczący się w obrębie granic powiatu bielskiego, uznano za nieistotny, gdyż wyniki badań potwierdzają występowanie w tym miejscu centralnego ogniska nazwy *Podbeskidzie*. Dalej na południe, tj. na odcinku pokrywającym się z granicą powiatów cieszyńskiego i żywieckiego, znaczenie granicy jest duże. Szczegółne duże poczucie odrębności wystąpiło między Istebną a Milówką, gdzie ludność wyraźnie odczuwa swą odmienność od sąsiadów zza granicy.

Całościową ocenę wpływu granicy uzyskano, sumując jej znaczenie w poszczególnych wymiarach regionu. Podstawowej oceny dokonano w skali 3-stopniowej, natomiast w wyniku sumowania tych ocen dla poszczególnych

Ryc. 17. Sumaryczne znaczenie poszczególnych granic dla zasięgu regionów we wszystkich badanych wymiarach (opracowanie własne)

fragmentów uzyskano bardziej zróżnicowaną skalę (ryc. 17). Po pierwsze, wyróżniono odcinek, na którym była granica w świetle przeprowadzonych badań nie ma już żadnego wpływu. Oczywiście, chodzi tu o Bielsko-Białą, która zawiera w swym obszarze granicę Śląska Cieszyńskiego i Małopolski. Ten odcinek na każdym z poziomów otrzymał zawsze najmniejszą rangę istotności.

Kolejny fragment, z punktu widzenia znaczenia, obejmuje odcinek między Czechowicami-Dziedzicami a Goczałkowicami-Zdrojem. W tym przypadku poziom ingerencji granicy określono jako mały, gdyż tylko w kontekście regionów węzłowych siła tej bariery wzrosła do średniej, w przypadku regionów strefowych i społecznych zaś wpływ był nieznaczny. Wyższa przepuszczalność tego odcinka wskazuje na konsolidację obszarów od Bielska-Białej przez Czechowi-

ce-Dziedzice do Pszczyny i dalej w kierunku GOP-u. Ten wysoko zurbanizowany obszar tworzy pas ośrodków miejskich o licznych powiązaniach i wskazuje na kierunek rozwoju aglomeracji bielskiej.

Następne dwa fragmenty granic, których znaczenie określono jako średnie, występują w powiecie bielskim i dotyczą odcinków odpowiednio między Czechowicami-Dziedzicami a Bestwiną oraz Bielsko-Białą a Wilkowicami. Do cech wspólnych obu wskazanych fragmentów należy duże znaczenie w kształtowaniu powiązań regionu węzłowego. Ponadto pierwszy wskazany fragment ma znaczenie w kształtowaniu więzi regionalnych, drugi zaś zaznacza się jako linia podziału regionów strefowych.

Wyróżniono również trzy odcinki granic, których wpływ oceniono jako duży. Mowa tu o odcinkach od Zebrzydowic po Chybie na granicy północnej, Szczyrk — Brenna / Wisła, a także Istebna — Milówka / Rajcza na granicy Śląska Cieszyńskiego i Małopolski. Charakterystyka wpływu badanych linii jest identyczna i zaznacza się dużym wpływem z zakresu regionu społecznego i węzłowego, przy jednoczesnym małym znaczeniu dla struktur regionalnych.

Odcinkiem, którego znaczenie dla kształtowania się powiązań regionalnych uznano za najwyższe, jest fragment zlokalizowany na granicy Śląska Cieszyńskiego i Małopolski, między gminami Wisła — Milówka / Lipowa. Tylko w kategorii regionu strefowego uzyskał on średnie znaczenie, w pozostałych przypadkach zaś zdecydowanie utrzymywał różnice po obu stronach. Nie bez znaczenia jest fakt, że właśnie ta linia pokrywa się z przebiegiem najwyższego grzbietu górskiego Beskidu Śląskiego. Na tym odcinku brak jest jakichkolwiek szlaków komunikacyjnych.

Mając całościowy obraz roli poszczególnych granic w kształtowaniu się więzi regionalnych, można podsumować znaczenie obu omawianych granic. Najważniejszym wnioskiem jest stwierdzenie, że była granica między Śląskiem Cieszyńskim a Małopolską jest bardziej zróżnicowana. Występują tu odcinki o każdej randze wpływu. Drugą badaną granicę można podzielić tylko na dwa fragmenty, tj. od Zebrzydowic po Chybie i odcinek Czechowice-Dziedzice — Goczałkowice-Zdrój.

4.3. Modelowe ujęcie relacji społeczno-gospodarczych w regionie

Badany obszar jako region stykowy wykazuje określone zaawansowanie procesów integracyjnych. Podkreślano już znaczenie Bielska-Białej jako miejsca, w którym integracja praktycznie się dokonała. Drugą strefę integracji stanowi obszar powiatu bielskiego, tworzącego pierścień wokół Bielska-Białej.

Wydaje się, że możliwe są określone scenariusze zmian regionalnych, powodujących zarówno wzrost integracji, jak i pogłębienie podziałów. Za osłabieniem tempa procesów scalających może przemawiać fakt likwidacji województwa bielskiego. Degradacja funkcji miasta wojewódzkiego bez wątpienia powoduje obniżenie potencjału kreowania zasięgu regionalnego tego ośrodka. W tej sytuacji stolica Podbeskidzia zredukowana jest do któregoś w kolejności miasta województwa. Możliwości, o których tu wspomniano, dotyczą raczej zależności między Śląskiem Cieszyńskim a Małopolską, gdyż ziemia pszczyńska wyraźnie ma inną charakterystykę. Dla ziemi pszczyńskiej wręcz naturalne wydaje się balansowanie między GOP-em, ROW-em a Bielsko-Białą.

Drugim czynnikiem powodującym potencjalny wzrost rozbieżności jest — paradoksalnie — integracja europejska. Mechanizm ten może zadziałać w ten sposób jedynie w przypadku Śląska Cieszyńskiego, gdyż jest to z pewnością ewenement wśród aktualnych obszarów przygranicznych. Podstawą takiego założenia jest ugruntowana i wciąż żywa pamięć mieszkańców tego regionu o zasięgu historycznym Śląska Cieszyńskiego. Likwidacja bądź wydatne obniżenie roli granicy państwowej na Olzie może doprowadzić do ponownej rekonstrukcji tego regionu. Okoliczność tę może wzmocnić dodatkowo fakt występowania euroregionu. Szczególnie integrująco „zadziałałyby” tu inwestycje wzbogacające infrastrukturę techniczną. Taki scenariusz ponownie „zaostrzyłby” granice na Białce.

Przeanalizujmy teraz przesłanki wskazujące na możliwość dalszej integracji obszarów. Wydaje się, że niekwestionowanym argumentem, którego skuteczność potwierdziły już badania, jest fakt pojawienia się województwa śląskiego, które objęło cały badany teren. Niezależnie od tego, jak podziały administracyjne są przyjmowane przez społeczeństwo, w dłuższym horyzoncie czasowym kształtują zasięgi regionów i wyobrażenia ludności. Można zatem sądzić, że powiat żywiecki, który wiele łączy z Małopolską, ostatecznie zmieni swą orientację przestrzenną.

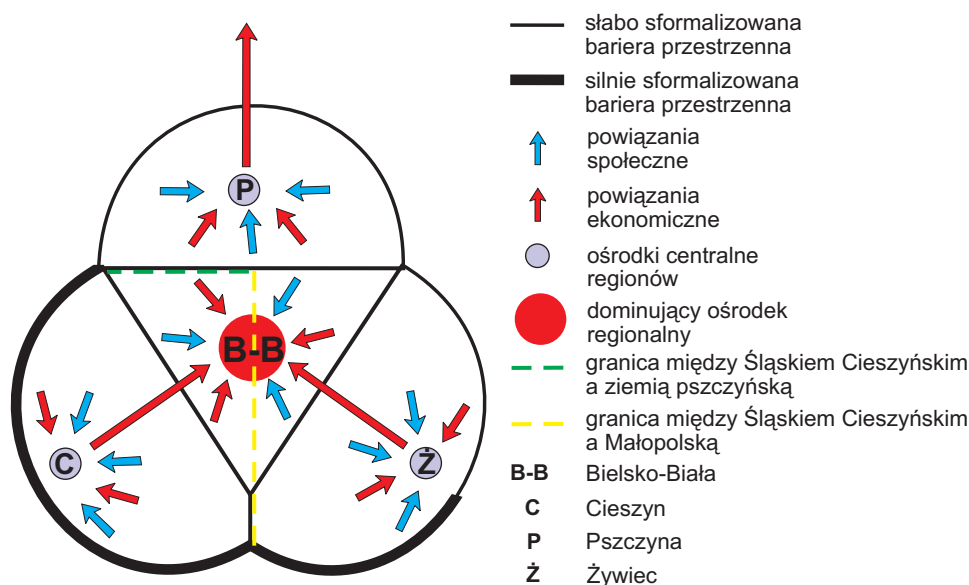
Innym czynnikiem łączącym, szczególnie praktycznym w gospodarce rynkowej, jest wspólny produkt. W przypadku południowej części powiatu cieszyńskiego, bielskiego, a także w powiecie żywieckim może nim być turystyka. Świadomość występowania wspólnych celów po obu stronach, kryjących się pod nazwą Beskidy, powodowałaby zbliżenie ekonomiczne, a tym samym społeczne. Na pewno szansa taka istnieje, ale wymagałaby nakładów na rozwój infrastruktury łączącej obie strony. Chodzi tu o poprawę połączeń drogowych czy uruchomienie komunikacji publicznej przekraczającej barierę grzbietu górskiego. Interesującym i nowoczesnym rozwiązaniem o poważnej roli integrującej byłby tunel. Wydatnie skróciłby czas przejazdu, co pozwoliłoby zintensyfikować kontakty mieszkańców Śląska Cieszyńskiego i Małopolski. Pamiętajmy, że obecnie przejazd przez Przełęcz Salmopolską czy Koniakowską w sezonie zimowym często jest niemożliwy. Poza tym tunel stanowiłby pewne-

go rodzaju atrakcję turystyczną, którą z pewnością chciałyby się pochwalić obie strony. Sądzę, że taki scenariusz byłby możliwy, gdyby przedstawiciele władz lokalnych zawarli porozumienie i wspólnie starali się o środki strukturalne z Unii Europejskiej. Wspólne inicjatywy, chociażby z uwagi na większe możliwości finansowe beneficjentów, mają większe szanse.

Warto także podkreślić, że w związku z postępowaniem technicznym i zaawansowaniem techniki przekazu elektronicznego zmieni się spojrzenie na kwestie regionalne. Komunikacja między ludźmi w coraz szerszym zakresie będzie przybierać formę elektroniczną. Z pewnością umożliwi to wzrost kontaktów między ludźmi niezależnie od ich położenia w przestrzeni. Można zatem przyjąć, że ta ogólnoświatowa tendencja może być czynnikiem integracji społecznej.

Próbując odnieść zaistniałą sytuację do modelu zmian regionu stykowego zaproponowanego przez Z. Rykła (1991), najtrafniej opisaną sytuację można przedstawić jako fazę V formalnego regionu strefowego. Można też stwierdzić, że model przekształceń regionu stykowego został potwierdzony wynikami badań. W stosunku do ryc. 2 z rozdziału 1.2 zaprezentowanie obecnej sytuacji dotyczącej powiązań na tym obszarze wymaga jednak pewnych modyfikacji. W miejscu, w którym stykają się historyczne subregiony, wykreował się nowy ośrodek. „Klin” Bielska-Białej, obejmujący tereny po obu stronach granicy, utworzył autonomiczny obszar, domykający się zarówno pod względem ekonomicznym, jak i społecznym (ryc. 18). Oczywiście, jest to uogólnienie, gdyż — jak wskazano wcześniej — w gminach Czechowice-Dziedzice, Bestwina i Wilańcowice odnotowano pewne odmienności na gruncie społecznym. Skala oddziaływania tego ośrodka jest tak duża, że skupia strumień drugorzędnych powiązań ekonomicznych z terenów Śląska Cieszyńskiego i części Małopolski. Za tymi powiązaniami ekonomicznymi nie idą w parze związki społeczne, które wciąż wykazują duże odmienności w świadomości regionalnej mieszkańców. Innego zdania na temat Podbeskidzia jest B. Jałowiecki (1999 s. 32), który twierdzi, że „na gruncie analizy rzeczywistości nie dają jednak obronić się tezy o integracji regionu. Nic nie wskazuje na to, że Podbeskidzie to region zwarty kulturowo, etnicznie czy nawet gospodarczo. Pozostawał on zlepkiem ziem śląskich i małopolskich. Ludność tych obszarów różni się mentalnością i wynikającymi z tego zaletami i przywarami. Z pewnością nie możemy tu mówić o podbeskidzkiej tożsamości regionalnej. W wielu miejscowościach natomiast istnieje poczucie silnych, autentycznych więzi z regionami sąsiednimi, Śląskiem i Małopolską”.

Uważam, że Podbeskidzie utożsamiane z województwem bielskim faktycznie nie stanowiło zwartego regionu, nie był to więc dostateczny argument za pozostawieniem tego województwa. Nie można jednak zaprzeczyć, że istnieje konsolidacja regionu Podbeskidzia w aspekcie gospodarczym i społecznym, ograniczonego przestrzennie do Bielska-Białej i powiatu bielskiego. B. Jałowiecki (1999) wykazał rozbieżność w opiniach wyrażanych na temat woje-

Ryc. 18. Schemat powiązań występujących na badanym terenie (opracowanie własne)

wództwa bielskiego w różnych częściach regionu. Wynika z nich, że Śląsk Cieszyński optował za województwem katowickim, Wadowice skłaniały się w stronę Krakowskiego, Żywiecczyzna wykazywała mieszane wskazania, stanowczo za województwem bielskim zaś opowiadali się wyłącznie mieszkańcy Bielska-Białej. Takie twierdzenie jest całkowicie zbieżne z wynikami niniejszej pracy.

Dużo mniejszy związek, zarówno z Bielsko-Białą, jak i dwoma historycznymi podobszarami, ma północny fragment badanego obszaru. Powiązania społeczne ziemi pszczyńskiej wskazują zdecydowanie na przywiązanie do Śląska. Z kolei struktura powiązań ekonomicznych również wykazuje duże zróżnicowanie kierunków. Oprócz dominujących kierunków związanych z GOP-em, pojawia się także drugorzędny strumień ciężarów do Bielska-Białej i miast ROW-u.

Zupełnie inaczej mogłaby wyglądać integracja tych trzech obszarów, gdyby Bielsko-Biała została zlokalizowana w miejscu, w którym rzeka Biała wpada do Wisły. Wówczas miasto to łączyłoby w sobie fragmenty każdego z trzech podobszarów. Zaprezentowany model aktualnych powiązań różni się w tym fragmencie od przedstawionej koncepcji Z. Rykla. Część zintegrowana łączy w sobie fragmenty dwóch historycznych podobszarów, gdy ziemia pszczyńska nie miała udziału w części wspólnej.

Wynika z tego, że skutecznym działaniem zmierzającym do likwidacji regionu stykowego jest stworzenie miasta na połączeniu strefy wpływów, obejm-

mującego części podzielonych obszarów. Dlatego też Cieszyn i Czeski Cieszyn mimo podziału wciąż uznawane są za stolicę historycznego regionu.

Obserwując procesy zachodzące na badanym terenie, raczej trudno przypuszczać, aby cały ten obszar mógł się w pełni zintegrować. Jak już sygnalizowano w zaprezentowanych scenariuszach, bardziej prawdopodobna jest integracja w części południowej. Ziemia pszczyńska znajdująca się w strefie różnych wpływów raczej utrzyma obecny status.

Generalnie dla całego badanego obszaru bardziej naturalne wydają się związki o orientacji północnej. Decyduje o tym południkowy kształt województwa śląskiego oraz infrastruktura transportowa, która nawiązuje do tego układu. Ponadto powiązania w kierunku południowym napotykać na opór granicy państwowej oraz bariery w postaci pasma górskiego. Drugorzędne znaczenie ma kierunek wschodni (aglomeracja krakowska) i zachodni (ROW).

Stykowy charakter regionu zdradza również specyficzny schemat sieci komunikacyjnych. Układ byłych granic wyraźnie zaznaczył się w przebiegu i ukierunkowaniu infrastruktury technicznej (przebieg kolei i dróg). Infrastruktura jako bardzo trwałe element krajobrazu umożliwia łatwe odtworzenie przebiegu byłych granic. W przypadku kolei zadecydował przede wszystkim okres ich powstania, zgodny z funkcjonowaniem dawnych podziałów administracyjnych. Zjawisko to potwierdza się w wielu miejscach Polski, szczególnie zaś uwidacznia się na styku zasięgu podziałów byłych zaborów.

Podsumowanie

Reasumując zawartość niniejszej pracy, jeszcze raz należy powrócić do założonych hipotez badawczych. Przypuszczenia w nich zawarte sprawdziły się w większości przypadków, chociaż pojawiły się i zagadnienia, w przypadku których rzeczywistość okazała się odmienna od zakładanej.

Przede wszystkim należy ocenić hipotezę pierwszą, która zawiera duży ładunek informacji. Jak zatem należy odnieść się do tezy, że zróżnicowanie struktur i procesów społeczno-ekonomicznych na badanym obszarze nawiązuje do przebiegu historycznych granic administracyjnych, przy czym największy wpływ wywiera historyczna granica między Śląskiem Cieszyńskim a Małopolską? Wydaje się, że odpowiedź na tak postawione pytanie powinna składać się z kilku członów. Część pierwsza została zweryfikowana zarówno pozytywnie, jak i negatywnie. Oznacza to, że o ile struktury społeczno-gospodarcze będące odzwierciedleniem regionów strefowych wykazują raczej obojętny stosunek do byłych granic, o tyle procesy i powiązania przestrzenne identyfikowane z regionami węzłowymi potwierdzają realny wpływ badanych granic. W przypadku struktur społeczno-ekonomicznych pierwszoplanowym czynnikiem dywersyfikującym badane obszary są różnice o podłożu fizyczno-geograficznym.

W hipotezie tej sugeruje się również większe znaczenie granicy między Śląskiem Cieszyńskim a Małopolską. Zróżnicowanie wpływu granic pozwala sądzić, iż prawdziwe jest twierdzenie, że odcinek o największym wpływie na badane procesy i struktury występuje właśnie na granicy między Śląskiem Cieszyńskim a Małopolską. Równocześnie należy podkreślić, że poszczególne odcinki — zarówno na jednej, jak i drugiej granicy — wykazują zróżnicowaną siłę wpływu. Właśnie druga badana linia graniczna posiada odcinki pozbawione wpływu na badane elementy (obszar Bielska-Białej). Ogólnie rzecz biorąc, uwzględniając długość odcinków o różnej sile wpływu, zaznacza się jednak większa siła granicy wyróżnionej w hipotezie. Próbując udzielić jednoznacznej

odpowiedzi na tak postawione pytanie, należy określić precyzyjnie, o jaki odcinek danej granicy pytamy.

Drugie założenie dotyczyło zróżnicowania poziomu świadomości regionalnej. Przypuszczano, że w nawiązaniu do byłych granic historycznych w badanym regionie występuje różnorodny poziom świadomości regionalnej, przy czym na obszarach tradycyjnych regionów świadomość ta jest wyższa i wykazuje zbieżność z przebiegiem historycznych granic. Generalnie teza ta doczekała się pozytywnej weryfikacji, przy czym pojawiły się okoliczności burzące takie przekonanie. Stwierdzono, że zasięg takich historycznych nazw, jak: *Śląsk*, *Śląsk Cieszyński* czy *Żywiecczyzna*, nawiązuje do układu dawnych granic politycznych.

Świadomość regionalna mieszkańców w dużej mierze została zmodyfikowana przez zasięgi bardziej współczesnych jednostek administracyjnych, takich jak: województwo bielskie, katowickie czy aktualne śląskie. Szczególnie duży wpływ na niespójność regionu ma była granica między województwem katowickim a bielskim, co najlepiej obrazuje przykład gmin Czechowice-Dziedzice i Bestwina. W tych miejscach o wiele bardziej widoczny jest wpływ tych ostatnich granic aniżeli podziałów historycznych.

Podobny wpływ wywarła również nowo lansowana nazwa regionalna *Podbeskidzie*. Wskazane nazewnictwo z natury zaciera podziały historyczne, a w niektórych miejscach wręcz zaczyna dominować. W tym przypadku najlepszym przykładem jest Bielsko-Biała wraz z przylegającymi gminami. Chociaż w niektórych miejscach nazewnictwo historyczne zeszło tu na plan drugi, nadal można stwierdzić jego zgodność z badanymi granicami.

Bezdiskusyjne okazało się założenie, że świadomość regionalna jest wyższa na obszarach tradycyjnych. Szczególnie przykład Śląska i Śląska Cieszyńskiego nie pozostawiają tu wątpliwości. Ogólnie stwierdzono koncentryczne natężenie rozkładu nazw regionalnych. Z kolei obszary o zmiennej przynależności wykazywały w tym względzie bardziej zróżnicowane wyniki. Analogiczne rezultaty badań uzyskali również inni autorzy zajmujący się tą problematyką na analizowanym terenie (D o m a ń s k i, P r a w e l s k a - S k r z y p e k, 1997; M a t y k o w s k i, 1996, 1997).

Hipoteza trzecia zakładała, że warunki naturalne, a w szczególności bariery przyrodnicze, w istotny sposób wpływają na poziom integracji społeczno-gospodarczej i podtrzymują odrębność poszczególnych terenów. W tym przypadku należy stwierdzić pozytywną weryfikację hipotezy na odcinku granicy między Śląskiem Cieszyńskim a Małopolską oraz negację tego typu zależności na granicy Śląska Cieszyńskiego i ziemi pszczyńskiej. Wyraźnie zależność tę można zaobserwować na odcinku pokrywającym się z grzbietem górskim Beskidu Śląskiego. Na odcinku tym potwierdziły się także podziały w zakresie struktur społeczno-gospodarczych, występujące na linii dzielącej równinną część północną od górskiej południowej.

Zaskakująco odwrotnie proporcjonalną zależność odnotowano na drugiej granicy. Oznacza to, że na odcinku, gdzie nie wyróżniono konkretnej bariery przestrzennej, obszary różnią się między sobą, tam zaś gdzie bariera występuje, różnice są znacznie mniejsze. Sprawa wymaga dwóch komentarzy. Należy zauważyć, że bariera w postaci grzbietu górskiego, którego wysokość bezwzględna przekracza 1 000 m n.p.m. — a przy tym o wysokości względnej przekraczającej przeszło 500 m — na pewno stanowi większe utrudnienie w komunikacji aniżeli rzeka Wisła w okolicach Czechowic-Dziedzic. Obiektywnie rzecz biorąc, ranga tych dwóch barier jest inna, co częściowo może tłumaczyć zaistniałą sytuację.

Znane są również z literatury przypadki, w których nawet mało istotne bariery w sensie przestrzennym mogą stanowić poważną blokadę wzajemnych interakcji. Jako przykład może tu posłużyć rzeka Brynica, dzieląca obszar Górnego Śląska i Zagłębia (Hartshorne, 1933; Rykiel, 1985a, b, 1991b). Pozwala to stwierdzić, że podziały polityczne czy administracyjne mogą mieć o wiele większy wpływ aniżeli bariery fizyczne. Określenie, czy na danym odcinku podstawową przyczyną odmienności jest wpływ granic administracyjnych, czy też barier przestrzennych jest bardzo trudne. Południowy odcinek granicy między Śląskiem Cieszyńskim a Małopolską jest miejscem, w którym z dużą siłą nałożyły się oba czynniki.

Rezultaty niniejszej pracy nasuwają kilka wniosków, które mogą mieć znaczenie praktyczne. Okres transformacji ustrojowej, wprowadzania nowych podziałów administracyjnych, a przede wszystkim proces integracji europejskiej powodują wzrost zapotrzebowania na opracowania regionalne. Szczególnie potrzebna jest informacja na temat zmian i procesów, jakie mogą zachodzić w regionach przygranicznych.

Wyniki pracy mogą znaleźć szerokie zastosowanie w pracach koncepcyjnych w zakresie przestrzennego zagospodarowania obszaru, jak również w opracowaniach strategicznych na wszystkich poziomach samorządów lokalnych. Niewątpliwie możliwości aplikacyjne mają wykazane różnice w zainwestowaniu terenu, które mogą być pomocne w pracach planistycznych dotyczących większych obszarów, np. powiatów czy części województwa.

Zestawienia informacji wykorzystanych przy wyznaczeniu powiązań (linie kolejowe, drogi, połączenia PPKS) mogą stanowić punkt wyjścia tworzenia zintegrowanego systemu komunikacji. System ten nastawiony powinien być na ruch lokalny, transgraniczny oraz istotny na tym terenie ruch turystyczny. Zestawienia powiązań są materiałem diagnostycznym, pokazującym obiektywny stan rzeczy, a także wskazującym w tym zakresie słabe punkty systemu. Diagnoza jest wstępem na drodze do tworzenia strategii rozwoju. Słabością obecnego systemu wykazaną w pracy jest wyraźny podział poszczególnych terenów, np. brak połączeń na odcinku Istebna — Miłówka czy Szczyrk — Wisła.

Zastosowanie zupełnie innego rodzaju mogą mieć wyniki analizy świadomości regionalnej mieszkańców — mogą być wykorzystane marketingowo. Jako

przykład może tu posłużyć określenie zasięgu przestrzennego nowo lansowanego pisma o charakterze lokalnym czy powstawanie stowarzyszeń, z którymi będzie się utożsamiać pewna grupa ludzi zamieszkująca dany obszar. Teoretycznym casusem takiego rozwiązania może być pismo o nazwie „Podbeskidzie”, które mogłoby się stać popularne w Bielsku-Białej bądź Skoczowie, natomiast mniejsze znaczenie będzie miało w Cieszynie, a zupełnie nietrafione będzie w Pszczynie. Analogiczna sytuacja występuje w przypadku organizacji gospodarczych prowadzących wspólne akcje promocyjne, np. firmy ze Śląska Cieszyńskiego.

Badania potwierdzają rosnące znaczenie związków komunalnych i euroregionów dla kształtowania więzi regionalnych zarówno w aspekcie społecznym, jak i ekonomicznym. Jednostki te jako formy współpracy oddolnej wykazują większe zrozumienie spraw lokalnych, a także mają akceptację społeczną, na którą również wpływa wciąż rosnąca rola samorządów. Wzmocnienia procesów integracji należy upatrywać w nowo tworzonych związkach o charakterze przestrzennym, jak euroregiony czy związki komunalne. Organizacje tego typu chętnie wykorzystują podłoże historyczne, wpisując swój zasięg w znane już struktury.

Wyniki pracy pozwalają wyciągnąć wnioski co do zgodności decyzji o przygotowaniu nowych podziałów administracyjnych ze społecznym odbiorem takich werdyktów. Zasadniczym przesłaniem jest skłonność dostosowania się wyobrażeń ludności do obowiązujących na danym terenie podziałów administracyjnych. Zależność ta uwidacznia się zarówno w kontekście dawnych, jak i bardziej współczesnych podziałów terytorialnych.

Zakładając, że ludność dostosowuje się do zaistniałych ram przestrzennych, można przyjąć, że przy podejmowaniu decyzji związanych z określeniem zasięgów danych jednostek bardziej powinno się uwzględniać aktualne ciężenia, a w znacznie mniejszym stopniu postulaty społeczne. Często poglądy społeczeństwa w tym zakresie nie są jednoznaczne, a podstawy takich wyobrażeń mogą być po prostu przypadkowe. Nieobce są też sytuacje, w których zachodzi rozdziewiek między preferencjami społeczeństwa a reprezentujących je władz. Jako przykład może posłużyć Żywiecczyzna, gdzie według badań ankietowych „Gazety Żywieckiej” 3/4 osób opowiedziało się za Małopolską, gdy tymczasem wśród lokalnych elit przeważała opinia, że ziemia żywiecka powinna znaleźć się w województwie katowickim (Jałowicki, 1999, s. 31). Postawy społeczne często reprezentują też pewien loobing, który uwzględnia interesy danej społeczności, ale niekoniecznie musi być korzystny z punktu organizacji terytorialnej państwa. Oczywiście, tworzenie podziałów wyraźnie wbrew woli społeczeństwa również może grozić fiaskiem. Doskonałym tego przykładem jest gmina Sławków, która została włączona do województwa małopolskiego. W tym przypadku przynależność była nie tylko sprzeczna z poglądami ludności, ale przede wszystkim przeczyła oczywistym kierunkom powiązań.

Wyniki badań polemizują również z poglądami niektórych autorów w zakresie powiązań regionalnych. M.G. Ch r o m i k (2001, s. 9), określając przynależność Czechowic-Dziedzic, pisze: „[...] po wprowadzeniu nowego podziału administracyjnego bez powiatów w 1975 roku teren nasz został włączony wbrew śląskocieszyńskiej przynależności kulturowej do województwa katowickiego zamiast do bielskiego. Dopiero przy ponownej reformie administracyjnej, która weszła w życie 1 I 1999, przyłączono go do powiatu bielskiego w województwie śląskim”. Autor ten utożsamia zupełnie niesłusznie województwo bielskie ze Śląskiem Cieszyńskim. Dowiodły tego badania ankietowe, które pokazały rozwarstwienie w wyobrażeniach regionalnych ludności tego województwa, a przede wszystkim fakt kreowania nowej nazwy regionalnej *Podbeskidzie*. Ponadto mieszkańcy samych Czechowic-Dziedzic używają głównie określenia *Śląsk*, (66%) przy wskazaniu na *Śląsk Cieszyński* wynoszącym odpowiednio tylko 4%.

Podjmując decyzję na temat kształtowania nowych podziałów administracyjnych, należy większy akcent położyć na zgodność z zasięgiem ekonomicznych regionów węzłowych, gdyż identyfikacja obszarów z punktu widzenia mieszkańca pokrywa się z dominującym kierunkiem jego przemieszczeń. W konsekwencji nie ma dużej rozbieżności między układem regionów węzłowych a społecznych, w przeciwieństwie do zasięgu regionów strefowych.

Zaprezentowane wyniki badań nad problemem stykowości na przykładzie południowej części województwa śląskiego stanowią próbę autorskiego spojrzenia na ten temat badawczy. Z pewnością każdy obszar stykowy ma własne niepowtarzalne właściwości, niemniej jednak zaobserwowane prawidłowości może cechować uniwersalny charakter. Istotne wydają się szczególnie związki między zasięgami regionów węzłowych a świadomością regionalną mieszkańców. Pośrednio niniejsza praca weryfikuje również zgodność faktycznych układów przestrzennych z nowym podziałem administracyjnym. Zaproponowana metoda badawcza pozwala ocenić w kilku aspektach znaczenie stykowości obszaru. Na pewno jej ograniczeniem jest szczupłość zasobu odpowiednich danych statystycznych bądź duże koszty pozyskania potrzebnych informacji.

Zaprezentowane wnioski powinny znaleźć dosyć szerokie grono beneficjentów. Wyniki mogą być przydatne zarówno w kręgach publicznych, jak i dla podmiotów rynkowych. Wydaje się, że niektóre wnioski zasługują na uwagę przy kreowaniu polityki regionalnej, szczególnie w obszarach przygranicznych, na których wraz z przystąpieniem do Unii Europejskiej pojawiły się zupełnie nowe możliwości działania. Po prostu obszary te przekształcają się w formalne regiony stykowe. G. G o r z e l a k (1997) podkreśla znaczenie współpracy transgranicznej jako czynnika rozwoju regionów i państw.

Badania efektów zjawiska stykowości zbiegają się również z potrzebami historyków. K. N o w a k (2000, s. 125), rozważając stan badań nad dziejami Śląska Cieszyńskiego, podkreśla, że powinny być one przedmiotem analiz interdyscyplinarnych, w zależności od potrzeb badawczych. Wskazuje przy tym na

konieczność uwzględnienia różnorodnych konsekwencji powojennych podziałów administracyjnych, zwłaszcza połączenia śląskiego Bielska z małopolską Białą, likwidacji w 1975 r. Polski „powiatowej” i utworzenia województwa bielskiego, a następnie ponownego przywrócenia podziału powiatowego w 1999 r.

Pozytywnym wyróżnikiem charakteryzowanego regionu stykowego w porównaniu z innymi tego typu regionami, jak region Wielkopolski i bariery na rzece Prosnej (Schmidt, 1997) czy znany już przypadek Górnego Śląska i Zagłębia (Hartshorne, 1933; Ziemia, 1973; Rykiel, 1985a, b, 1991b), jest brak ujawnionej wrogości i otwartej niechęci do ludności terenów sąsiednich. Najczęściej wyrażane odczucie — co potwierdzają badania ankietowe — to jedynie nieznamość, bez elementów antypatii. Potencjalna integracja jest w związku z tym ułatwiona, gdyż nie trzeba tu łamać stereotypów i wzajemnych niechęci. Wystarczy kreować możliwości dające szanse na wzajemne kontakty i generować wspólną podstawę regionalną. Jednym z wyjątków jest pogranicze Istebna — Milówka, gdzie mowa jest o pewnych antagonizmach, ale ma to raczej charakter konfliktu historycznego aniżeli obecnie występującego.

Brak wzajemnych uprzedzeń może być efektem kilku czynników. Pierwszym z nich jest fakt, że Śląsk Cieszyński i Małopolska długo wchodziły w skład państwa austriackiego, po 1975 r. zaś należały do województwa bielskiego. W przypadku ziemi pszczyńskiej i Śląska Cieszyńskiego wspólnym mianownikiem jest pojęcie „Śląsk”. Drugim czynnikiem, chyba bardziej istotnym, jest podłoże cywilizacyjne. Badane tereny, a szczególnie Śląsk Cieszyński, to obszary o wysokim poziomie zaawansowania cywilizacyjnego, których ludność uchodzi za przedsiębiorczą. Takie grupy społeczne charakteryzują się większą otwartością i tolerancyjnością w stosunku do innych. Przykładem tolerancji może być chociażby współwystępowanie różnych wyznań; należy podkreślić, że region ten stanowi istotny ośrodek wyznania ewangelicko-augsburskiego. Inaczej jest na Górnym Śląsku i w Zagłębiu, gdzie u podstaw konfliktu leży kwestie egzystencjalne, takie jak możliwość pracy i zarobku. Na badanym terenie nigdy nie doszło do tak ostrej konkurencji ludności z poszczególnych obszarów na rynku pracy.

Region ten jest bardziej podobny do analogicznych występujących w Europie Zachodniej czy Ameryce Północnej, cechujących się subtelniejszymi podstawami odmienności. Na przykład pogranicze amerykańsko-kanadyjskie charakteryzuje różnica w wielkości pól i stosowanej architekturze, co wynika z pochodzenia tamtejszej ludności (Reitma, 1972). Z kolei w przypadku regionu Bazylei i Lombardii podstawą różnic były pewne cechy, tj.: pracowitość, czystość, oszczędność, rozrzutność itp. (Leimgruber, 1983).

Wydaje się, że można wyselekcjonować uniwersalny zespół czynników prowadzących do integracji regionów stykowych. Na pewno pierwszym bodźcem jest ukonstytuowanie ram prawno-organizacyjnych nowego regionu. Region ad-

ministracyjny prowadzi do intensyfikacji powiązań dośrodkowych, niezależnie od akceptowalności społecznej takich jednostek. Najlepszym tego przykładem jest chyba wciąż wyczuwalna różnica między regionami Polski, które w przeszłości były częściami państw zaborczych, mimo że były nieakceptowane przez ludność i uległy likwidacji 85 lat temu. Poza tym region administracyjny wyznacza ramy działań polityczno-propagandowych, które są podstawą krzewienia postaw regionalistycznych. Na tym polu może dojść do integracji społecznej, a zatem mogą nastąpić najbardziej długotrwałe zmiany.

Ogniskującym składnikiem regionu jest ośrodek miejski. Miasto samo z siebie wytwarza pewne pole obsługi, a zatem jest czynnikiem zespalaającym region stykowy. Potrzebę ośrodka miejskiego podkreślał P. Z a r e m b a (1960), który na tej pozycji w podjętym przez siebie przykładzie widział Piłę. W tym konkretnym przypadku rolę takiego miasta odegrała Bielsko-Biała, przy czym podobne znaczenie miał Cieszyn. Ośrodki takie stają się punktami węzłowymi regionów funkcjonalnych.

Ostatnim czynnikiem decydującym o integracji regionu jest poziom rozwoju spajającej infrastruktury transportowej. Element ten, choć wydaje się tylko kwestią techniczną, jest jak najbardziej znaczącym czynnikiem. Linie kolejowe czy drogi są naturalnymi osiami integracji i rozwoju.

Odnosząc wyniki badań do wielu opracowań planistycznych (między innymi: *System transportowy na obszarze przygraniczna polsko-czeskiego*, *Strategia rozwoju województwa bielskiego do 2020 roku*, *Studium zagospodarowania przestrzennego województwa bielskiego*, *Strategia rozwoju Bielska-Białej do 2010 roku*, *Główne kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego województwa bielskiego*, *Stan i możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego oraz kierunki działań strategicznych województwa bielskiego do 2020 roku*), uwidacznia się brak podjęcia w nich kwestii problemu stykowości. Prognozy zmian nie obejmują tego typu przesłanek, mimo że rodzą one przecież konkretne problemy infrastrukturalne. Być może jest to efekt założenia, że ramą działania jest obszar określony administracyjnie, bez względu na jego genezę. Z punktu widzenia praktycznego autorzy tych opracowań być może celowo nie chcą podnosić tego typu problemów, gdyż mogłoby to być poczytane jako dezaprobata danego podziału administracyjnego. Zdaniem autorów większości opracowań, erozji uległa podstawa przestrzenna, jaką było województwo bielskie. Jedynym dokumentem, który poruszał problem integracji, i to raczej w kontekście granic wojewódzkich, było opracowanie zatytułowane *Założenia do planu regionalnego województwa bielskiego* (1989). Mowa w nim między innymi o korekcie granic administracyjnych w nawiązaniu do powiązań funkcjonalnych w rejonie Czechowic-Dziedzic i Brzeszcz (*Założenia do planu...*, 1989, s. 53).

Znaczna większość autorów podejmujących kwestie regionów stykowych widzi potrzebę badania ich zarówno pod kątem społecznym, jak i gospodarczym, chociaż w praktyce ogranicza się do jednego z tych dwóch aspektów.

Wielokrotnie — jak już powiedziano na wstępie pracy — zagadnienia dotyczące znaczenia granicy czy byłych podziałów niekoniecznie rozpatrywane są nominalnie na gruncie stykowości regionów. Nacisk na element społeczny położono między innymi w pracach autorstwa Z. Rykła (1985, 1991), Hartshorne'a (1933), J. Schmidta (1997), na kwestiach gospodarczych zaś koncentrowali uwagę R. Domański (1970), M. Sobczak (1993) czy P. Zaremba (1960). Szczególny akcent na tło historyczne zachodzących procesów kładli między innymi Z. Rykiel (1985b, 1991b) i A. Matczak (2003).

Niniejsza praca uwzględnia zarówno wymiar społeczny, jak i gospodarczy, a także konfrontuje te dwa pola badawcze. Szeroko również przeanalizowano genezę regionu stykowego, prezentując historię tego obszaru zarówno pod kątem przynależności politycznej, jak i przekształceń gospodarczych. Praca uwzględnia też przyrodnicze przesłanki pojawienia się różnic między sektorami.

Wyniki niniejszej pracy — prezentując aspekt stykowości na wybranym przykładzie — wskazują na potrzebę kontynuacji badań nad regionami stykowymi. Jako najważniejsze zadanie należy wskazać badanie całego obszaru Śląska Cieszyńskiego, obejmującego tereny po obu stronach granicy. Najkorzystniej badania takie prowadzi się w zespole międzynarodowym. W szerszym rozumieniu należy rozważaniami objąć pogranicze Moraw, Śląska Cieszyńskiego i Małopolski. Układ tych tradycyjnych regionów wyraźnie zmieniła granica państwowa ustanowiona w XX w. na rzece Olzie. Pojawiły się analogiczne sytuacje miast na pograniczu morawsko-śląskim i śląsko-małopolskim, odpowiednio Frydka-Mistka i Bielska-Białej. Podobne hipotetyczne rozważania dotyczące możliwości zmian we wzajemnym postrzeganiu się przez ludność polską i czeską, w kontekście granicy na Olzie, prezentuje T. Siwek (2003).

Za kilka lat warto także zweryfikować stopień „erozji” granic byłego województwa bielskiego i katowickiego oraz stopień dopasowania obecnie nowego podziału administracyjnego. Cenna z punktu widzenia metodologicznego byłaby również próba porównawcza kilku obszarów stykowych z terenu Polski.

Zagadnienia stykowości i regionów stykowych wydają się jak najbardziej aktualne, szczególnie w kontekście wstąpienia Polski do Unii Europejskiej. Zmiana funkcji granicy, polegająca na zmniejszeniu stopnia jej formalizacji, stworzy nowe okoliczności typowe dla formowania się regionów stykowych. W tej sytuacji bardzo potrzebna będzie wiedza na temat kształtowania się regionów stykowych, a także przebiegów procesów integracyjnych, prowadzących w konsekwencji do ich zaniku.

Literatura

- Adamczyk M., Kudłacz T., 1994: *Uwarunkowania rozwoju woj. bielskiego*. „Wiadomości Statystyczne” [Warszawa, GUS], nr 11, s. 41, 42.
- Ałampijew P.M., 1960: *Regionalizacja ekonomiczna i jej typy*. W: *Zagadnienia regionalizacji ekonomicznej w Związku Radzieckim*. Warszawa, PAN IG, s. 85—123.
- Andrzejewska R., Stryjakiewicz T., 1986: *Model grawitacji i potencjału do weryfikacji w procedurze delimitacji funkcjonalnego regionu Poznania*. W: *Metody badania struktury regionalnej*. Red. T. Czyż. „Geografia”. T. 32. Poznań, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, s. 7—20.
- Ante U., 1991: *Some developing and current problems of the eastern border landscape of the Federal Republic of Germany: The Bavarian example*. In: *The geography of border landscapes*. Ed. D. Rumley. London—New York, s. 43—85.
- Aznar A., 1974: *Infraestructura y regionalización de las provincias españolas: una aplicación del análisis factorial*. „Revista Español de Economía”, 5—8, s. 139—166.
- Bański J., 1999: *Teoria i kierunki badań obszarów problemowych w Polsce*. „Przegląd Geograficzny”, T. 71, z. 4, s. 401—416.
- Barbag J., 1987: *Geografia polityczna ogólna*. Warszawa, PWN.
- Bartnicka M., 1989: *Wyobrażenia przestrzeni miejskiej Warszawy (studium geografii percepcji)*. „Dokumentacja Geograficzna IGiPZ PAN”, z. 2.
- Berezowski S., 1959: *Jeszcze w sprawie regionalizacji gospodarczej*. „Gospodarka Planowa” [Warszawa], z. 5.
- Berezowski S., 1960: *Wstęp do regionalizacji gospodarczej*. Warszawa, SGPiS.
- Berezowski S., 1979: *Zarys geografii komunikacji*. Warszawa, PWN.
- Berezowski S., 1980: *Metody badań w geografii ekonomicznej*. Warszawa, WSiP.
- Biderman E., 1978: *Regionotwórcza rola miast — próba ujęcia systemowego*. W: „Geografia”. T. 8. Poznań, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Bokszański Z., 1989: *Tożsamość, interakcja, grupa*. Łódź, Uniwersytet Łódzki.

- Bukowska-Floreńska I., red., 1997: *Śląsk Cieszyński i inne pogranicza w badaniach nad tożsamością etniczną, narodową i regionalną*. W: „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”. T. 1: *Śląsk Cieszyński i inne pogranicza w badaniach nad tożsamością etniczną, narodową i regionalną*. Red. J. Bukowska-Floreńska. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Chappell J.E., Jr., 1991: *Where the Colorado flows into Mexico*. In: *The geography of border landscapes*. Ed. D. Rumley. London—New York, s. 243—269.
- Chojnicki Z., 1988: *Koncepcja terytorialnego systemu społecznego*. „Przegląd Geograficzny”, T. 60, z. 4, s. 491—510.
- Chojnicki Z., 1989: *Podstawowe aspekty rozwoju społeczno-ekonomicznego*. W: *Współczesne problemy gospodarki przestrzennej Polski*. Red. A. Kukliński. Warszawa, Uniwersytet Warszawski, s. 107—121.
- Chojnicki Z., 1993: *The region in a perspective of changes*. In: *Regional and Local Studies*. 10. Warsaw, University of Warsaw, s. 67—74.
- Chojnicki Z., 1996: *Region w ujęciu geograficzno-systemowym*. W: *Podstawy regionalizacji geograficznej*. Red. T. Czyż. Poznań, Bogucki. Wydawnictwo Naukowe, s. 7—43.
- Chojnicki Z., 1999: *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*. Poznań, Bogucki. Wydawnictwo Naukowe.
- Chojnicki Z., red., 1980: *Metody taksonomiczne w geografii*. Warszawa—Poznań, PWN.
- Chojnicki Z., Czyż T., 1972: *Zmiany struktury regionalnej Polski w świetle przepływów towarowych w latach 1958—1966*. „Studia KPZK PAN” [Warszawa], T. 40.
- Chojnicki Z., Czyż T., 1977: *Analiza czynnikowa w geografii*. W: *Metody ilościowe i modele w geografii*. Red. Z. Chojnicki. Warszawa, PWN, s. 77—93.
- Chojnicki Z., Czyż T., 1992: *Region, regionalizacja, regionalizm*. „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, T. 54, z. 2, s. 1—18.
- Chojnicki Z., Czyż T., 2000: *Nowa organizacja terytorialna Polski i układ regionalny*. „Czasopismo Geograficzne”, T. 71, z. 3—4, s. 261—277.
- Chorąży G., Kozanecka M., Troc M., 1984: *Powiązania transportowe węzła Bielsko-Biała*. W: *Struktura geograficzno-ekonomiczna woj. bielskiego*. „Folia Geographica”. Seria: *Geographica-Oeconomica*. Vol. 16. Wrocław, Ossolineum, s. 103—119.
- Chorąży K., 1991: *Geneza regionalizmu i regionalizacji we Francji*. W: „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”. Vol. 38, 4. Lublin.
- Christaller W., 1933: *Die zentralen Orte In Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*. Jena.
- Christaller W., 1963: *Ośrodki centralne w południowych Niemczech*. Tłum. P. Eberhardt. Warszawa, s. 1—72.
- Chromik G.M., 2001: *Czechowice-Dziedzice i okolice — Monografia historyczna (do roku 1918)*. Czechowice-Dziedzice, Towarzystwo Przyjaciół Czechowic-Dziedzic, Miejski Dom Kultury w Czechowicach-Dziedzicach, Urząd Miejski w Czechowicach-Dziedzicach, Compal.

- Ciok S., 1990: *Problematyka obszarów przygranicznych Polski Południowo-Zachodniej. Studium społeczno-ekonomiczne*. Warszawa—Wrocław, PWN.
- Ciok S., 1992: *Wybrane problemy rozwoju i zagospodarowania obszarów przygranicznych*. W: *Problemy regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*. „Acta Universitatis Wratislaviensis”. No. 1233. *Studia Geograficzne*. 52. Wrocław, s. 67—84.
- Ciok S., 1994: *Wybrane obszary problemowe Polski południowo-zachodniej*. „Studia Geograficzne” [Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego], T. 62.
- Ciok S., 2003: *Konsekwencje ustalenia granicy państwowej dla rozwoju pogranicza na przykładzie granicy polsko-niemieckiej*. W: *Granice, obszary przygraniczne, euroregiony*. Red. J. Runge. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 131—141.
- Cushing S.W., 1920: *The boundaries of the new England states*. „Annals of the Association of American Geographers”, Vol. 10, s. 17—40.
- Czerny M., Kaczmarek T., Lisocka-Jaegermann B., Matykowski R., 1998: *Region w badaniach geografii społeczno-gospodarczej*. W: *Materiały z Ogólnopolskiej Konferencji Metodologicznej — Geografia polska na progu trzeciego tysiąclecia, Kraków—Zakopane, 16—19 września 1998*. Kraków, Instytut Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Komitet Nauk Geograficznych PAN, s. 60—70.
- Cziomer E., Zyplikiewicz L.W., 2000: *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*. Warszawa—Kraków, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Czyż T., 1967: *Wyznaczanie regionów jednolitych metodą analizy czynników wielokrotnych*. „Przegląd Geograficzny” [Warszawa, IG PAN PWN], T. 39, z. 1, s. 135—160.
- Czyż T., 1971: *Zastosowanie modelu potencjału do badania zróżnicowania regionalnego Polski w kategoriach stopnia rozwoju społeczno-gospodarczego*. „Czasopismo Geograficzne”, T. 61, z. 1, s. 17—29.
- Czyż T., 1986: *Analiza zmian krótkookresowych w regionalnym zróżnicowaniu Polski*. W: *Metody badania struktury regionalnej*. Red. T. Czyż. Poznań, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, s. 101—117.
- Czyż T., 1996: *Zastosowanie modelu potencjału ludności w regionalizacji strukturalnej Polski*. W: *Podstawy regionalizacji geograficznej*. Red. T. Czyż. Poznań, Bogucki. Wydawnictwo Naukowe, s. 45—67.
- Czyż T., 2000: *Zróżnicowanie regionalne i nowa organizacja terytorialna Polski*. W: *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*. T. 5. Red. S. Ciok, D. Ilnicki. Wrocław, Uniwersytet Wrocławski, s. 55—69.
- Czyż T., Churski P., Spychała-Szyska H., 1996: *Weryfikacja makroregionu poznańskiego w świetle migracji studentów*. W: *Podstawy regionalizacji geograficznej*. Red. T. Czyż. Poznań, Bogucki. Wydawnictwo Naukowe, s. 69—95.
- Daniłowicz P., Sawiński Z., Sztabiński F., Sztabiński P.B., Wejland A.P., 1992: *Podręcznik socjologicznych badań ankietowych — ankieter w procesie badawczym*. Warszawa, PAN Instytut Filozofii i Socjologii.
- Deja W., 1975: *Zastosowanie metody analizy czynnikowej do badania ekonomicznej struktury regionalnej Polski*. „Czasopismo Geograficzne”, T. 46, z. 1, s. 55—64.

- Dębski J., 1983: *Podział Polski na makroregiony w świetle powiązań gospodarczych*. „Czasopismo Geograficzne”, T. 54, z. 1, s. 3—13.
- Dickinson R.E., 1945: *The regions of Germany*. London.
- Doi S., 1969: *Graph Teoretical Measure of Status Subspace on Geographical Space*, Graphs Reports of Tokyo Metropolitan University, 4 Tokyo.
- Domański B., 1990: *Społeczności miejskie wobec uprzemysłowienia*. Kraków, Uniwersytet Jagielloński.
- Domański B., Praweńska-Skrzypek G., 1997: *Zróżnicowanie przestrzenne postrzegania własnego regionu przez mieszkańców Śląska Cieszyńskiego*. W: „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”. T. 1: *Śląsk Cieszyński i inne pogranicza w badaniach nad tożsamością etniczną, narodową i regionalną*. Red. I. Bukowska-Floreńska. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 42—52.
- Domański R., 1970: *Syntetyczna charakterystyka obszaru na przykładzie Okręgu Przemysłowego Konin — Łęczyca — Inowrocław*. Warszawa, PWE, PAN Komitet Badań Rejonów Uprzemysławianych.
- Domański R., 1972: *Kształtowanie otwartych regionów ekonomicznych*. Warszawa, PWE.
- Domański R., 1977: *Dynamika systemów przestrzennych*. „Przegląd Geograficzny”, z. 49 s. 401—436.
- Domański R., 1987: *Przestrzenna samoorganizacja gospodarki. Podstawa ładu przestrzennego*. „Przegląd Geograficzny”, z. 56, 1—2, s. 13—28.
- Domański R., 1993: *Gospodarka przestrzenna*. Warszawa, PWN.
- Drobek W., Heffner K., 1980: *Zastosowanie reguły wielkości i kolejności do analizy systemów osadniczych regionów dolin rzecznych*. „Czasopismo Geograficzne”, T. 51, z. 4.
- Drobek W., Heffner K., 1996: *Strefa pogranicza Polska — Czechy — procesy transformacji i rozwoju*. Opole, Państwowy Instytut Naukowy — Instytut Śląski.
- Dumolard P., 1980: *Le concept de la région: ambiguïtés, paradoxes ou contradictions?* „Trav. Ins. Geogr. Remis” 41/42, s. 21—32.
- Dziadek S., 1979: *Dojazdy do pracy w tworzącej się aglomeracji miasta Jastrzębia Zdrój*. „Czasopismo Geograficzne”, T. 50, z. 1—2, s. 87—93.
- Dziadek S., Hornig A., 1983: *Zarys geografii transportu lądowego*. Katowice, AE.
- Dziemianowicz W., Herbst M., 2002: *Rola granicy państwa w rozwoju obszarów przygranicznych — przykład Terespolu*. Warszawa, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego UW, Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 111—127.
- Dziwowski K., 1961: *Elementy teorii regionu ekonomicznego*. „Przegląd Geograficzny”, T. 33, z. 4, s. 593—613.
- Dziwowski K., 1967: *Teoria regionu ekonomicznego*. „Przegląd Geograficzny”, T. 39, z. 1, s. 33—50.
- Eberhardt P., 1986: *Krajowy system osadniczy*. „Czasopismo Geograficzne”, T. 57, z. 1, s. 21—45.
- Eberhardt P., 1996: *Problematyka regionów transgranicznych na wschodnim pograniczu Polski*. „Przegląd Geograficzny”, T. 68, z. 1—2, s. 41—55.
- Eberhardt P., 2002: *Studia nad problematyką delimitacji aglomeracji miejskich w Polsce*. W: *Warszawa jako przedmiot badań w geografii społeczno-ekonomicznej*. Red. G. Węclawowicz. „Prace Geograficzne”, nr 184, s. 55—64.

- Fajferek A., 1964: *Region ekonomiczny oraz metody analizy regionalnej*. Kraków, Wyższa Szkoła Ekonomiczna.
- Fajferek A., 1965: *Regionalizacja regionu ekonomicznego śląsko-krakowskiego na podstawie metody różnic przeciętnych*. „Przegląd Geograficzny”, T. 37, z. 2, s. 341—352.
- Fajferek A., 1966: *Region ekonomiczny i metody analizy regionalnej*. Warszawa, PWE.
- Ferrer A., 1979: *Changes in settlement patterns as a result of urbanization In Spain*. „Geographia Polonica”, vol. 39, s. 143—158.
- Florek K., Łukaszewicz J., Perkal J., Stainhaus H., Zubrzycki S., 1951: *Taksonomia wrocławska*. „Przegląd Antropogeograficzny”, z. 17, s. 193—211.
- Fremont A., 1976: *La région, espace vécu*. Paris.
- Friedmann J., 1968: *The role of cities In national development*. Santiago de Chile.
- Furmankiewicz M., 2002: *Funkcjonalno-przestrzenne sieci współpracy samorządów lokalnych*. Warszawa, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego UW, Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 5—24.
- Fustier G., 1992: *Interakcje przestrzenne*. W: *Ekonomiczna analiza przestrzenna*. Red. C. Ponsard. Redaktor wydania polskiego B. Gruchan. Poznań, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, s. 157—186.
- Galluser W., 1983: *Granice i krajobraz kulturowy*. W: *Geografia polityczna*. Red. S. Otok. Warszawa, PAN IGiPZ, s. 133—136.
- Gallusser W.A., 1991: *Geographical investigations in boundary areas of the Basle region (“Regio”)*. In: *The geography of border landscapes*. Ed. D. Rumley. London—New York, s. 43—85.
- Geddes P., 1949: *Cities in evolution*. London.
- Główne kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego województwa bielskiego*. 1992: Opracowanie zespołu firm konsultingowych „Książnica” i „RBS Management” na podstawie materiałów przekazanych przez Urząd Wojewódzki w Bielsku-Białej. Bielsko-Biała.
- Gorzelak G., 1993: *Regionalizm i regionalizacja w Polsce na tle europejskim*. W: *Czy Polska będzie krajem regionalnym?* Red. G. Gorzelak, B. Jałowicki. Warszawa, s. 45—70.
- Gorzelak G., 1997: *Polityka państwa w obliczu przekształceń strukturalnych polskiej przestrzeni*. W: *Przemiany polskiej przestrzeni*. Red. G. Gorzelak. Warszawa, Wydawnictwa Europejskiego Instytutu Rozwoju Regionalnego i Lokalnego, s. 12—44.
- Gorzelak G., 1999: *Reforma terytorialnej organizacji kraju: geneza, założenia, uzasadnienie*. W: *Decentralizacja terytorialnej organizacji kraju: założenia, przygotowanie, ustawodawstwo*. Red. G. Gorzelak. Warszawa, Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych, s. 9—21.
- Gostkowski Z., red., 1972: *Podręcznik ankietiera. Zasady prowadzenia wywiadów*. Warszawa—Łódź, PAN Instytut Filozofii i Socjologii.
- Gould P., Lafond N., 1979: *Mental maps and information surfaces In Quebec and Ontario*. „Cahiers Géographiques de Québec”, vol. 23, 60.
- Grabania M., 1960: *Regiony gospodarcze woj. katowickiego* [maszynopis].

- Gregory S., 1976: *Metody statystyki w geografii*. Tłum. L. Kubik. Warszawa, PWN.
- Grigg D., 1965: *The logic of regional systems*. „Annals of the Association of American Geographers”, Vol. 55, s. 465—491.
- Gwosdz K., 2001: *Postrzeganie regionu tradycyjnego przemysłu w okresie transformacji: przypadek Górnego Śląska*. „Czasopismo Geograficzne”, T. 72, z. 3—4, s. 283—299.
- Hartshorne R., 1933: *Geographic and Political Boundaries in Upper Silesia*. „Annals of the Association of American Geographers”, Vol. 23, December, No. 4, s. 195—228.
- Hartshorne R., 1961: *Istota geografii*. „Przegląd Geograficzny”, T. 33, z. 4, s. 585—591.
- Hausner J., Kudłacz T., Szlachta J., 1998: *Identyfikacja nowych problemów rozwoju regionalnego Polski*. „Biuletyn KPZK PAN” [Warszawa], z. 185.
- Heffner K., 1998: *Kluczowe problemy demograficzno-osadnicze obszarów przygranicznych Polska — Czechy*. Opole, Państwowy Instytut Naukowy — Instytut Śląski, Wydawnictwo IŚ.
- Heffner K., Rochmińska A., 2000: *Regionalizacja polityczno-administracyjna Polski. Geneza i współczesność uwarunkowania układu*. W: *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*. T. 5. Red. S. Ciolek, D. Ilnicki. Wrocław, Uniwersytet Wrocławski, s. 129—143.
- Hermanowski M., Kosmala G., 2003: *Regionalizm w Polsce w końcu XX w. z perspektywy geograficznej*. „Czasopismo Geograficzne”, T. 74, z. 1—2, s. 79—91.
- Hornig A., 1963: *Komunikacja na Górnym Śląsku*. W: „Górnośląskie Prace i Materiały Geograficzne”. Z. 2. Red. A. Wrzosek. Katowice, Śląski Instytut Naukowy, Wydawnictwo Śląsk.
- Hurst M.E., 1978: *Geografia zachowań ekonomicznych*. Tłum. M. Stalski. Warszawa, IGiPZ PAN.
- Ilnicki D., Siłka T., 2001: *Polska przestrzeń w kontekście nowego podziału administracyjnego*. W: *Koncepcje teoretyczne i metody badań geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej*. Red. H. Rogacki. Poznań, Bogucki. Wydawnictwo Naukowe, s. 293—303.
- Ironside R.G., Proudfoot V.B., Shannon E.N., Tracie C.J., 1973: *Frontier development and perspectives on the western Canadian frontier*. In: *Frontier settlement*. Eds. R.G. Ironside, V.B. Proudfoot, E.N. Shannon, C.J. Tracie. Edmonton, The Department of Geographic University of Alberta, s. 1—45.
- Isard W., 1965: *Metody analizy regionalnej. Wprowadzenie do nauki o regionach*. Warszawa, PWN.
- Iwanicka-Lyra E., 1969: *Delimitacja aglomeracji wielkomiejskich w Polsce*. „Prace Geograficzne IG PAN”, 76.
- Iwanicka-Lyra E., 1970: *Agglomeracje wielkomiejskie w Polsce wyznaczone metodą wskaźnika sumarycznego cech*. „Biuletyn KPZK PAN”, z. 57.
- Jałowicki B., 1991: *Centralny program Badań Podstawowych 09.8 — „Rozwój regionalny, rozwój lokalny, samorząd terytorialny” — syntetyczne wyniki badań*. Warszawa, UW Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego.

- Jałowicki B., 1996: *Przestrzeń historyczna, regionalizm, regionalizacja*. W: *Oblicza polskich regionów*. Red. B. Jałowicki. Warszawa, Uniwersytet Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego, s. 19—88.
- Jałowicki B., 1999: *Ruchy regionalne czy bunt elit? Obserwacja protestów społecznych*. W: *Decentralizacja terytorialnej organizacji kraju: założenia, przygotowanie, ustawodawstwo*. Red. G. Gorzelak. Warszawa, Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych, s. 22—38.
- Jałowicki B., red., 1990: *Region, miasto, osiedle*. Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- James P., 1957: *Przyczynek do lepszego zrozumienia koncepcji regionu*. W: *Teoretyczne zagadnienia geografii*. Warszawa, IG PAN, s. 26—75.
- Janiszewski M., 1959: *Regiony geograficzne Polski*. Warszawa, PZWS.
- Jelonek A., 1956: *Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w latach 1810—1955*. „Dokumentacja Geograficzna IG PAN”, z. 5.
- Jemioło J., 1984: *Komunikacja*. W: *Struktura geograficzno-ekonomiczna woj. bielskiego*. „Folia Geographica”. Seria: *Geographica-Oeconomica*. Vol. 16. Wrocław, Ossolineum, s. 91—101.
- Jerczyński M., 2002: *Funkcje granic w integrującej się Europie*. „Biuletyn Geograficzny” [Toruń, Uniwersytet Mikołaja Kopernika], s. 59—65.
- Jones S.B., 1959: *Boundary concepts in the setting of place and time*. „Annals of the Association of American Geographers”, Vol. 49, No. 3, s. 241—255.
- Kabo R.M., 1960: *Obiektywne związki rozwoju gospodarki narodowej, rozmieszczenie działów produkcji i procesu formowania się regionów*. W: *Zagadnienia regionalizacji ekonomicznej w Związku Radzieckim*. Warszawa, IG PAN, s. 56—84.
- Kabzińska I., 1997: *Tożsamość kulturowa, tożsamość narodowa, „Kultura polska” w rozumieniu Polaków z Białorusi*. W: „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”. T. 1: *Śląsk Cieszyński i inne pogranicza w badaniach nad tożsamością etniczną, narodową i regionalną*. Red. I. Bukowska-Floreńska. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 128—139.
- Kaczmarek U., 1997: *Tożsamość regionalna mieszkańców Zaolzia*. W: „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”. T. 1: *Śląsk Cieszyński i inne pogranicza w badaniach nad tożsamością etniczną, narodową i regionalną*. Red. I. Bukowska-Floreńska. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 16—27.
- Kaczmarek Z., 1999: *Region administracyjny w badaniach geograficznych*. W: *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*. 4. Red. J. Łoboda, S. Grykienia. Wrocław, Uniwersytet Wrocławski, Instytut Geograficzny, s. 63—88.
- Kaczmarek Z., Parysek J., 1977: *Zastosowanie analizy wielowymiarowej w badaniach geograficzno-ekonomicznych*. W: *Metody ilościowe i modele w geografii*. Red. Z. Chojnicki. Warszawa, PWN, s. 94—127.
- Kaczmarek Z., Parysek J., 1986: *Zastosowanie wielozmiennej analizy wariancji do weryfikacji struktury regionalnej województwa poznańskiego*. W: *Metody badania struktury regionalnej*. Red. T. Czyż. Poznań, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, s. 21—37.
- Kałuski S., 1983: *Granice polityczne jako przedmiot badań geograficznych*. W: *Geografia polityczna*. Red. S. Otok. Warszawa, PAN IGiPZ, s. 119—131.

- Kantor-Pietraga I., 1994: *Przemiany urbanizacyjne w woj. bielskim*. „Wiadomości Statystyczne”, nr 10, s. 27—32.
- Kaňok J., 2001a: *Metální mapa Slezska jako argument pro nový název kraje (Slezskomoravský kraj? — Moravskoslezský kraj?)*. In: *Změny geografického prostředí v pohraničních oblastech hornoslezského a ostravského regionu*. Red. J. Prasek. Ostrava, Univerzita v Ostrávě, s. 18—23.
- Kaňok J., 2001b: *Srovnání mentální mapy Slezska s mapou slezské národnosti jako kartografické vyjádření míry slezské identity*. In: *Změny geografického prostředí v pohraničních oblastech hornoslezského a ostravského regionu*. Red. J. Prasek. Ostrava, Univerzita v Ostrávě, s. 24—31.
- Kaňok J., Siwek T., 2001: *Czeska część Śląska Cieszyńskiego w świadomości mieszkańców — mapa mentalna*. W: *Problemy społeczno-demograficzne pogranicza polsko-czeskiego na przykładzie Śląska Cieszyńskiego*. Red. J. Runge, F. Kłosowski. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 119—130.
- Kimble G., 1957: *O brakach ujęcia regionalnego*. W: *Teoretyczne zagadnienia geografii*. Warszawa, IG PAN, s. 5—25.
- Klemencic V., Bufon M., 1991: *Geographic problems of frontier regions: The case of the Italo-Yugoslav border landscape*. In: *The geography of border landscapes*. Ed. D. Rumley. London—New York, s. 86—103.
- Kłosowski F., 2003a: *Uwarunkowania ekonomiczne polskiej części Euroregionu „Śląsk Cieszyński”*. W: *Terytorialny system społeczno-ekonomiczny pogranicza województwa śląskiego i Północnych Moraw oraz strategię jego rozwoju*. Red. J. Runge. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 188—199.
- Kłosowski F., 2003b: *Euroregion „Śląsk Cieszyński” w świadomości jego mieszkańców*. W: *Granice, obszary przygraniczne, euroregiony*. Red. J. Runge. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 50—58.
- Kłosowski F., Runge J., 1999: *Podziały obszaru województwa katowickiego a kształtowanie się źródełnicowań demograficzno-społecznych*. „Czasopismo Geograficzne”, T. 70, z. 3—4, s. 319—335.
- Kłosowski F., Runge J., Prokop R., 1999: *Cechy struktury przestrzenno-funkcjonalnej województwa katowickiego i ostrawsko-karwińskiego regionu przemysłowego*. „Czasopismo Geograficzne”, T. 67, z. 3—4, s. 345—364.
- Kołosowski N.N., 1960: *Zagadnienia regionalizacji ekonomicznej ZSRR*. W: *Zagadnienia regionalizacji ekonomicznej w Związku Radzieckim*. Warszawa, IG PAN, s. 3—12.
- Kondracki J., 1994: *Geografia Polski — mezoregiony fizyczno-geograficzne*. Warszawa, PWN.
- Koralewski T., Rogacki H., 1986: *Weryfikacja podziału gminnego województwa poznańskiego na podstawie analizy powiązań przestrzenno-ekonomicznych*. W: *Metody badania struktury regionalnej*. Red. T. Czyż. Poznań, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, s. 39—59.
- Kosmala G., 1999: *Stabilność granic politycznych w Europie Środkowej i Wschodniej w XX wieku*. „Czasopismo Geograficzne”, T. 70, z. 1, s. 51—64.
- Kostrowicki J., 1967: *Zagadnienia specjalizacji i integracji w geografii ekonomicznej*. „Przegląd Geograficzny”, T. 39, z. 1, s. 13—32.

- Koziarski S.M., 1990: *Struktura i funkcje sieci kolejowej w aglomeracjach miejsko-przemysłowych makroregionu południowego*. „Przegląd Geograficzny”, T. 62, z. 3—4, s. 289—308.
- Kristof K.D., 1959: *The nature of frontiers and boundaries*. „Annals of the Association of American Geographers”, Vol. 49, No. 3, s. 269—282.
- Krzysztofik R., 2003a: *Dawna granica jako czynnik miastotwórczy niektórych osiedli na obszarze współczesnego Sosnowca*. W: *Granice, obszary przygraniczne, euroregiony*. Red. J. Runge. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 217—228.
- Krzysztofik R., 2003b: *Osadnictwo w rejonie Euroregionu „Śląsk Cieszyński” w okresie od XIII wieku do 1945 roku na tle wybranych zjawisk w przestrzeni geograficznej pogranicza polsko-śląsko-morawskiego*. W: *Terytorialny system społeczno-ekonomiczny pogranicza województwa śląskiego i Północnych Moraw oraz strategię jego rozwoju*. Red. J. Runge. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 41—79.
- Krzyż J.R., 1939: *Rozwój kolejnictwa w województwie śląskim i jego znaczenie dla Polski*. Katowice, Instytut Śląski.
- Książek I., 1997: *Zinstytucjonalizowane formy współpracy regionalnej w makroregionie południowym — informator 1997*. „RCSS Studia Regionalne” [Katowice], z. 1.
- Kuciński K., 1990: *Podstawy teorii regionu ekonomicznego*. Warszawa, PWN.
- Kuciński K., 1994: *Geografia ekonomiczna*. Warszawa, Oficyna Wydawnicza AGH.
- Kukliński A., Swianiewicz P., 1990: *Polskie województwo — doświadczenia i perspektywy*. Warszawa, s. 9—38.
- Kwiatk J., Lijewski T., 1998: *Leksykon miast polskich*. Warszawa, Sport i Turystyka, Wydawnictwo Muza.
- Leimgruber W., 1983: *Granice polityczne jako czynnik integracji regionalnej. Przykład Bazylei i Ticino*. W: *Geografia polityczna*. Red. S. Otok. Warszawa, IGiPZ PAN, s. 137—149.
- Leimgruber W., 1991: *Boundary, values and identity: The Swiss-Italian transborder region*. In: *The geography of border landscapes*. Ed. D. Rumley. London—New York, s. 43—62.
- Leszczycki S., 1965: *Zagadnienia regionalizacji ekonomicznej*. „Przegląd Geograficzny”, T. 37, z. 2, s. 273—292.
- Libura H., 1988: *Badania wyobrażeń geograficznych na przykładzie mieszkańców Sanoka*. „Dokumentacja Geograficzna”, nr 1.
- Liszewski S., 1996: *Region miejski jako przedmiot badań geograficznych*. W: *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*. Red. E. Jakubowicz, J. Łoboda. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 237—241.
- Lösch A., 1961: *Gospodarka przestrzenna*. Warszawa, PWN.
- Lutyński J., 1977: *Ankieta i jej rodzaje*. Warszawa, Wyższa Szkoła Nauk Społecznych, Zakład Metodologii i Realizacji Badań.
- Łoboda J., 1978: *Region jako system — próba określenia funkcji odległości i czasu*. „Przegląd Geograficzny”, T. 50, z. 2, s. 223—232.

- Łoboda J., 1993: *Przemiany i funkcjonowanie sieci osadniczej regionu*. W: „Acta Universitatis Wratislaviensis”. Nr 1343. *Studia Geograficzne*. Z. 58: *Przestrzenne problemy rozwoju społeczno-gospodarczego Sudetów*. Red. J. Łoboda. Wrocław, s. 11—32.
- Maćkiewicz A., Ratajczak W., 1996: *Wyznaczanie rozmytych granic regionalnych*. W: *Podstawy regionalizacji geograficznej*. Red. T. Czyż. Poznań, Bogucki. Wydawnictwo Naukowe, s. 97—125.
- Maleczyńska E., red., 1955: *Szkice dziejów Śląska*. Warszawa, Książka i Wiedza.
- Małuszyńska E., 1991: *Poziom życia a rozwój przemysłu w Zagłębiu Konińskim*. W: „Dokumentacja Geograficzna” IG PAN, z. 3—4: *Studia z geografii społecznej*. Red. Z. Rykiel, s. 57—66.
- Marshall J.U., 1971: *The location of service towns. An approach to the analysis of central place system*. Toronto, UTP.
- Matczak A., 2003: *Region Łódzki — geneza pokonania granic międzydzielnicowych*. W: *Granice, obszary przygraniczne, euroregiony*. Red. J. Runge. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 201—216.
- Matczak A., red., 1999: *Badania nad tożsamością regionalną — stan i potrzeby*. Łódź—Ciechanów, Wydawnictwo Silesia.
- Matulewicz K., Parysek J., Wojtasiewicz L., 1989: *Województwo łeszczyńskie — studium struktury regionalnej*. Warszawa—Poznań, PWN.
- Matuszczyk A., Orliński N., Zinkow J., 1991: *Małopolska południowo-zachodnia — przewodnik*. Warszawa, Wydawnictwo Sport i Turystyka.
- Matykowski R., 1996: *Rola świadomości regionalnej w kształtowaniu granicy regionu poznańskiego*. W: *Podstawy regionalizacji geograficznej*. Red. T. Czyż. Poznań, Bogucki. Wydawnictwo Naukowe, s. 127—140.
- Matykowski R., 1997: *Śląsk Cieszyński a Podbeskidzie. Świadomość regionalna mieszkańców województwa bielskiego (spojrzenie geograficzne)*. W: „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”. T. 1: *Śląsk Cieszyński i inne pogranicza w badaniach nad tożsamością etniczną, narodową i regionalną*. Red. I. Bukowska-Floreńska. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 99—114.
- Michalski W., 1991: *Hierarchia osadnicza, granice stref wpływów i odległości (próba modelu)*. „Czasopismo Geograficzne”, T. 57, z. 1—2, s. 41—55.
- Minghi J.V., 1991: *From conflict to harmony in border landscapes*. In: *The geography of border landscapes*. Ed. D. Rumley. London—New York, s. 15—30.
- Miszewska B., 1988: *Problem peryferii w geografii — przykłady niwelowania dysproporcji*. „Czasopismo Geograficzne”, T. 59 z. 3, s. 257—266.
- Montesquieu Ch., 1957: *O duchu praw*. T. 1—2. Warszawa, PWN.
- Muir R., 1983: *Regional administration In Western Europe: an integration of political power*. In: *Developments in Political Geography*. Ed. M.A. Busted. London.
- Murphy A.B., 1991: *Regions as social constructs: the gap between theory and practice*. „Progress in Human Geography”, 15, 1, s. 22—35.
- Nikitorowicz J., 1997: *Tożsamość a akomodacja*. W: „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”. T. 1: *Śląsk Cieszyński i inne pogranicza w badaniach nad tożsamością etniczną, narodową i regionalną*. Red. I. Bukowska-Floreńska. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 168—175.

- Nowak E., 1990: *Metody taksonomiczne w klasyfikacji obiektów społeczno-gospodarczych*. Warszawa, PWE.
- Nowak K., 2000: *Ze stanu badań nad dziejami Śląska Cieszyńskiego*. W: *Stan i potrzeby badań nad dziejami Śląska Cieszyńskiego*. Red. I. Panic. Cieszyn, Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział Cieszyn.
- Nystuen J.D., Dacey M.F., 1968: *A graph theory Interpretation of Nodal Regions*. „Geographia Polonica”, vol. 15, s. 135—151.
- Ostasiewicz S., Rusnak Z., Siedlecka U., 1999: *Statystyka, elementy teorii i zadania*. Wrocław, Wydawnictwo AE im. Oskara Langego we Wrocławiu.
- Otok S., 1997: *Geografia polityczna*. Warszawa, PWN.
- Paasi A., 1986: *The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity*. „Fennia”, 164, 1, s. 105—146.
- Paasi A., 1991: *Deconstructing regions: notes on the scales of spatial life*. „Environment and Planning”, A, 23, s. 239—256.
- Panic I., 1988: *Księstwo cieszyńskie w średniowieczu*. Cieszyn, Macierz Ziemi Cieszyńskiej.
- Panic I., red., 2000: *Stan i potrzeby badań nad dziejami Śląska Cieszyńskiego*. Cieszyn, Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział Cieszyn.
- Parysek J., 1982: *Modele klasyfikacji w geografii*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Parysek J., 1996: *Koncepcja regionalna a terytorialny podział kraju*. W: „Studia Geograficzne”. T. 65: *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*. Red. E. Jakubowicz, J. Łoboda. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 209—218.
- Parysek J., Wojtasiewicz L., 1979: *Metody analizy regionalnej i metody planowania regionalnego*. „Studia KPZK PAN” [Warszawa, PWN], 69.
- Perroux F., 1950: *Economic space: theory and applications*. „Quarterly Journal of Economics”, vol. 64, s. 89—104.
- Petryszyn J., 1996: *Integracja transportowa miast i gmin leżących w pobliżu dawnej granicy na rzece Brynicy*. W: *Problemy społeczne rozwoju regionalnego*. Sosnowiec, WNoZ UŚ, s. 61—65.
- Piotrowski M., 1999: *Region i tożsamość regionalna w świetle badań etnograficznych*. W: *Badania nad tożsamością regionalną — stan i potrzeby*. Red. A. Matczak. Łódź—Ciechanów, Wydawnictwo Silesia, s. 54—60.
- Piskozub A., 1967: *Transport jako czynnik regionalizacji osadnictwa*. Gdańsk.
- Ponsard C., red., 1992: *Ekonomiczna analiza przestrzenna*. Redaktor wydania polskiego B. Gruchman. Poznań, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej.
- Praweńska-Skrzypek G., 1991: *Życie w Krakowie w ocenie jego mieszkańców*. W: „Dokumentacja Geograficzna IG PAN”. Z. 3—4: *Studia z geografii społecznej*. Red. Z. Rykiel. Wrocław—Warszawa—Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo PAN, s. 42—53.
- Prokop R., 2003: *Śląsko-morawski region przygraniczny czeskiej części Śląska Cieszyńskiego*. W: *Terytorialny system społeczno-ekonomiczny pogranicza województwa śląskiego i Północnych Moraw oraz strategię jego rozwoju*. Red. J. Runge. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 28—40.

- Przybyła Z., 1995: *Problemy kształtowania rozwoju euroregionów na obszarach przygranicza*. W: *Strategiczne problemy rozwoju regionalnego w procesie integracji europejskiej*. Red. Z. Mikułowicz. Opole, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne.
- Pytel S., Sitek S., 2001: *Podbeskidzie w okresie transformacji społeczno-gospodarczej Polski*. In: *Změny geografického prostředí v pohraničních oblastech hornoslezského a ostravského regionu*. Red. J. Prasek. Ostrava, Univerzita v Ostravě, s. 205—215.
- Radzik R., 1999: *Od zbiorowości etnicznej do wspólnoty narodowej. Podstawowe pojęcia układu etniczno-narodowego w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku*. „*Studia Socjologiczne*”, z. 2, s. 29—63.
- Rajman J., 2000: *Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu*. Kraków, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Ratajczak W., 1977: *Metody grafowe w geografii ekonomicznej*. W: *Metody ilościowe i modele w geografii*. Red. Z. Chojnicki. Warszawa, PWN, s. 143—157.
- Ratti R., 1996: *Problématique de la frontière et du développement des régions — frontières*. „*Sciences de la Société*”, No. 37, s. 37—48.
- Reitsma H.J., 1972: *Areal differentiation along the United-States-Canada order*.
- Rembowska K., 2000: *Tożsamość lokalna i regionalna. Region łódzki*. W: „*Acta Universitatis Lodziensis*”. *Folia Geographica Socio-Oeconomica*. Nr 3. Łódź, s. 3—9.
- Rembowska K., 2002: *Procesy transformacji w skali lokalnej. Casus Grabowa nad Prosną*. W: *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych. 7: Współczesne procesy transformacji w układach lokalnych i regionalnych w Polsce*. Red. B. Namysłak, R. Kozieła. Wrocław, Uniwersytet Wrocławski, s. 81—100.
- Rochmińska A., 2000: *Wieloznaczność terminów „regionalizacja” i „regionalizm”*. W: „*Acta Universitatis Lodziensis*”. *Folia Geographica Socio-Oeconomica*. Nr 3. Łódź, s. 11—29.
- Rocznik statystyczny powiatów województwa śląskiego*, 2001: Katowice, WUS.
- Rocznik statystyczny województwa katowickiego*, 1991—1992: Katowice, WUS.
- Rocznik statystyczny województwa bielskiego*, 1991—1998: Bielsko-Biała, WUS.
- Rogacki H., red., 1998: *Miasto i gmina Skoczów — społeczeństwo i gospodarka w okresie przemian*. Poznań, Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Bogucki. Wydawnictwo Naukowe.
- Runge J., 1992: *Wybrane zagadnienia analizy przestrzennej w badaniach geograficznych*. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Runge J., 1999: *Region, regionalizacja oraz świadomość i tożsamość regionalna w świetle badań geograficznych*. W: *Badania nad tożsamością regionalną — stan i potrzeby*. Red. A. Matczak. Łódź—Ciechanów, Wydawnictwo Silesia.
- Runge J., 2003a: *„Śląsk Cieszyński” jako złożony system społeczno-ekonomiczny pogranicza polsko-czeskiego*. W: *Granice, obszary przygraniczne, euroregiony*. Red. J. Runge. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 13—22.
- Runge J., 2003b: *Śląsk Cieszyński jako czesko-polski region przygraniczny*. W: *Terytorialny system społeczno-ekonomiczny pogranicza województwa śląskiego*

- i Północnych Moraw oraz strategię jego rozwoju*. Red. J. Runge. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 13—27.
- Rusek H., Werpachowski L., 1997: *Wymiar tożsamości regionalnej młodzieży pogranicza polsko-czeskiego*. W: „*Studia Etnologiczne i Antropologiczne*”. T. 1: *Śląsk Cieszyński i inne pogranicza w badaniach nad tożsamością etniczną, narodową i regionalną*. Red. I. Bukowska-Floreńska. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 28—41.
- Rychłowski B., 1965: *Typy i rodzaje regionalizacji ekonomicznej*. „*Przegląd Geograficzny*”, T. 37, z. 1, s. 29—51.
- Rychłowski B., 1967: *Struktura regionu ekonomicznego*. „*Przegląd Geograficzny*”, T. 39, z. 1, s. 51—72.
- Rykiel Z., 1981: *Powiązania komunikacyjne miast konurbacji katowickiej*. „*Czasopismo Geograficzne*”, z. 52, s. 3—14.
- Rykiel Z., 1985a: *Badanie świadomości regionalnej — przykład regionu katowickiego*. „*Przegląd Geograficzny*”, T. 57, z. 1—2.
- Rykiel Z., 1985b: *Zagadnienia regionalnych systemów osadniczych*. „*Studia KPZK PAN*”, T. 88.
- Rykiel Z., 1986: *Ograniczenia meldunkowe jako bariery przestrzenne*. „*Przegląd Geograficzny*”, T. 58, z. 3, s. 395—408.
- Rykiel Z., 1987: *Region Lipska — Halle jako region stykowy*. „*Przegląd Geograficzny*”, T. 59, z. 4, s. 573—579.
- Rykiel Z., 1988: *Struktura i mechanizmy społeczne w regionie katowickim*. W: *Problemy rozwoju regionalnego i lokalnego*. Red. B. Jałowicki. Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 163—183.
- Rykiel Z., 1989: *Wyobrażenia i stereotypy Śląska*. „*Prace Geograficzne IGiPZ PAN*”, z. 151, s. 107—120.
- Rykiel Z., 1990: *Region przygraniczny jako przedmiot badań geograficznych*. „*Przegląd Geograficzny*”, T. 62, z. 3—4, s. 263—273.
- Rykiel Z., 1991b: *Rozwój regionów stykowych w teorii i w badaniach empirycznych*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Rykiel Z., 1999: *Regionalizm ekonomiczny a regionalizacja szans rozwojowych w Polsce*. W: *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*. 4. Red. S. Grykień, J. Łoboda. Wrocław, Uniwersytet Wrocławski, s. 227—245.
- Rykiel Z., 2001a: *Główne nurty filozoficzne, teoretyczne i metodologiczne w teorii regionu społeczno-ekonomicznego*. W: *Koncepcje teoretyczne i metody badań geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej*. Red. H. Rogacki. Poznań, Bogucki. Wydawnictwo Naukowe, s. 49—60.
- Rykiel Z., 2001b: *Krytyka teorii regionu społeczno-ekonomicznego*. Białystok, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Białymstoku.
- Rykiel Z., red., 1991a: *Studia z geografii społecznej*. „*Dokumentacja Geograficzna IG PAN*”, z. 3—4.
- Rykiel Z., Żurkowska A., 1984: *Regionalne systemy osadnicze i ośrodki regionalne*. „*Czasopismo Geograficzne*”, T. 55, z. 2, s. 173—189.

- Sadowski A., 1997: *Identyfikacja narodowa na pograniczu polsko-białoruskim*. W: „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”. T. 1: *Śląsk Cieszyński i inne pogranicza w badaniach nad tożsamością etniczną, narodową i regionalną*. Red. I. Bukowska-Floreńska. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 115—127.
- Sanguin A.L., 1983: *L'architecture spatiale des frontières politiques: quelques réflexions théoriques à propos de l'exemple suisse*. „Regio Basiliensis”, vol. 24, s. 1—10.
- Schmidt J., 1997: *Granica i stereotyp. Pogranicze zaborcze w mentalności współczesnych Wielkopolan*. „Studia Etnologii Poznawczej” [Międzychód, Wydawnictwo Echo], nr 1.
- Siwek T., 1996a: *Česko-polská etnická hranice*. In: *Spisy Filozofické Fakulty Ostravské Univerzity, Scripta Fakultatis Philosophicae Universitatis Ostraviensis*. Ostrava.
- Siwek T., 1996b: *Granica etniczna na obszarach wysokozurbanizowanych*. W: *Problemy społeczne rozwoju regionalnego*. Red. J. Runge. *Materiały konferencji naukowej*, 23 X 1996. Sosnowiec, WNoZ UŚ, s. 67—71.
- Siwek T., 1997: *Specyfika tożsamości etnicznej na Zaolziu*. W: „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”. T. 1: *Śląsk Cieszyński i inne pogranicza w badaniach nad tożsamością etniczną, narodową i regionalną*. Red. I. Bukowska-Floreńska. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 11—15.
- Siwek T., 2003: *Wirtualna historia Śląska Cieszyńskiego*. W: *Granice, obszary przygraniczne, euroregiony*. Red. J. Runge. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 37—41.
- Słodczyk J., 1982: *Zagadnienia preferencji przestrzennych w badaniach geograficznych*. „Studia Społeczno-Ekonomiczne”, z. 11.
- Słodczyk J., 1984: „*Mapy mentalne*” i ich zastosowanie w badaniach geograficznych. „Czasopismo Geograficzne”, T. 55, z. 1, s. 73—87.
- Smętkowski M., 2002: *Rola położenia przygranicznego w rozwoju lokalnym — przykład Przemysła*. Warszawa, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego UW, Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 141—155.
- Sobczyński M., 1993: *Trwałość dawnych granic państwowych w krajobrazie kulturowym Polski*. „Biuletyn IGiPZ PAN”, z. 14.
- Sołdra-Gwiżdż T., 1996: *O socjologicznych koncepcjach regionu*. W: *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*. Red. E. Jakubowicz, J. Łoboda. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 175—182.
- Stan i możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego oraz kierunki działań strategicznych województwa bielskiego do 2020 roku, 1997: Bielsko-Biała, Wojewoda Bielski.
- Starosta P., 1999: *Tożsamość regionalna w perspektywie socjologicznej*. W: *Badania nad tożsamością regionalną — stan i potrzeby*. Red. A. Matczak. Łódź—Ciechanów, Wydawnictwo Silesia, s. 40—53.
- Stasiak A., 1992: *Wybrane problemy zagospodarowania przestrzennego obszarów pogranicza zachodniego i wschodniego Polski*. „Nauka Polska”, nr 1—2, s. 29—42.

- Stasiak A., 1993: *Wybrane problemy rozwoju ludnościowego przygranicznego regionu zachodniego Polski*. „Przegląd Geograficzny”, T. 64, z. 1—2, s. 29—41.
- Stasiak A., red., 1986: *Podział administracyjny kraju — studia, materiały, dyskusja*. „Biuletyn KPZK PAN”, z. 128.
- Statystyka gmin województwa katowickiego, 1993—1998: Katowice, WUS.
- Statystyka powiatów województwa śląskiego, 2000: Katowice, WUS.
- Strategia rozwoju Bielska-Białej do 2010 roku, 1998: Agencja Rozwoju Regionalnego S.A. w Bielsku-Białej.
- Strategia rozwoju województwa bielskiego do 2020 roku, 1996: Bielsko-Biała, Wojewoda Bielski.
- Studium zagospodarowania przestrzennego województwa bielskiego — synteza, 1999: Wojewódzkie Biuro Planowania Przestrzennego w Bielsku-Białej.
- System transportowy na obszarze przygranicza polsko-czeskiego — stan i priorytety inwestycyjne, 1995: Red. M. Bors a, M. L e l a k o w s k a. Katowice, Centralny Urząd Planowania, Biuro Planowania Regionalnego w Katowicach.
- Szczepański M.S., 1999: *Tożsamość regionalna — w kręgu pojęć podstawowych*. W: *Badania nad tożsamością regionalną — stan i potrzeby*. Red. A. M a t c z a k. Łódź—Ciechanów, Wydawnictwo Silesia, s. 7—17.
- Szczepkowski J., 1977: *Struktura przestrzenna regionu bydgosko-toruńskiego — ewolucja i dynamika*. „Prace Geograficzne IGiPZ PAN”, nr 118.
- Szyrmer J.H., 1987: *Metoda pomiaru zróżnicowania przestrzennego*. „Przegląd Geograficzny”, T. 59, z. 4, s. 561—572.
- Śleszyński P., 2002: *Delimitacja centrum Warszawy — problemy badawcze*. W: *Warszawa jako przedmiot badań w geografii społeczno-ekonomicznej*. Red. G. Węclawowicz. „Prace Geograficzne”, nr 184, s. 65—102.
- Taylor Z., 1992: *O stosowaniu badań ankietowych w geografii społeczno-ekonomicznej*. „Przegląd Geograficzny”, T. 64, z. 3—4, s. 261—276.
- Thünen J.H., 1826: *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*. Hamburg—Rostock.
- Vrišer I., 1972: *Vplivina območja jugoslovanskih mest in drugih središč*. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- Vrišer I., 1980: *The Yugoslav settlement system*. In: *National settlement systems: topical and national reports*. Ed. K. D z i e w o ņ s k i. Warsaw, International Geographical Union, Commission on National Settlement Systems, Polish Academy of Sciences, Institute of Geography and Spatial Organization, s. 399—441.
- Whittlesey D., 1954: *The regional concept and the regional method*. In: *American geography: inventory and prospect*. Syracuse—New York, University of Syracuse Press, s. 26—37.
- Whittlesey D., 1957: *Pojęcie regionu i metoda regionalna*. W: *Teoretyczne zagadnienia geografii*. Warszawa, IG PAN, s. 100—156.
- Winiański B., 1976: *Polityka regionalna*. Warszawa, PWN.
- Województwo śląskie w 1998 roku. Katowice, Urząd Statystyczny.
- Wróbel A., 1956: *Kryteria i metody delimitacji regionów gospodarczych*. „Dokumentacja Geograficzna PAN IG”, z. 3.
- Wróbel A., 1960: *Województwo warszawskie — studium ekonomicznej struktury regionalnej*. „Prace Geograficzne”, z. 24.

- Wróbel A., 1965: *Pojęcie regionu ekonomicznego a teoria geografii*. Warszawa, PWN.
- Wróbel A., 1967: *Pojęcie regionu a metoda regionalna*. „Przegląd Geograficzny”, T. 39, z. 1, s. 73—84.
- Wrzesiński W., 1999: *Region i tożsamość regionalna w świetle badań historycznych*. W: *Badania nad tożsamością regionalną — stan i potrzeby*. Red. A. Matczak. Łódź—Ciechanów, Wydawnictwo Silesia, s. 18—30.
- Yuill R., 1965: *Simulation Study of Barrier Effectes in Spatial Diffusion Problems*. Michigan Intern-University Community of Mathematical Geographers, Discussion Papers 5.
- Zagożdżon A., 1977: *Wykorzystanie metod i technik grafowych w analizie struktur przestrzennych*. W: *Metody ilościowe i modele w geografii*. Red. Z. Chojnicki. Warszawa, PWN, s. 158—169.
- Zagożdżon A., 1980: *Regiony peryferyjne a zagadnienia peryferyjnych układów osadniczych*. *Wybrane zagadnienia teoretyczne i badawcze*. „Przegląd Geograficzny”, T. 52, z. 4, s. 815—825.
- Zagożdżon A., 1990: *Obszary problemowe w Polsce*. W: „Acta Universitatis Wratislaviensis”. Nr 1087: *Problematyka społeczno-gospodarczego i przestrzennego rozwoju*. Wrocław.
- Założenia do planu regionalnego województwa bielskiego — synteza założeń*, 1989: Urząd Wojewódzki w Bielsku-Białej.
- Zaremba P., 1960: *Obszary stykowe w planowaniu przestrzennym na przykładzie regionu Piły*. Poznań, Instytut Zachodni.
- Zenderowski R., 2002: *Stosunki między mieszkańcami miast podzielonych granicą państwową na przykładzie Cieszyna i Czeskiego Cieszyna (Český Těšín)*. *Studium socjologiczne*. Warszawa, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego UW, Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 49—78.
- Z „flamandzkim” rodowodem Wilamowice i ich sąsiedzi, 2001: Muzeum Śląskie w Katowicach.
- Ziemia J., 1973: *Po obu stronach Brynicy*. Katowice, Śląski Instytut Naukowy.
- Zioło Z., 1993: *Uwarunkowania rozwoju obszarów przygranicznych Polski południowo-wschodniej*. W: *Czynniki i bariery rozwoju rejonów przygranicznych*. Red. J. Kitowski, Z. Zioło. Kraków—Rzeszów—Warszawa.
- Zioło Z., 1995: *Próba delimitacji regionu rzeszowskiego*. W: *Przemiany struktur społeczno-gospodarczych obszarów przygranicznych*. Red. J. Kitowski, Z. Zioło. Warszawa—Kraków—Rzeszów, KPZK PAN w Warszawie, s. 165—176.
- Zioło Z., red., 1987: *Przemiany demograficzne województwa bielskiego w latach 1975—1986*. Bielsko-Biała, WUS.

Dane z następujących instytucji i przedsiębiorstw

Euroregion Beskid — www.euroregion-beskidy.pl

Euroregion Śląsk Cieszyński — Těšínské Slezsko — www.olza.pl

Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad w Katowicach

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji — www.bip.mswia.gov.pl

Polskie Koleje Państwowe — www.pkp.pl

Przedsiębiorstwo Państwowej Komunikacji Samochodowej w Bielsku-Białej
Przedsiębiorstwo Państwowej Komunikacji Samochodowej w Cieszynie
Przedsiębiorstwo Państwowej Komunikacji Samochodowej w Pszczynie
Przedsiębiorstwo Państwowej Komunikacji Samochodowej w Żywcu
Urząd Marszałkowski w Katowicach.

Materiały kartograficzne

Mapy topograficzne w skali 1 : 50 000, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Główny Geodeta Kraju, Arkusze: Bielsko-Biała M-34-75-C, 1997; Cieszyn M-34-74-C, 1998; Czechowice-Dziedzice M-34-75-A, 1997; Gilowice M-34-75-D, 1997; Jastrzębie-Zdrój M-34-74-A, 1997; Jeleśnia M-34-87-B, 1997; Pszczyna M-34-74-B, 1997; Skoczów M-34-74-D, 1997; Ujsoły M-34-87-C, 1998; Węgierska Górka M-34-87-A; 1997; Wiśła M-34-86-B, 1998.

Atlas Rzeczypospolitej Polskiej, Główny Geodeta Kraju, PAN IGiPZ im. S. Leszczyńskiego, Warszawa, 1993—1997.

Narodowy Atlas Polski, PAN Instytut Geografii, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1973—1978.

Sławomir Sitek

**Contact zone of the Area
and its influence on social-economic processes
on the example of the southern part of the Silesian province**

S u m m a r y

The book represents an example of a complex approach to problems connected with region development and the influence of borders on regions. Theoretical conceptions of a contact region is discussed, ways of its development and its influence on social-economic relations are shown. The review of different directions of the research on social-economic region is shown as well as numerous procedures of regionalisation.

A significant part of the book is devoted to methods of investigations of a contact region, which, because of the complexity of this problem, represent a compilation of many well-known procedures. The author, after showing the literature review, proposed his own conception of investigations on a contact region, and then applied this conception.

The investigation area includes the southern part of the Silesian Province and consists of the following districts: bielski, cieszyński, pszczyński, żywiecki and the town district of Bielsko-Biała. This area is especially interesting as it was divided by former borders into three sub-regions: Śląsk Cieszyński, Ziemia Pszczyńska and part of Małopolska. Determination of potential differences at the contact of these areas became the basic aim of the work, as they reveal a contact character of the region studied.

The empiric part includes the results of investigations concerning both economic and social aspect of the region, taking into account the run of natural barriers existing in this area. This resulted in identification of the limits of present connections and their refractions at the lines of former divisions. The investigations shown that social relations respond different to the run of historical borders than economic relations.

The final effect of investigations was determination of the intensity and direction of transformations which were generated by former borders. Basing on this it was possible to point out the places where the division lines are still visible. The final conclusion is an attempt to prepare a model showing social-economic relations in the region.

The conclusions which emerge from the book concern the postulates which should be taken into consideration while preparing new regional divisions. Review character and historical background will let the lovers of the region find interesting plots. The readers will gain not only a pile of substantial information concerning region development but also they will understand better relations which occur in the region studied.

Sławomir Sitek

Die Berührungsfläche eines Gebietes und deren Einfluss auf den Verlauf von sozialwirtschaftlichen Prozessen am Beispiel des Südtails der schlesischen Wojewodschaft

Z u s a m m e n f a s s u n g

Das Buch ist ein gutes Beispiel für eine komplexe Betrachtung der Probleme, die mit der Gestaltung von Regionen und deren Abhängigkeit von den Grenzen verbunden sind. Man findet hier theoretische Informationen über das Berührungsgebiet, die Art u. Weise seiner Entstehung und dessen Einfluss auf sozialwirtschaftliche Prozesse. Der Verfasser bespricht verschiedene Richtungen der Forschungen über eine sozialwirtschaftliche Region und einige Regionalisierungsprozeduren.

Der wesentliche Teil wurde den Untersuchungsmethoden von einer Berührungsregion gewidmet. Wegen der Komplexität der Erscheinung sind diese Methoden eine Kompilation von mehreren bekannten Verfahren. Die vorhandene Fachliteratur durchgesehen zu haben schlug der Verfasser eigene Forschungsmethode vor.

Zum Forschungsgebiet wurde der Südtail der schlesischen Wojewodschaft gewählt, der folgende Kreise umfasste: Bielsko-Biała-Kreis, Cieszyn-Kreis (Teschen), Pszczyna-Kreis (Pless), Żywiec-Kreis (Saybusch) und Bielsko-Biała-Stadtkreis. Das genannte Gebiet ist besonders interessant, denn es wird durch ehemalige Grenzen in drei folgende Subregionen aufgeteilt: den Teschener Schlesien, das Plessland und einen Teil Kleinpolens. Eventuelle Unterschiede auf der Berührungsfläche von den untersuchten Gebieten zu treffen wurde zum Ziel der vorliegenden Arbeit.

Der empirische Teil beinhaltet die Ergebnisse der Forschungen über wirtschaftliche und soziale Verhältnisse in der Region mit Rücksichtnahme auf den Verlauf von natürlichen Barrieren. Es wurden dort die Reichweiten der aktuell vorkommenden Verbindungen und deren Zusammenbruch auf der Linie von früheren Einteilungen erkannt. Es hat sich erwiesen, dass sich die Beeinflussung der historischen Grenzen von den sozialen Verhältnissen von der Beeinflussung der wirtschaftlichen Beziehungen sehr unterscheidet.

In Folge der Forschungen wurden die Stärke und die Richtung der von den alten Grenzen erzeugten Verformungen aufgezeigt. Auf dem Grund konnten die Stellen gezeigt werden, wo die Aufteilungslinien immer noch sichtbar sind. Man versuchte auch ein den Verlauf von sozialwirtschaftlichen Beziehungen in der Region schilderndes Modell aufzubauen.

Im vorliegenden Buch finden die Liebhaber von der genannten Region viele interessante Themen. Die hier gezogenen Schlüssen können bei der Gestaltung von neuen regionalen Aufteilungen behilflich sein.

Redaktor: Barbara Todos-Burny

Projektant okładki: Anna Sitek

Redaktor techniczny: Barbara Arenhövel

Korektor: Lidia Szumigała

Copyright © 2010

by Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336

ISBN 978-83-226-1926-1

Wydawca

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice

www.wydawnictwo.us.edu.pl

e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 10,25. Ark. wyd. 12,5.

Papier offset. kl. III, 90 g Cena 20 zł

Łamanie: Pracownia Składu Komputerowego

Wydawnictwa Uniwersytetu Śląskiego

Druk i oprawa: PPHU TOTEM s.c.

M. Rejnowski, J. Zamiara

ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław

The background of the entire page is an abstract, marbled pattern in various shades of green and yellow. The pattern consists of irregular, flowing shapes and veins, creating a textured, organic appearance. The colors range from dark forest green to bright, almost white-yellow highlights.

Cena 20 zł

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-1926-1